

ЖЕЙМС ОЛДРИЖ

ДЕНГИЗ ШУНҶОРИ

Роман

Русчадан **Эркин Миробидов**
таржимаси

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
«ЁШ ГВАРДИЯ» НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1977

Олдриж Жеймс.

Денгиз шунқори.
Роман. Русчадан
Э. Миробидов тарж.
Т., «Ёш гвардия»,
1977.

256 б.

Олдриж Джеймс.
Морской орел. Ро-
ман.

И(Англ.)

Жеймс Олдриж — инсонпарварлик, халқлар дўстлиги, ер юзида муқаррар тинчлик ғояларини тараннум этувчи прогрессив инглиз ёзувчиси. У «Халқлар ўртасида тинчликни мустаҳкамлаш учун» халқаро Ленин мукофоти лауреати. 1953 йили эса «Дипломат» номли асари учун Жаҳон Тинчлик Кенгашининг олтин медали билан тақдирланган.

«Денгиз шунқори» романида ёзувчи грек халқининг иккинчи жаҳон урушида озодлик, мустақиллик учун олиб борган мардона курашини тасвирлайди. Асар воқеаси Крит оролида содир бўлади. Ёзувчи кичик бир оролда содир бўлган воқеалар орқали иккинчи жаҳон урушининг кенг кўламини, бу уруш инсоният бошига солган мусибатларни ҳамда фашизмга қарши мардона курашган грек, австралиялик ва инглизларнинг ҳамжиҳатлигини ҳақоний ақс эттирган.

На узбекском языке

ДЖЕЙМС ОЛДРИДЖ

МОРСКОЙ ОРЕЛ

Роман

Издательство «Ёш гвардия» — Ташкент—1977

Перевод с «ПОДВИГ» а — приложение к журналу «Сельская молодёжь»,
Издательство «Молодая гвардия» — 1974.

Редактор Э. Усмонов
Раском П. Бродский
Расмлар редактори Қ. Алиев
Техн. редактор Т. Гулак
Корректор Ш. Шоумарова

Босмахонага берилди 9/VII-76 й. Босишга рухсат этилди 22/IX-76. Формати 84×108¹/₃₂. Қоғоз № 1 Босма листи 8,0. Шартли босма листи 13,44. Нашр. листи 14,47. Тиражи 45000. Шартнома № 84—76.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Министрлар советининг нашриётлар, полиграфия ва китоб Савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Полиграфкомбинатида босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Заказ № 2102. Баҳоси 90 т.

0 70304—490 73—77
356 (06)—77

© «ЁШ ГВАРДИЯ», 1977

1606

Эсминецлар жұнаб кетиши билан расмий уруш тугади. Улар Янги Зеландия дивизияси, абжәги чиққан Англия ҳамда Австралия полкларининг қолдиқларини ортиб жұнаб метдилар. Ана шундан кейин Крит ороли ташлаб чиқилгани эълон қилинди. Ҳамма нарса шундан бошланди.

Эсминецлар кейин ҳам оролга бир печа маротаба қатнаб, жанубий соҳилда кутиб ётганлардан талайгинасини олиб кетишга муваффақ бўлди. Бирок жанубий соҳилда узоқ кутиб туришнинг иложи йўқ эди, зеро фашист самолётлари ҳаводан

десант кетидан десант ташлаб турарди. Шу сабабли бўлинма-бўлинма, баъзан катта отряд бўлиб тоққа чиқиб кетишга тўғри келарди.

Крит ороли бошдан-оёқ тик, чиқиб бўлмас тоғ тизмаларидан иборат, шу боисдан ҳам бу тоғларда душман кўзидан яшириниш унчалик мушкул эмасди. Бунинг устига критликлар инглизлар билан кичик инглизларни бажону дил яширишар, ўз паноҳларига олишарди. Улар Англия солдатлари орасида учраган австралияликлар билан янги-зеландияликларни кичик инглизлар деб аташарди. Гоҳо душман кичик инглизларнинг шундай бир ҳовуч отрядини топиб, то уни йўқ қилгунича ойлаб вақт ўтиб кетарди.

Душман эртами-кечми, бари бир уларни топиб оларди, хулласи калом, расман эвакуация эълон қилинганидан кейин ҳам тоғларда жангу жадал узоқ давом этди. Токи йирик-йирик отрядлар тугамагунича уруш давом этаверди. Бироқ душман учун йирик отрядларни излаб топиб, тормор қилиш бирмунча осон эди, шу сабабдан ҳам охир-оқибатда австралияликлар кўшинидан кичик-кичик, тарқоқ тўдаларгина қолди, холос.

Ана шу кичик-кичик тўдалар оролнинг овлоқ қисми — деярли кимсасиз, чиқиб бўлмас тоғларга кўтарилдилар. Улар дам юқорига, дам қуйига юришар, вақт-вақти билан ҳамлага ўтиб, жадал ҳаракат қилиб соҳилга тушишга, у ердан қайиқда ёхуд бўлак бирон йўл топиб Мисрга ўтиб олишга умид боғлар эдилар.

Фашистлар бундай майда тўдаларни ҳам тобора қийратиб борардилар. Қанчалик қийин бўлмасин, австралияликлар денгизга чиқиб олиш учун бари бир тоғдан тушиб, ялангликдан ўтишга мажбур эдилар. Уларни ана шу ерда қўлга туширардилар. Бундан ташқари, фашистлар қуршовга олиб, тоғни тит-пит қиладиган бўлиб қолдилар, оқибатда ҳатто кичик-кичик тўдаларга ҳам хавф таҳдид сола бошлади. Шу вайдан кичик инглизлар икки, уч киши бўлиб чор атрофга тарқалиб, ўз ҳолларича иш тутдилар; улардан кўплари ҳалок бўлди ёки асир тушдилар. Аммо, ҳар қалай тоғлар хавфсизроқ эди. Нега деганда, ҳатто ҳозир — Критда уруш тугаганидан буён икки ёки уч ой ўтгандан кейин ҳам — фақат айрим шаҳар ҳамда баъзи қишлоқлардагина немислар бор эди.

Илло оролдан жўнаб қолиш учун, юқорида айтганимиздек, жануб ёққа тушиб, ялангликка чиқиш шарт эди.

Кичик инглизлар эса ҳамиша оролдан қочиб қолишга ури-
нардилар. Қулай фурсатни кутиб тоғларда яшириниб ётган
чоғларида ҳам улар тиним билмас, душман пайдо бўлгани
ёхуд фашистларнинг яқинлашиб қолгани ҳақида дарак
топганлари замоноқ бир қишлоқдан иккинчисига кўч-
ганлари-кўчганди. У ер-бу ерда критликларнинг ўзлари
ҳам уюшқоқлик билан қаршилиқ кўрсатишар, ҳеч бўлма-
ганда, шунга шай бўлиб турардилар. Тўғри, йўл устида
бундай ерлар аҳён-аҳёнда бир учраб қоларди.

Қисқаси, улар шу тахлит Критни кезишарди. Гоҳ юқо-
рига кўтарилишар, гоҳ қуйига тушишарди. Муттасил ҳа-
ракатда бўлишларининг яна бир боиси — емиш топишлари
лозим эди. Бу эса, гарчи критликлар қўлларида борини ба-
жону дил баҳам кўришга тайёр бўлсалар ҳам, доимо хавф-
хатар билан боғлиқ эди.

Дейлик, мана сиз тоғдасиз, токи тоғда экансиз ҳамиша
хавф-хатардасиз, бир жойдан иккинчисига ўтасиз. Жану-
буга, Уртаер денгизи бўйига олиб тушадиган, тоғдан қуй-
илаб, ўргимчак тўрсимон таралиб кетган беҳисоб йўлу
сўқмоқлар билан кесилган соҳилга ёриб ўтиш учун қулай
фурсат келишини сабрсизлик-ла кутиб ётибсиз. Фикри-
ёдингиз ўша ёққа, жанубга етиб олишу бирор қайиқни то-
пиб, бу ерлардан жўнаб қолиш, Мисрга бориб, ҳаммасини
қайта бошдан бошлаш билан банд.

Аммо Мисрга етиб олганингизда нималарни бошдан
кечиражагингизни хаёлингизга ҳам келтирмайсиз. Фақат
биргина нарсани — шундай кун етиб келади-ю, тоғдан
тушиб, соҳилга чиқиб оламан, деб ўйлайсиз, холос. Уша
фурсат келгунича эса, Критда кундан-кунга кўпайиб бора-
ётган немислар ёки итальянларнинг қўлига тушиб қолма-
йин-да, ишқилиб, деб юрак ҳовучлаб юрасиз, шунинг учун
ҳамма вақт ҳаракатда-бўлмоғингиз даркор. Худди таъқиб-
чиларга чап бераётгандай, жойдан-жойга кўчаверасиз.

Ҳали душман билмаган, эгаллаб улгурмаган бирон
қишлоққа етиб боришга муваффақ бўлсангиз нур устига
аъло нур-а. Бироқ, эртами-кечми душманинг яқинлашиб
қолгани ёинки тезда етиб келиши маълум бўлгач, бу ердан
ҳам кетишга мажбур бўласиз.

Муттасил шу аҳвол, у ёқдан-бу ёққа кўчиб, изғиб юра-
верасиз.

Шу тажаит тоғларни кезиб юрган икки австралиялик Юктас тоғи ён бағрига чиганокдай ёпишган Сан-Ксентос қишлоғига келиб қолди. Бу қишлоққа салобатли Ида соя солиб турарди. Илао бу қишлоқ Иддан хитла олисда, зайтунлар ўса оладиган баандликда жойлашган эди. Қизгимтир ён бағирликларда илаанг-балаанг тоқ зағларни бетартиб чўзылиб кетганди.

Икки австралиялик ён бағирни тилинлаб ўтган энсиэгина сўқмоқдан Сан-Ксентосга қараб тушиб келаверишди. Ҳар иккисининг ҳам ёнида критлик дехқонларнинг қалвиллаган ип газламадан тикшаган кўйлагини. Иштонларнинг туси антиқа — англаш амри мақол, аммо бичими критча эмас, европача. Улардан буйчанроғи иштони почасини тизвасидан мастроғигача қалин критча жуи пайшоғига қистириб олган. Оқбатда у критликлардан кўра кўнроқ викторшалаар замонасидаги велосипед қайдовчиларга ўхшаб кетган эди.

Миқтидан келган, гўлабир, лабларя жонқа, ранглар, сочлари нахмайган иккинчиси африқидан сиртқи қисфасини ўзгартишининг унчалик ташвишнинг торлмайдиган кўринади. Ҳалвиллаган, почаси татилган шими австралиялик аскарлар киядиган бошимоғини босиб турибди; бошмоғи қачонлардир жигар ранг тусли бўлаган.

Гўлабирдан келганя олданда бораар, диққат билан шастга, Сан-Ксентос иморатлари иккиг ошшоқ доғдай ярқираб кўринаётган томонга тиклаарди. У кўрнмасиз бу қишлоққа олиб борадиган йўлни излаарди. Йўлдан эса шом-нингон кўринмасди. Фақат қия тушиб турган офтоб нурида жаффофдек жинлоланаётган буталарни оралаб тўрт тарафта чўзилиб кетган ёлғиз оёқ сўқмоқларгина кўзга чаалиарди.

— Хўш, қалай? — сўради дароз.

— Ҳеч қанақа йўл кўринмайди, — деди гўлабирдан келгани. — Анави энг кейинги қишлоқда ҳам йўл-йўл йўғийди, лекин улар ўша ерғаям етиб келинганди.

— Қорним шунақа очдикки, қўйвермасан... ге, бўлаганича бўлар. Қани кетдик, — деди дароз.

Гўлабирдан келгани (бурни, ияги, ҳатто ёноқларига: бутун башарасидан кибру ҳаво ёғилиб тургандай кўринарди) бу пайт торгина сўқмоқдан пастга туша бошлаган эди. Энгес Берк, унинг исм-шарифи шундай эди,

сўқмоқ кўққисдан ясси ён бағир бўйлаб бориб, Сан-Ксен-госнинг чеккасидаги кулбаларга тақалишни кўрганида бутун вужуди сергак тортиб, ўзини панага олди.

— Қара-чи, мотоциклчилар кўришмайдими, — деди у. — Ҳеч кутмаган жойингда олдингдан чиқиб қолишлари мумкин.

— Шамининг алампасини бекор қилдинг-да, — деди дароз.

— Соч-соқолим ўсиб, нақ шатак бўлиб кетган, худди грекка ўхшайман бари бир.

Улар сўқмоқ ясси ён бағир бўйлаб кетган ўша жойда бир дақиқа туриб қолди. Улар шу тоғда туси хира тортиган кулбалар билан бир чизикда туришаркан, низоҳлари-ла немис ёхуд италияликлар бораётгандалоқ бергувчи бирон белги бор-йўқлигини синчиклаб излардилар. Бундай дамлар эми номуш дамлар бўлади ҳаминша, эеро сиз аста-секин қишлоққа яқинлаб келаверасиз, қорнингиз шу қадар очки, нафислигини қондириш учун хавф-хатар исканжасига бошнингизни суқибдан ҳам тап тортмайсиз; бироқ асабларингиз тордай таранг, бунинг устига кўрқувни босолмай саросималанасиз.

Ҳа, бундай дақиқалар анг мушкул, танганис дақиқалари бўлади ҳаминша.

Улар қозғ-оёқлар устига қурилган тош уй ёнига етгач, шартта буррилиб, икки томонда қатор тизилган гува-лак кулбаларни оралаб кетган, қум сочилган ёлғиз оёқ йўлкадан аста-аста одимлайвердилар. Йўл-йўлакка уларга итлар, болали аёллар, кейин эса қандай ҳалвиллаган қизгача иштон кийган эркаклар учрай борди; ерками ё мусалласнингми ҳидига ўхшаш ўтмир бўй димоқларига гуи-гуп уради.

Энгес Беркнинг олсиданоқ бир кишига кўзи тунди. У киши икки томонда саф тортиган ошноқ уйлар ўртасидан ўтган йўлдан ўзи сари яқинлашиб келаётган икки нотаниш кимсага тиклиб қимир этмай турарди. Улардан дарозроғи немис ёки италиялик истилочилардан дарак бергувчи бирон белги кўришиб қолмасмикин деб олазарак бўлиб, ҳануз атрофга кўз ташлаб келарди. Берк эса она шаҳри кўчаларида юргандек бемалол одимларди. Бошидан-оёгигача узум пўчоғи илашган, бутун вужудидан виночилик завди янглиғ ўткир ис таралиб турган критлик рўпарасида келганларида тўхташди.

— Калимера, — грекчасига саломлашди Энгес Берк.

— Калимера,— алик олди критлик.

— Пича тамадди қилиб олсак дегандик,— деди Энгес Берк инглизчалаб.

Критлик аввал унинг бетига, сўнгра орқасидаги алланимага тикилди. Шунда Энгес Беркнинг ҳам ўгирилиб қарагиси келди-ю, лекин фикридан қайтди.

— Таи,— деди Берк. Бу критчасига «сули» ва «озуқа» ўрнида ишлатиладиган, умуман ҳар қандай егулик нарса ни англатадиган ибора эди.

Шунда критлик:

— Инглизмисизлар?— деб сўради.

Энгес Берк оҳиста бош чайқади, кейин ўгирилиб, критлик тикилиб қўйган томонга қараркан, ёшгина қизчага кўзи тушди, қизча пиқ этиб кулди-да, чопганча уйига кириб кетди.

— Австралос,— деди Энгес Берк.— Кичик инглизлар, — тушунтирди у грекчалаб.

— Э-ҳа, австралослармиз де,— деди критлик чўзиб.

— Нэ.— Бу грекчасига «ҳа» дегани эди. Бу сўзни дароз айтганди.

— Саломлар бўлсин унда сизларга,— деди критлик.

Бу сўзлар Энгес Беркка жуда яхши таниш эди, шу сабабли вужудини исканжага олган асабий сиқиқлик бирмунча бўшашди. Критлик ҳар икковига қараб жилмайиб қўйди. Сўнгра бурилаётиб, уларга ортимдан юринглар дегандай ишора қилди.

— Энгес,— деди дароз,— бу емиш ови силламни қуритиб, энгагимни ерга тираб қўядиганга ўхшайди.

— Ҳали бунақанги овга кўп чиқасан,— бепарволик билан жавоб қилди Берк.

Критликка эргашиб, ўртадаги ариқчадан жилдираб қоп-қора суюқлик оқиб турган, тепага қараб кетган тош йўлдан юқорилаб бораверишди. Ҳамма ёқда узум пўчоғи, ҳатто деворларгача пўчоққа беланган. Қуйқа суюқлик деворлардаги тешикчалардан силқиб тушяпти. Бу узум эзиладиган махсус жойлар эди.

Улар бир чеккадаги гувалақдан қурилган пастаккина омборхонага киришди. Ичкарида қирқилган, қуритилган тоқрўдалар тўп-тўп бўлиб уюлиб ётибди. Тоқрўдани майдароқ қилиб қирқишдан олдин уни тортиб тўғрилайдиган тахта эшаклар турибди. Шундоқ кираверишда ана ўша тоқрўдадан тўқилган талайгина сават том баравар уюб қўйилибди.

Критлик уларни харракка ўтқазди. Похол том туйнугидан тушиб турган ёруғда сопол кўзага оқ мусалласдан қуйди. Кейин заранг ликопа бир бўлак пишлоқ билан юмюмалоқ япасқи араби нон қўйди олдиларига.

— Ош бўлсин,— деди у грекчалаб.

Энгес Берк инглизчалаб миннатдорчилик билдирди-ю, икковлон ўша ондаёқ тамадди қилишга тушиб кетишди. Юмалоқ нон устига пишлоқдан суриб, кейин иккига бўлиб, ютоқиб кавшай бошладилар. Критлик ликопа яна пишлоқ солиб берди-да, оғзиларига тикилиб турмай қўя қолай деган ўйда, одоб юзасидан тескари ўгирилиб олди.

— Бисотида бор-йўғи шудир-ов,— деди дароз, лекин чакаги кавшашда давом этаверди.

— Ҳечқиси йўқ, ўзига топиб олади,— деди Берк. У кўзадаги оқ мусалласдан ҳўплади. Мусаллас сопол кўзада сақлангани туфайли муздек ва оппоқ эди.

— Оқ экан,— деб қўйди у.

— Бир хили оқ, бир хили қизил бўлади, бунинг сирини мада экан-а?— сўради дароз.

— Агар узум бижгимасдан эзилса мусаллас оқ, борди-ю кейин эзилса қизил бўлади,— деди Берк.— Ёки тескариси, бунисини аниқ билмайман.

Дароз, унинг исми Рид эди, кўзани охиригача симирди-да, томоғига ёпишган қуйқасини туфлади. У афти бужмайиб, ҳозиргина туфлаганини оёғи билан шоша-пиша суркаб ташлади. Шундай қилаётиб, тагин кўриб қолмади-микин, деб критликка кўз қирини ташлаб қўйди.

— Йўлга ҳам бирон нима оливолсак бўларди,— деди Энгес Берк.

— Кеч киргунича шу ерда кутиб, қош қорайганидан кейин йўлга чиққанимиз маъқулмиди? Катта йўлларга яқинлашиб қолдик, Энгес, ҳадемай ялангликка етамиз.

— Менга қара,— деди Берк.— Жанубга қараб йўлга чиқдикми, вассалом, вақтни беҳуда ўтказишнинг ҳожати йўқ. Ялангликка тушганимиздан кейингина фақат кечаси юрамиз, демаганмидим сенга. Бу ерлар унчалик хавfli эмас.

— Ишқилиб тескариси бўлиб чиқмасин-да,— деди Рид.— Шу атрофларда уларнинг патруллари бор.

— Сўқмоқларни четлаб, олисроқдан юрамиз.

— Сўқмоқ эмиш. Кўз очиб-юмгунча катта йўлларга чиқиб қоламиз ҳали.

— Ҳозирча катта йўлларнинг қораси ҳам кўринмайпти-ку.

— Таваккал қилишнинг кимга кераги бор?

— Таваккал қилмай, тинчгина, хавф-хатарсиз қутулиб кетаман бу ердан деб ўйлабмидилар бўлмаса?!— сўради Энгес Берк Ридга тикилиб туриб. У шундай бир оҳангда сўрадики, гўё бу ердан қутулиб кетишлари икковларни — ўзи ва ҳатто Рид учун ҳам мутлақо аҳамиятсиздай туюлди, овози сурбетона янгради. Риднинг кўзига унинг ўзи ҳам беор кўриниб кетди шу топда.

— Баҳслашиб ўтирадиган пайт эмас ҳозир, бунга арзинмайди ҳам,— деди Рид, елкаларини салгина учуриб қўяркан.

— Мен баҳлашаётганим йўқ,— жавоб берди Берк. У ўрнидан турди. Критлик шарпани эшитиб, уларга юзланди. У соч-соқоли оппоқ, деярли қария эди-ю, ҳозиргидай жилмайганида кучга тўлган ёш айиқполвонга ўхшаб кетарди.

— Раҳмат,— деди унга Берк яна бир бор.

Кейин у антиқа ҳаракатлар қилишга тушди: олдин нонга ишора қилиб, сўнгра ўзининг киссасини қаппайтириб кўрсатди — бунинг барини у йўлга озроқ егулик сўраш ниятида қилаётган эди. Оқ соқол критлик фаҳмладим дегандек бош ирғаркан: «Нэ, нэ», деб такрорлади. У бўз қов ёнига бориб, оғзини ечди-да, тўртта суви қочган араби нонни чиқарди. Нонни Беркка узатганди, у одоб юзасидан бир оз тайсаллаб турди, бироқ оқ соч критлик нонни қўлига тутқазиб қўйди; сўнгра япасқи кўзачага мусалласдан қуйиб, дароз Ридга узатди; охирида ҳар икковларига навбат билан биродарларча қўл берди, улар ҳам ўз навба-тида биродарларча қўл қисдилар. Ана шундан кейин учовлари ҳам омборхонадан чиқишди.

— Буни мен кўтариб ола қолай,— деди Берк мусалласга ишора қилиб.

— Нега энди, Энгес...

— Қани, тайсалламай бер бу ёққа, сенда бўлса ютиб қўя қоласан,— Берк нонни Ридга тутқазиб, кўзачани ўзи олди.

Улар қишлоқ бўйлаб йўлга тушишди. Оқ соч критлик ҳамма қўшниларга австралослар ҳақида гапириб берар, йўлда учраган эркакларнинг ҳар бири тавозе билан уларнинг қўлини олишга ошиқарди. Бу уларни ноқулай аҳволга солиб қўйди, чунки Энгес Берк ва Риднинг қўли нону мусаллас солинган кўзача билан банд эди. Ниҳоят улар кекса критлик билан: «Раҳмат, раҳмат», деб яна бир марта

хайрлашишди-да, Сан-Ксентосдан чиқиб, Юктаснинг ён бағридан аста қуйига туша бошлашди.

Ҳали Сан-Ксентоснинг сирка-мусалласи ҳиди димоқларидан кетиб улгурмасидан, шундоққина рўпарааларида, Ида билан Юктас оралиғида, бағри экинзор далалару адирлар-ла безалган, каштанзору боғлар яшнаган, мирзатераклар кўкка бўй чўзган водий намоеён бўлди туйқисдан. Наздиларида бу водий шундоқ икки одимгина наридага, бунинг устига ҳаддан зиёд гавжумга ўхшарди.

— Мана, кўриб қўй энди,— деди дароз Рид.— Аनावи йўлларни кўр.

— Ундан кўра оёғинг остига яхшироқ қара,— деди Берк.

Шундай қилиб, улар тош ён бағридан қуйига, водийга тушишда давом этавердилар. Аммо водий ҳали олисда эди. Икковлон у ёққа тўппа-тўғри тушиб бормасликка аҳд қилдилар. Улар жануб ёққа қараб чўзилиб кетган Юктас тармоғи бўйлаб бордилар. Тоғ этакларидаги қишлоқлардан четлаб, бутазору нимжон, ёш қарағайзорлар панасида илгарилайвердилар.

Кечга яқин Юктас этагига етдилар. Бу ерларда қишлоқлар худди бодроқдай бодраб ётар, уларга олиб борадиган йўлу сўқмоқлар шунчалар кўп эдики, бу йўлларни четлаб ўтиш тобора мушкуллаша борарди. Қаёққа қараманг, ўша ёққа иланг-биланг ёлғиз оёқ сўқмоқлар кетган.

Берк бу ернинг ниҳоятда хавfli жой эканини биларди. Тезарак-атрофни қоялар қуршаб олган, ҳамма ёқ жар, худди нишаби тик томдан кетаётгандек жон ҳовучлаб борасан, юриш шунчалик маҳол. Чор атрофда эса душман патруллари изғийдилар, сабаби, бу ерлар тоғ бўлса ҳам, ҳар қалай улар ёқтирмайдиган кимсасиз ҳамда хавфу хатарларга тўла овлоқ тоғлар эмасди. Шу боисдан ҳам улар бу атрофлардаги қишлоқларда тоғдан тушадиган инглиз ва австралияликларни пойлашарди.

Кўп қишлоқларнинг чеккасида пулемёт нуқталари бор эди. Йўл ёқаларидаги баъзи қудуқ ёнларида ҳам душман пуסיб ётарди. Дарғазаб фашистлар кўплаб грекларни йўлдан тўхтатиб, уларнинг грек ёканликларини аниқлагунарича талай вақтларини кетказардилар.

Энгес Берк билан дароз Рид бу ерга хийла барвақт келиб қолишган эди. Беркнинг шошқалоқлиги ишнинг белига тепганди. Кечаси, қоронғида бу қишлоқларни бемалол ораб ёки уларни четлаб ўтса бўларди. Бироқ Берк ошнаси-

ни бу ерга қош қораймасдан бурун етаклаб келганди, бу эса яхшиликка олиб бормасди.

Улар тоғ этагига қараб юрарканлар имкони борица эҳтиёт бўлиб илгарилашар, бутазору дарахтзорлардан паналаб боришар, иложи бўлмай қолгандагина сўқмоққа чиқишарди. Ҳамма ёқда кичик-кичик қишлоқлар, айниқса беш-олти хонадондан иборат қишлоқчалар тез-тез учраб турарди. Одатда Критнинг пасттекислик жойларида шундай ҳолни кўрасиз. Қаёққа қараманг, кулбалару йилнинг бу фаслига келиб яланғоч бўлиб қолган узумзорларда уй-малашиб юрган одамларга кўзингиз тушади.

Энсизгина тоғ сўқмоғининг қоқ ўртасида уч кишидан иборат патруль олдиларидан чиқиб қолди. Тик қоялар орасидан пастга олиб тушадиган ягона йўл бўлгани учун ҳам Берк билан Рид ана шу сўқмоқдан боришаётганди. Немислар ҳам тепага олиб чиқадиган бирдан-бир йўл бўлгани туфайли шу сўқмоқдан юқорилаб келишаётган эди. Бирон манзилга етиб олмай туриб, дарров патрулга дуч келганларидан Берк таажжубда эди. Аслида эса буни ҳамиша кутиб юрасан, эртами-кечми, бари бир патрулга рўбарў бўлишингни биласан-у, лекин бугун, ҳозир эмас, кейинроқ содир бўлади бу деб ўйлайсан. Шундай деб ўйласанг-ўйламасанг, мана улар, азизим Энгес, рўпарангдан, тўппа-тўғри сенга қараб, бу ерлардан бетиним қатнайидиган хачирлар устига ортилган кажава-саватлар ишқаланиб ярқиратиб юборган тик қоя девор ёқалаб ўтган сўқмоқдан кўтарилиб келишяпти. Шундай, ана шу сўқмоқдан уч кишилик патруль тоққа чиқиб келяпти. Уч немис улардан эллик ярдча нарида бўлиб, қадам-бақадам улар томон яқинлаб келишарди. Учови ҳам қаддини ғоз тутишга ўрганиб қолган одамлардай, бошини ғайри одатий бир тарзда баланд тутиб, тепага тикилиб келишарди. Ҳар қайсисида финларнинг суомисига ўхшаган, томпсон қўл пулемётига қараганда чоғроқ автомат.

— Енимиздан ўтаётганларида афтиларига безрайиб тикил. Башараларига тикил безрайиб,— деди Энгес Берк.

— Сал четроққа ўтиб, уларга йўл бериш керак,— деди дароз Рид. Улар ноилож қолганда киши вужудини қамраб оладиган ногаҳоний хотиржамлик билан сўзлашишарди.

— Улар бизга йўл берсин,— деди Берк.— Ҳозир айтганимдай башараларига бақрайиб тикилгин. Тагин, қўрқанидан тик қарай олмаяпти, деб ўйлашмасин.

Дароз бош ирғаб жавоб берди, негаки биринчи бурилишдаёқ улар немислар билан бетма-бет бўлиб қолишганди.

Немислар одатда расмларда тасвирланадиган ҳарбий асирларга ўхшаб кийинган эдилар. Қалта иштон, пайпоқлари худди тешиккулчасимон қилиб бошмоқларигача ҳимариб тушириб қўйилган, бошларида лижачиларникига ўхшаган соябони катта каскетка. Олдинда келаётгани автоматини елкасига осиб, чап қўлини тасмаси остига суқиб олганди.

Энгес Берк суқмоқнинг четидан, қоя деворга тақалиб келаётганди.

Тўхтамай, уларнинг ёнидан тез ўтиб кетишлари мумкин эди, холос.

Мана, олдиндаги немис улар билан баробарлашди, шунда Берк унга безрайиб тикилди. Башараси офтобда қорайган, ёшгина ўспирин экан. Бошқа икки шериги ёнмаён, сал энгашиб келишарди. Худди шу аснода Берк тўсатдан ўзининг ағнидаги кийими, қорача юзи, аскарча бошмоқчи билан Риднинг почаси пайпоғига қистириғлиқ шимини кўз олдига келтирди.

Патруль иккала австралияликка шубҳа билан тикилиб, ёнларидан ўтиб кетди. Ҳар учови ҳам биқинига япасқи сувдон осиб олган. Энгес Берк немисларни бунчалик яқиндан биринчи марта кўраётган эди. У ўзида ҳатто хавфсирашни ҳам босиб кетган ғалати бир қизиқсиниш ҳисси уйғонганини пайқади. Кўриб қўй, мана шулар билан урушяпсан. Бу антиқа гапни қара-я, шундоқ ёнгиналаридан ўтиб боряпсан, сип-силлиқ, асл матодан тикилган, яшил, сен ўйлагандан кўра ҳам яшироқ кийимларига тикиляпсан. Афллари ҳам қорача, ҳа, офтобда хийлагина қорайган.

То Беркнинг орқасида келаётган Рид билан тенглашмагунларича ҳеч гап бўлмади. Шунда орқада келаётган немис шерикларига алланима деди, буни эшитган Энгес Берк ҳозир бир кор-қол бўлишини фаҳмлади. Немислар йўлларида давом этяптилар-у, лекин Берк уларнинг орқаларига қараб-қараб бораётганларини билиб турибди.

— Нима деди анави?— сўради дароз Рид унга етиб олиб.

— Унингни ўчир,— деди унга Берк.— Тезроқ юр.

Суқмоқ бурилиб, немислар кўринмай қолганлари сабабли улар очиқчасига одимларини тезлатдилар.

— Нима деди у?— такрор сўради Рид.

— Сени жуда дароз экан, греклар бунақа новча бўлмайди,— деди.

— Топган тапини қаранг-у! Мендан ҳам новчароқ грекларни ўз кўзим билан кўрганман-ку.

— У кўрмаган экан-да,— деди Берк ва ўша ондаёқ кўшиб қўйди:— Қайтишди.

Дарҳақиқат патруль орқага қайтганди. Ўзларини орқага ташлаб (тоғдан пастга тушилаётганда ҳамиша шундай қилинади), гурс-гурс одим ташлаётганлари эшитилиб турарди, бундай қоялар орасида эса одим товушлари аксадо бериб, тўрт тарафдан устингга бостириб келаверади,

— Сен ҳам шимингни пайпогингга тиқиб олганингда яхши бўларди-да,— деди дароз.

Рид биринчи бўлиб қочибга тушди.

— Тўхта. Тўхта дейман, жин ургур,— Берк беихтиёр қичқириб юборди.

Аммо дароз аллақачон унинг ёнидан ўтиб, яна икки юз ярдча очиқ жойдан бориб, шундан сўнги пастак қарағайзорга кириб кетадиган сўқмоқдан пастга қараб чопаверди.

Шундан кейин Берк ҳам югуришга тушди, нега деганда, энди сир ошкор бўлган, эҳтиёткорликнинг ҳожати қолмаганди. У қояни ушлай-ушлай чопаркан, йиртилиб кетган бошмоғи оёғини шилиб юбораётганини сезиб турарди. У патруль ҳали олисдамикин деб қулоқ солишга уринар, лекин ҳамма ёқни гурс-гурс шовқин тутиб кетганидан ҳеч нимани англаёлмасди. Бир неча ярд илгарироқда узун оёқлари икки жойидан бўғилган (бир томонда пайпоқ, иккинчи ёқда камар) Рид тўхтамай лапанглаб чопиб кетяпти.

Патрулнинг етиб олишига Беркнинг ақли етди. Энди одим шарпалари яқиндан, сўқмоқ бурилиши ортидан эшитила бошлаганди. Олдинда эса Рид йўлни тўсиб, халал берапти. Секинроқ. Секинроқ. Бир гал Берк орқага бирров кўз қирини ташлаб олди. Офтобда юзи қорайган боёғи ёш аскарнинг елкасидан автоматини юлқиб олаётганини кўрди. Автомат оғир бўлганидан эплаштириб олиши қийин бўлди. Чопиб келаётган автоматни ўнг қўлига олаётганида қўндоғи тиззалари орасига кириб қолди. Худди шу сонияда Берк чап томонга, дарага кўз ташлади. Тоғ ён бағри тик кесилган, пастда юмалоқ харсанглару қурқшаган, бироқ ҳали яшилгини йўқотмаган йўсин билан қопланган қизил тупроқ кўзга ташланарди. Шунда у Ридга:

— Эҳтиёт бўл!— деб қичқирди.

Бу сўз оғзидан чиқар-чиқмас қисқа-қисқа тариллаган овоз янгради. Уқлар мўлжалдан сал тепароқ кетди, авто-

матдан отаётганинда мўлжални пастроқдан ол деб ҳафта-сига юз марта лаб унинг қулоғига қуйишган бўлса кераг-ов. Шунда ҳам, мана, ўқлар Беркнинг боши тепасидан ўтиб кетди. У шартта ўзини сўқмоқдан дарага отди.

Автоматдан иккинчи навбат ўқ узилганда у ҳали ҳавода бўлиб, сакраганидан кейин оёқларини йиғиб ҳам улгурмаганди. Шу аснода у, ерга тушганимда оёғим синармикин ёки йўқми, анави ёш аскар орқамдан сакрармикин, деган хаёл билан банд эди.

Ерга тушганида ўнг оёғи қайрилиб, оёғи танасидан калта бўлгани туфайли ерга тушар-тушмас ўмбалоқ ошиб кетди-ю, лекин қуйига думаламади. Биқини билан қулаб, курақларида тошлоқ ён бағирликдан пастга қараб сирғалиб бораркан, ўзини тўхтатиб қолиш умидида беихтиёр ерни чангаллар, юпқа иштони йиртилиб, ўткир тошлар қарахт бўлиб қолган думбасига ботиб-тилиб бораётганини сезиб турарди. Мана, ниҳоят ёнбоши билан юмшоқ қизил тупроқ уюмига тиралиб тўхтади. Шунда у яна сурунқасига ўқ узилишини кутди, бироқ тиқ этган овоз эшитилмади. У ўрнидан туриб, сакраб-сакраб чопиб, юмалаб-эмаклаб олға — пастга ташланди, то ортидан узилган ўқлар етиб келгунча шу тахлит илгарилайверди.

Бир пайт у «взз-взз» иллаб келиб сал наридаги тупроқни тўзғитиб юборган ўқ овозинигина эшитди. Кейин ўнг думбасига алланима тегиб, жиз этди. Шунда у ўмбалоқ ошиб кетди-ю, ҳанузгача ўзи ҳам билмай кўтариб келаётган кўза қўлидан отилиб чиқиб, ҳавода антиқа бир ёй ҳосил қилганча учиб бориб, икки қадамча нарига тушди-да, чил-чил синди.

Сўнгра у яна ўрнидан туриб, танасини пастга тортиб кетаётган ўз оғирлигини енгмоқ учун товонларини маҳкам ерга тиради. Шу пайт нарроқдаги қалин зарангзорни кўриб қолиб, каловланиб ўша ёққа юрди.

Ортидан ўқ узишарди, мана у қўрғошин парчасининг дарахт танасига тегиб, бир парча пайрахани шаббалар орасига учириб юборганини кўрди, овозини эшитди. Орқасига қарашга юраги дов бермасди, чунки тепадан унга қараб ҳамон ўқ узишаётган эди. Ридга нима бўлганини билмасди у, буни билиш ёки орқага ўгирилиб қарашга ботинмаётганининг сабаби—шу топда бутун борлиқ фақат биргина нарсдан иборат эди назди-да, бошқа нарса кўзига кўринмасди. Юриши, олға интилиши керак, падар лаънати шу жойдан қутулиб кетса бас.

Ҳозир ўйлаб, бош қотириб ўтирадиган вақт эмас. Яна тепага чиқиб кетиши лозим. Анавиларнинг уни излаб бу ерларга тушиши турган гап. Уни топмагунларича зарангзорни тит-пит қилишлари аниқ.

Лекин уни топиб бўлишибди. У юқорига, ҳозиргина тушиб келган томонига чиқиб кетади. Энди юқорига кўтарилиши осон бўлмайди. «Яраландим,— деб ўйлади у.— Оёғимдан ҳам, кўкрагимдан ҳам эмас. Думбамдан яраландим, оёғимни сонимдан пастигача қимирлатолмайман, бўксам нақ жонимни суғуриб олгудай зирқираб кетяпти».

Унг оёғи букилмаганидан чополмади, зарангзор чеккасигача ҳақкалаб борди. Шундан кейин ҳам у юришдан тўхтамади, юқорига чиқиладиган сўқмоқни излаб юриб, тезда Юктаснинг шир яланғоч ён бағрига чиқиб қолди. Тўрт томондан уни тик қоялар қуршаб, йўлига ғов солиб турарди.

Баногоҳ нигоҳига қуйироқда зарангзорга кириб ғойиб бўлган ипдек оқариб турган сўқмоқ чалиниб қолди. Башартики у қуйига қараб тушиб келган экан, демак, қаердандир юқоридан бошлангани аниқ. Шу хаёл билан у ўша сўқмоққа қараб қиялаб эмаклай кетди. Кўзлаган ерига етгач, ўннга бурилиб, сўқмоқдан юқорилай бошлади. Ҳозиргина тушиб келган йўлимга олиб чиқади деган тентагона умид қамраб олганди вужудини. Ўзига нон берган қишлоқ йўлига чиқиб олади, албатта. Яраланган, бунинг устига жароҳатидан қон оқиб турган экан, бирон жойга яшириниши керак-да, ахир. Одамлар, қон иссиқ бўлади, дейишади. Унинг бўлса эти жунжияпти.

У секинлади. Анча юқорига чиқиб олди, энди ошиқмаса ҳам бўлади. У дам-бадам орқасига ўгирилиб қараб қўяр, бироқ тўхтамай юқорилаб бораверса анавилар ўзини топа олмасликларига ақли етиб турарди.

Қани, юқорига, юқорилайвер.

Шунда қўққисдан дароз Рид эсига тушди. Риднинг оёғини қўлига олиб қочиб қолишига нима мажбур этганини фаҳмлаб турарди. Утаканг ёрилганида ҳам бундай қилиш телбалик. Ҳамма ҳам қўрқади, лекин кимки қўрқувни енга олса, ўша ваҳиманинг жатига қолиб жабр тортмайди. Қўрқмаслик — бу вужудингга қутқу солган ваҳимани енгилмак. Ана ўшанда сен эс-ҳушингни еб, бунақанги қуёнчасига қочмайсан. Мабодо Рид қочмаганида балки ҳаммаси тинчгина ўтармиди. Ҳозир бўлса қочиб қутулганига кўзинг етмайди. Уша сўқмоқнинг ўзидаёқ қувиб етишгандир. У сўқмоқдан тўппа-тўғри қуйига қараб чопа-

верган, сўқмоқ ўрмонга бурилган жойда етиб олишганди, Шўрлик Рид. Она юртида фермада батраклик қилиш унга ортиқ nasib этмайди. Фермадагилар энди усиз ишлашадиган бўлди-да. Мен бўлсам ўзимни пастга отдим. Кўз айиб-юмгунча пастга кўрдим ўзимни. Мана энди яна юқорига чиқиб кетяпман, бу карахт бўлиб қотиб қолган оёқни деб яқин-орада пастга тушолмайман энди. Ҳаддан зиёд қизишиб кетганимда ана шунақа бўларкан ўзи. Лекин бунақанги пайтда қизишмай бўларканми? Ана энди анави айиқполвон, критлик оқ соч айиқполвоннинг қишлоғини топишим керак. Кейин қай гўрга бораман? Қаёқдан билай буни. Оёғим нима бўлади ҳали? Бечора Рид. Ажойиб йигит-у, лекин сал калласи мундайроқ-да...

Шу хаёллар билан у, ҳар қанча оғир бўлса-да, қаттиқ-қаттиқ одим ташлаб, ёлғиз оёқ сўқмоқдан юқорилаб бо-
раверди.

Ажойиб йигит... бечора Рид, аллақайларда қўзлари чақчайиб, оғзи очилганича ўлиб ётгандир.

Қош қорайгач Беркнинг юриши қийинлашди. Қўзлари қоронғида тизимчадай сўқмоқни илғаёлмасди. Бот-бот йўлдан чиқиб кетар, эмаклаганча, пайпаслаб уни излашга тушарди. Ҳатто эмаклаганида ҳам ўнг оёғи судралиб қолар, ичи алғов-далғов бўлиб, беҳузурланарди. Биринчи марта эмакламагунича буни билмаганди. Эмакласа беҳузур бўлишидан, ичак-чавоғи эзилиб кетаётганга ўхшашидан беҳабар эди.

— Ишлар чатоқ,— деди у ўз-ўзига.— Агар яна бир марта эмаклайдиган бўлсам — тамом.

Уни уйқу элита бошлади. Бир гал у дам олмоқ ниятида чўнқайди, бирдан мудраётганини пайқаб қолди. Шунда у яна олға интилди, то тонгги гира-ширада оқаринқираб кўринган, бағрини иланг-биланг токзорлар тилиб ўтган қиялик кўз ўнгиде намоён бўлмагунига қадар юраверди.

Бу Сан-Ксентос эди.

Гандираклаб, оқсаб, қулайроқ сўқмоққа чиқиб олиш ниятида олдинга юрди. У гоҳ текисроқ сўқмоқни топар, гоҳ яна четга чиқиб кетарди. Ниҳоят маст одам янглиғ чайқалиб қолди. Қишлоқ чеккасига етиб келганида, бир томони, силласи қуриганидан, иккинчи томони, тагин эмаклайманми деган ваҳимадан деярли ҳушидан айрилаёзганди. Барчасидан ҳам ~~ушуниси даҳшатга солар, сира-сира эмаклашни истасди.~~ ~~Ушуниси даҳшатга солар, сира-сира эмаклашни истасди.~~ Ушуниси даҳшатга солар, сира-сира эмаклашни истасди.

У қозик-оёқлар устига қурилган кулбани айланиб ўтадиган йўлгага чиқиб олди. Қишлоқда ҳали ҳеч зор уйғонмаган эди. Ҳатто сирка иси ҳам димоққа урилмасди. Итлар ҳуришга тушди, бироқ уни, гарчи бу худди ўша қишлоқ эканига имони комил бўлса-да, сирка-мусаллас ҳидини туймаётгани безовта қиларди. У букилмаётган оёқларини маҳкам босиб тўхтади-да:

— Бу қанақаси бўлди? Ҳеч қанақанги ҳид-пид йўқ. Нақ димоғингни ёриб юборай дерди-ку, ахир,— деб қўйди ўзинча.

У Сан-Ксентоснинг ифлос йўлига гурс этиб қулади.

3 боб

Кейинроқ у қорни билан ёғоч эгарда кўндаланг ётганча хачирда кетаётганини фаҳмлади. Кун ёришиб кетибди, у кўз олдидан сузиб ўтаётган тангачадек-тангачадек тошу шағалларни, думалоқ-думалоқ чуқурчаларни, қоп-қора чанг-тупроқни кўриб борди. Берк ҳали тамоман ҳушига келмаганди. Ошқозохи тошдай оғир эди, бу виночилар қишлоғида сийлаган пишлоқлари эканини тушунди. Миясида бундан бўлак фикр-ўйнинг ўзи йўқ эди шу топда.

Хачирни икки критлик етаклаб боришарди. Улар каллаи саҳарлаб йўлга чиқишганидан жуда чарчашганди. Бирини ўша соч-соқоли оппоқ мўйсафид. Иккинчиси — хачирнинг эгаси. Хачир Критда энг асил дикте зотли хачир эди. Улар олд томонда, шундоқ хачирнинг тумшуғи ёнида гаплашиб кетишяпти.

— Хўш, сенингча, кимларни австралияликлар дейишадди?— сўради хачирнинг эгаси.

— Сенингча-чи?— деди мўйсафид.

— Австралия тилида гаплашадиганларни.

— Австралияда қайси тилда гаплашишадди ўзи?

— Билмадим. Лекин ҳадеб майдакашлик қилавермаслигимиз керак.

— Ким майдакашлик қиляпти? Хачир кимники — меникими ёки бошқа бировникими?

— Австралия тилининг нима дахли бор бунга?

— Ҳеч балони тушунмайсан-да.— Хачирнинг эгаси ҳаяжонда эди.

— Қўрқма, у яхшилигингни унутмайди,— деди мўйсафид.

Унинг бу гапига хачир эгаси жавоб бермади, чунки улар Юктас ён бағридаги камгак ёнига етиб келишган эди. Камгак шунчалик катта эдики, уни фор деса ҳам бўлар, ундан ҳам кўра, каттакон айвонга ўхшаб кетарди. Атрофда бирорта тузукроқ сўқмоқ кўринмасди, шу боисдан хачирнинг тепага чиқиши осон бўлмади. Ҳар иккала йўл бошловчи, гарчи хачир дикте зотидан бўлса-да, унинг кетидан итариб ёрдам беришларига тўғри келди. Ниҳоят улар камгаkning бир чеккасига чиқиб олиб, ичкари томон юришди.

Энгес Беркнинг кўзи очиқ эди-ю, бироқ онги ишламаётганди. У ўзини хачирдан тушириб, кўтариб кетганларини сезди, тепасида грекчалаб гаплашаётганларини эшитди, орқа томонидаги деворни ҳам, адёлни ҳам кўрди. Бироқ у виночилар қишлоғи ҳавосидаги сирка-мусаллас ҳидини туйишга уринар ва буни сезмаётганидан ажабланирди.

Кейин бошқа ҳеч нима бўлмади. Ҳа, токи ичидаги барча нарсалардан қутулиш зарурати ҳисси билан уйғонмагунича ҳеч гап бўлмади. У беихтиёр туриб, қайд қилмоқчи бўлиб энгашди, шунда оғзидан сўлак билан сафродан бўлак ҳеч вақо тушмади.

Ҳали кун ёруғ эди.

Бироқ, аини вақтда ҳам ёруғ, ҳам қоронғи эди. У қаддини ростларкан, томоғи тозалангандай туюлди, шунда тепаси брезент билан ёпилган ўрада ўтирганини кўрди. Шамол брезентни чайқатиб-ҳилпиратаётгани сабабли дам ёришиб, дам қоронғилашаётган экан.

Атрофида яна бир неча киши бор экан. Ҳаммалари ётишибди.

У қат-қат, нураган деворларида гиёҳлар ўсиб ётган ўрада кўрди ўзини. Тўсатдан у ҳидни сеза бошлади, бурни билан искади. Аммо бу касалхона ҳидига ўхшар, эфир ҳамда спирт иси анқирди.

Кейин ёнига бўйчангина, узун қора фартуқ кийган грек аёл келиб, беўхшовлик билан гурс этиб чўккалади-да, устидаги адёлни очди. Шунда бўксасидаги оғриқни сезди, бир санчиб қўйди-ю, яна босилди. Кўзи қонга беланган латтага тушди. Аёл латтани еча бошлаганди, Берк оғриқдан санчиб тушди.

— Сал секинроқ, — деди у аёлга.

Аёл унинг оёғини остидан бемалол латтани ўтказса бўладиган қилиб кўтарганча, индамай ишини бажараверди. Латта ифлос эди; уни кўрган Берк ўзининг кўйлағи эка-

нини англади. У оёғини кўтариб ётаркан, атрофга аланглади. Брезент тўшалган ерда тагин олти ёки етти киши ётибди. Бир бурчакда иккита катта-катта харсанг билан тўсилган бир жуфт ўчоқ. Ўзидан бошқа деярли ҳамма нариги томонда ётибди. Фақат икки кишигина — иккаласи ҳам сочи қоп-қора грек ўтиришибди. Бирининг юз-кўзи чандиб ташланган, иккинчисининг ҳеч қаери боғланмаган. Тагида ўт ёнаётган иккита қора қозондан бўлак ҳеч вақо йўқ атрофда.

Аёл ниҳоят латтани ечиб бўлиб, жароҳати оғзига қўйилган тоза латтани олди-да, Беркни авайлабгина чап ёнбошига ағдарди.

— Соат неча бўлди? — сўради у аёлдан. Нимага сўраётганини ўзи ҳам билмасди.

Аёл бош чайқади, рўпарада ётган икки киши унга қарашди.

Гапирётганида Берк оғзи ва томоғи қуриб қолганини сезди. Брезентнинг шундоқ бошига яқингина жойи бояги қусуғидан ифлосланганди.

— Сув беринг, — деди у аёлга.

Аёл уни қорнини ерга қилиб ётқизди-да, алакимга қичқирди. Берк грекчасига «сув»ни нима дейишларини эслашга уринди, бироқ эслолмади. Аёлнинг тиззаси унинг умуртқа поғонасини эзиб турарди.

Кейин кимдир жароҳатига қўйиш учун латта кўтариб келди, у Беркнинг бўксасини пийпаслади-да, яна чап ёнбошига ағдарди.

Шу пайт Беркнинг ёдига қандай келаётгани, қозик-оёқлар устидаги уйга қандай жавдираб тикилгани тушди. Ушандан сўнг мана шу ерни кўриб турибди. «Қўлга тушган бўлсам керак, ҳадемай римча рақамлар билан белгиланган — IV, V ёки VI stalag¹ да кўраман ўзимни».

— Нима гап ўзи? — сўради у.

— Ҳушингизга келяпсиз, — деди кимдир англизчалаб.

— Ҳа, ҳа, — деди Берк.

Аёл жароҳатини қайтадан боғлашга тушгани ва гапирётган одамга тескари қараб ётгани туфайли унинг кимлигини кўрмади.

— Бу қанақа ўра? — сўради у.

— Ҳеч ким билмайди буни, — жавоб беришди унга. — Минай ҳаммомининг харобаси бўлса керак. Французлар-

¹ Stalag — ҳарбий асирлар сақланадиган лагерь (нем.).

нинг таъкидлашларича бу ерда Зевснинг сағанаси бўлганмиш, аммо мен бунга кўпда ишонмайман.

Берк то аёл жароҳатини боғлаб бўлгунча индамади; сўнгра у чалқанчасига ўгирилиб, кескин бир ҳаракат билан туриб ўтирди.

— Бу биқинингизга оғирлигингизни солаверманг.

Берк энди инглизчалаб гапираётган одамни кўрди. У қалин қора соқолли, гардиши қора, шишаси қалин кўзойнак таққан ёшгина йигит экан.

— Врачмисиз? — сўради Берк.

— Ҳа.

— Немисмисиз?

— Грекман.

— Бу немисларнинг «кошонаси» эмасми?

Врач бош чайқаб:

— Йўқ, — деди.

— Бўлмаса нима бу? Қаердамиз ўзи, қишлоқдами?

— Йўқ, — деди врач.

— Жин урсин, — деди Берк, — қаер ахир бу? Умуман, нималар бўлди ўзи?

— Сиз Сан-Ксентос қишлоғи чеккасида ҳушдан кетиб йиқилибсиз. — У грекча талаффузда «Сан-Эксентос» деди. — Жуда кўп қон кетибди. У ердагилар бу жойни билишарди, шунинг учун сизни хачирда шу ерга олиб келишибди.

— Хачирда, — деркан, Берк кўзи олдидан сузиб ўтган тангача-тангача тош-шағалларни, қора чанг-тупроқни эслади.

— Ҳа. Мен инглизчани унута бошлаяпман чоғимда.

— Йўқ, нега энди, — Берк паришонхотирлик билан эътироз билдирди. — Ҳар қалай, қанақанги жой ўзи бу ер?

— Яхшигина пана жой. Лекин биз бу ерда қололмаймиз.

— Госпиталми?

— Шунга ўхшаш.

— Греклар учунми?

— Юктасдагиларнинг ҳаммаси учун. Темир каллалар ҳозир шу атрофларда изғиб юришибди, қишлоқларда қолишимиз ҳам хавфли.

— Партизан экансизларда демак?

— Йўқ. — Ёш врач бошини сарак-сарак қилди. — Партизанлар шарққа қараб кетишган.

— Мен ҳам бу ердан кетишим керак,— деди Берк.

— Ҳали эрта. Юришингиз зарарли.

Врач аёлга грекчалаб нимадир деди-да, бир тиззасини ерга тираб, чўқди. Энди Берк қалин шиша ортидаги хотир-жам кўзлар билан қилт этмай турган лабларни баҳузур кўра оларди.

— Нима кипти у еримга?— Берк тирсагига таяниб сал қаддини кўтарди-да, бўксасига ишора қилди.

— Ҳеч гапмас,— деди грек.— Қон бузилмаган. Асло хавотирланманг. Ичи топ-тоза. Сирти ҳам. Тикиб қўйдим. Уч жойидан. Қон кетган, вассалом. Бир неча кундан кейин кўрмагандай бўлиб кетасиз.

— Хавотирли жойи йўқми?

— Асло. Силлиқ ҳамда ўткир тош экан, шартта ботгану яна чиқиб кетган.

— Мен бўлсам, икки донагина ўқ кириб қолгандир, деб ўйлагандим.

— Йўқ. Шунчаки, худди пичоққа ўхшаган ўткир тош кесиб, ёриб юборган.

— Юрсам бўладими?

— Эртага юрсангиз бўлади. Юрасизу тўппа-тўғри темир каллаларга рўпара бўласиз-қўясиз.

— Ие, бу ер унчалик баландда эмасми?— деди у.

— Баландда. Лекин темир каллалар борган сайин юқорилаб келишяпти-да. Пастга нимага тушгандингиз? Ахир сиз пастга тушгансиз-ку, тўғри эмасми?

— Тўғри,— деди Берк безрайиб.

— Ҳозир ундай пайт эмас. Темир каллалар тобора юқорилаб келишяпти.

— Худди ана шунинг учун ҳам бу ердан жўнаб қолишим керак-да.

— Эртага жўнайсиз.

— Ҳамроҳимга нима бўпти? У ҳақда ҳеч нима билмай-сизми?

Доктор бош чайқаб, кўзойнагини олиб артди. Хотир-жам боқувчи, теграсини майда-майда ажин қуршаган митти кўзларидан унинг шабқўр эканини бир қарашдаёқ билиб олса бўларди. Берк бу одамнинг шундай кўз билан қандай ишлашига таажжубланди.

— Жароҳатимни тикиб қўйдингизми?— сўради у грекдан.

— Ҳа. Ухлаб ётувдингиз, шунинг учун сезмадингиз. Омадингизга оғриқни сездирмайдиган доримиздан бор

экан. Умуман олганда, дори-дармонларимиз тугаб қолган, шунинг учун ҳам йўлга тушишимиз лозим.

— Дори-дармонни қаердан оласизлар?

— Жуда қийинчилик билан топамиз.— Врач ўрнидан турди.— Ҳаммасини темир каллалардан қўлга туширганмиз.

Берк хушмуомалалик билан миннатдорчилик билдирди.

— Сиз инглизмисиз ёки австралияликми? Анави сан-сентосликлар австралос дейишди.

— Тўғри айтишибди.

— Мен Манчестерда бир йил турганман,— деди грек.

— Тиббиётни ўрганганмисиз?— сўради Берк ундан.

— Шундай. Лекин инглизчани анча эсдан чиқариб қўя бошладим.

— Бу ердан қачон чиқсам бўлади? Қачон юришим мумкин.

— Асламда-ку бир неча кун ётишингиз керак эди-я. Лекин эртага жўнашга тўғри келади. Албатта жўнаш зарур. Нега десангиз, темир каллалар жадал юқорилаб келишяпти. Ҳадемай бутун Юктасни эгаллашади. Шу боисдан ҳам партизанлар шарққа кетишди. Шундай қилиб, эртага йўлга тушасиз.

— Сиз ҳам кетасизми?— сўради Берк.

— Ҳа.

— Бошқалар-чи, улар нима бўлади?

— Ҳаммалари тузалиб қолишган. Фақат анави, ўчоққа яқин ётгани тезда оламдан ўтади. Уни осишган, лекин нотўғрироқ осишибди, кейинроқ қариндошлари сиртмоқдан бўшатиб олишибди. Лекин бари бир одам бўлмайди. Яна бири бор, уни ҳам темир каллаларга ташлаб кетишга тўғри келади, эҳтимол уни чинакам госпиталга ётқизишар. Эҳтимол, ётқизишмас, лекин бизнинг қўлимизда бўлса бари бир ўлади. Бир томондаги ўпкасининг ўзига иккита осколка кириб қолган. Жуда қийин, бу ерда унақанги операцияни қилолмайман.

Шу пайт бир грек аёл кириб, Беркнинг атрофини тозалашга тушди. Берк, бу қасқдан келиб қолди, деб ҳайрон бўлди-ю, аммо сўрамади. Чарчаганини сизди, оғзи ҳануз қуруқшаб ётганди.

— Чанқаялман,— деди у врачга.

— Ҳозир.— Врач аёлга бир нима деди.

— Менга бир-иккитагина иштон топилмайдими бу ерлардан?

— Қидириб, суриштириб кўриш керак,— деди врач.— Сахарда қараб кўрарман. Эрталаб қайтаман.

— Раҳмат,— деди Берк унга.

— Адио,— дея хайрлашди врач.

— Адио,— деди Берк ҳам.

Аёл кўзачада сув келтирди, таъмидан қайнаган сувга ўхшарди. Берк сувдан ичиб, ўзини анча енгил ҳис этди, фақат бўксаси нам тортиб қолган палендай оғир эди. Ҳар қандай бўлганда ҳам у эртага бу ердан жўнайди. Бу жин чалгур греклар антиқа одамлар-да. Зевснинг мақбарасига жойлашган госпиталь, немислардан бошқа ҳамманинг бу ерни билиши кўриниб турибди, бечора Ридга бўлса насиб этмаган экан бу ерга келиш. Бечора фермер Рид. Ажойиб йигит, лекин...

У шу тахлит ўй суриб, шамолда ҳилпираб, тагида тунги ғира-ширада шуълаю кўлагалар рақс тушиб турган брезент том остида уйқуга кетди. Уйғонганида ҳам шуълаю кўлагалар рақси ҳамон давом этарди, аммо бу тонгги шуълаю кўлагалар эди. У ҳозир теварагимда шовқин, ҳаракат шарпалари эшитилиб қолади, деб кутди, бироқ ҳануз кечагидек осудалик ҳукмрон эди бу ерда. Бир муддат ўтгач, соқолдор доктор ясси зиналардан ўрага тушиб келгандагина Берк ошиғич ҳаракат бошланганини пайқади. Доктор тўғри унинг олдига келди, қўлидаги грек аскарларининг шимини Беркнинг ёнига қўйди.

— Хўш, аҳволлар қалай? Бу — тоза,— деди шимга ишора қилиб.

— Бошмоғим қаёқда?

— У ёқда, кираверишда. Таассуфки, кўйлак тополмадим.

Берк бу гапни эшитмади. У чалқанчасига ётиб олиб, курақларини ерга тираганча дағал матодан тикилган шимни кийиш билан овора эди. Жароҳатига боғланган латта юқоридаги тўртта тугмани қадашга халал берганидан, уларни тақмай қўя қолди. Одатда ҳар бир ишни янгитдан бошлаётган пайтингда бўладиганидек, у чуқур уҳ тортиб, ўрнидан турди. Доктор туришга ёрдамлашмади. Яланг оёқлари билан ерни ҳис этиши нақадар кўнгилли эди шу топда.

— Дастлаб секинроқ одимлашга ҳаракат қилинг,— деди доктор.— Мен ёнингизда, биргалашиб чиқаман. Бошмоғингиз ташқарида, тепада. Шундоқ кўзга кўринадиган жойда.

Берк юра оларди, фақат оёғи букилмас, боши ғувил-

ларди, бироқ энди гандиракламас, оёғини маҳкам сиқиб турган латта ҳам мушакларига қувват бағишлаётган эди. Қисқаси, у шалолаб турган брезентга тегиб кетмасликка тиришиб, зиналардан аста-секин кўтарилaverди.

Қуёш ётоғидан чиққан, аммо ҳали тоғлар ортидан жамол кўрсатиб улгурмаганди. Шунда у қуйида водий узра жанубга томон тарвақайлаб, чўзилиб кетган Юктас тармоқларини кўрди, наздида ҳатто денгизни ҳам кўриб турганга ўхшарди-ю, бироқ бунга ишончи комил эмасди. Энди у юқорига чиқиб кетиши даркор, ҳатто бу ёқларга немислар келаётган бўлсалар ҳам, бари бир шундай қилиши шарт, ўзга иложи йўқ. Бу оёқ билан фақат юқорига кўтарила олади, холос.

У бошмоғини топиб, ипини бўшата бошлади. Ип қатирмачоқ бўлиб кетганди, шунда хаёлидан бошмоғимни ювишмаганмикин деган фикр кечди. Доктор ёнига келди.

— Сиз билан икки грек ҳам бирга кетади,— деди у.— Улар Юктас қишлоғига боришади, у ерда яна бир австралос бор. Бу бизга маълум, негаки ўша ёққа одам бориб келди, уни кўрибди.

— Раҳмат. Ҳозир йўлга тушамизми? Ўзингиз қайси томонга йўл оласиз?

— Шарққа.

— Шу ишингизни давом эттирасизми? Худди шу ердигига ўхшаб-а?

Доктор елкаларини учириб қўйди, холос.

— Бошқа нима ҳам қилардим?

— Немислар ҳозир қаерда?

— Хабарим йўқ. Улар кичик-кичик соқчилар тўдасига бўлиниб, жадал илгарилашяпти. Ҳозир Юктасни эгаллашга киришишган. Лекин Юктас қишлоғида маълум вақтгача хатардан холи бўласиз. Уни излаб топишлари хийла мушкул. Ҳамроҳларингиз сизга ёрдамлашиб боришади.

— Миннатдорман,— деди Берк.

Рўпарасида ўтирган икки киши чиқиб келди. Бировининг боши салладай қилиб боғлаб ташланган, фақат кўзларигина кўриниб турибди, бошқасининг ҳеч қаери боғланмаган, аммо у бели қилт этмай, нақ таёқ ютгандай гўдайиб юряпти, афтидан жуда мазаси йўққа ўхшайди.

— Мен тайёрман,— деди Берк.— Хайр, гоётда миннатдорман сиздан,— деди у докторга.

— Адио, австралос. Ёдингизда бўлсин, жароҳатингизни тикканман. Бир ҳафтадан кейин ипини олиб ташласан-

гиз бўлади. Ҳар бир чокини битталаб бирор тоза нарса билан қирқиб, ипани суғуриб оласиз. Йўлос теккизманг талии. **Хайр**,— деди доктор ва жиддий тортиб, эшикдан пастга тушиб кетди.

— **Кетдик**,— деди Берк бир чеккада турган шккала грекка.

Улар ўрғидан туршига кўмаклашиб юборишди. У тоқатсизлик қилиб, ҳамроҳлари қўлидан чиқмоққа интилади. Греклар унинг миқти гавдасига, такаббурона юзига, васткисига қингизлаган юпқа юқери лабига тикилишди. **Ҳамроҳлари** унинг ёрдамига муҳтож эмас эканини тушунишди. Шундан сўнг унинг қўлини қўйиб юбориб, камгак ёнидан бошланган пирамонсимон энсизгина йўлдан юриб кетишди.

Берк улар ортидан йўлга тушди. **Ҳадемай**, агар ўнг оёғини тиззасидан бунмай, тўғри ташласа, бемалол юра олишига ишонч ҳосил қилди.

4 606

Кечга томон Ида чўққисининг соясн Юктас ён бағрига етиб борди. Атроф гира-шира пардага чулғаниб, салқин тушди. Улар қоялардан бирининг шундоқ биқинига жойлашган чоғроққина чўпонлар қишлоқчасига яқинлашиб қолдилар. Тик ён бағирликдаш тепага кўтарилаётган Беркнинг кўзи эчки боқиб юрган болаларга тушди. Гоҳо тўп-тўп бўлиб ўтлаб юрган қўй сурувлари ҳам кўзга чалиниб турарди.

Улар гувалак кулбаларни оралаб ўтган илон изи кўчадан кета боқлашди.

Беркнинг ҳамроҳлари тўхтаб, ўн беш ё ўн олти ёшлардаги бир болакай билан гавга тушиб кетишди. Улар нима ҳақдадир баҳслашишарди. **Ҳеч қанча вақт ўтмай** Беркнинг тоқати тугади. Улар ёнига бориб:

— **Кетдик**,— деди.

Улар Беркка бир қараб қўйишди-ю, баҳсни давом эттираверинди.

— **Кетдик**,— такрорлади Берк.

Греклардан бири Беркка, орғимдан юр, дея имо қилиб, йўлга тушди. Иккинчиси, боши доқа билан боғлангани жойидан жилмай, Ида томонига кўрсатиб, бола билан гаплашиб тураверди.

Берк биринчи грекка эргашди, тезда улар сўқмоққа чиқшди.

Берк то олдинда сийрак токзорлар билан қуршалган бошқа бяр қишлоқ кўринмагунча грек кетидан эргашиб бораверди. Бу ноқсалликда бебояшвоқ шамол ястаган томонига эсарди. Улар доғургалари саналиб қолган қиятириқ боалалар ва итлар ёшдан ўтиб боришарди.

Грек эшити олдида турган аёлга яқинлашиб, ундам ала нималарни сўради. Шу пайт ичкаридан чиқиб келган яна бир ёшгина қиз тапта араланиб, шастки тоғ сўқмоғи томонини кўрсатиб нималардир деди. Сўнгра ўша ёққа қараб кетди. Берк билан ҳамроҳи ҳам унинг орқасидан юришди. Қиз оёқ яланг эди. Одамлар гуваалак уйларидадан чиқиб, бегонааларни томонга қилишарди, уларнинг аксарияти кампирлар эди. Улар узундан-узун чўзилиб кетган гуваалак девор ёқалаб бориб, Юкмас ён бағридаги токзорга бурлишди. Боғнинг бир чеккасида тоқрўда қуритиладиган харраklar турар, орқароқда эса узун бостирма бор эди — омборхона бўлса керак.

Қиз эшиткини очиб, ичкари келди. Берк билан ҳамроҳи ҳам унга эргашиди.

— Тўхта, — қичқирди кимдир янгаловчааб.

Элтес Берк новча соқалдор қишани кўрди шунда. Унинг соч-соқоли маала ранг, бурли худди боқсчиларнинг кига ўхшаш янаски, кўзалари кулимсираган, маънодор боқувчи бўлиб, чехрасидан ақали одам кўришарди. Ёшида яна бир қиши бор эди. Буинисининг бўйи шаст, туси қорачадан келган, юзи сий-силаниқ, бироқ тўслайи қоп-қора сочлари тушиб турган манглайи ақили билан қишланганлиги. Улар ёнма-ён қадаларини роз тутиб туришарди. Қора сочлитининг қўлида ўтгиз саккиз қалтирли «сонит-вессон» тўппончаси бор эди.

— Мана, тўхтадик, — шонта-пиша деди Берк.

— Кимсизлар? — сўради қорачадан келгани, афти янада жиддийлашиб.

— Бизни манави қиз бошлаб келди. — Берк ҳам, «сонит-вессон»дан кўз узмай қаддини роз тутди.

Қорачадан келгани лаби-лабига чегмай, қизни гапта тутди. Қиз қисқагина жавоб берди-да, кейин шартта бурлиб, чопганча чиқиб кетди.

— Хўш? — деди Берк.

— Узларидан эшитсак, — деди қорачадан келгани.

— Мен госпиталда, анави ёқда, пастда эдим. — Берк

энди атайин ўзини хотиржам кўрсатиб, бемалол эшикга суяниб сўзларди.— Грек доктор бу қишлоқда бир австралиялик бор деганди.

— Ўзингиз грекмисиз?— сўради ундан малласи.

Берк беихтиёр ўз эгнига қаради, шунда австралияликлар формасида эмаслиги ёдига тушди.

— Австралияликман,— деди у.— Исми-шарифим Энгес Берк. Мен бу ерларга Кандиядан келиб қолганман.

Қора сочли «смит-вессон»ни аста пастга туширди.

— Ёнингдаги ким?— сўради у Беркдан.

— Бу грек. Мени бу ёққа шу бошлаб келди. Хўш, энди ўзларинг кимсизлар?

Малла саволга эътибор ҳам бермай, Беркнинг ҳамроҳи билан грекчалаб сўзлашаётган қора сочлининг гапини тугатишини кутиб турди. Кейин:

— Қайси қисмдансан?— деб сўради.

— Жуда зарурми буни билиш?— деди Берк.

— Ҳа.

Берк ўз батальони билан полкини айтди, сўнгра Кандияда венитчи батареяда хизмат қилганини қўшиб қўйди.

— Ҳаммаси жойида экан,— деди малла қора сочлига.

— Буниси, грекман, мен ҳам ўша госпиталга тушгандим, деяпти. Менимча, тўғри гапиряпти.

Шундан сўнг орада одатдагидек душманлик дўстликка ўрин бўшатиб беришидан олдин юзага қалқиб чиқадиган иккиланиш они ҳукм сурди. Қора сочли билан малла ёнмаёن туришарди. Берк қора сочлининг — грек, малланинг австралиялик эканини аллақачон англаганди. Улар ҳозиргина айтганимиз иккиланиш они ўртадан кўтарилгунча тек туришди-да, кейин қора сочли қўлидаги тўппончасини шеригига берди.

— Ўз уйингиздек бемалол жойлашаверинглар,— деди малла ва нотекис тишларини кўрсатиб илжайди.

— Ўзларинг кимсизлар ахир?— сўради Берк яна, жойидан қимирламай.

— Мен Стоунман,— жавоб берди оддийгина қилиб. Кейин ўртада шубҳа қолмасин учун батальони билан полкини айтди.— Бу бўлса — Нис, грек. Бу ерга мен билан бирга келган.

Шундан сўнггина Берк ичкарига кириб, эшикни беркитди.

Улар Беркка аҳвол-вазиятни тушунтирдилар. Бу ёқларга, Юктас ясси тоғлигига қандай келиб қолганларини сўзлаб бердилар.

Стоун, малла паҳлавон, Критда нималар содир бўлаётганини ҳикоя қилди. (У босиқ, мулоҳазали, кўзлари кулиб турадиган йигит эди.) У Беркка Сфакия соҳилида қандай кутиб ётганларини, эсминецлардан юборилган қайиқлар уларни бўлиб-бўлиб ташиганини гапириб берди. Унинг айтишича, дастлаб оғир ярадорларни олиб кетишган. Кейин юра оладиган ярадорларни. Уларга навбат келганида қарашса, тўсатдан ҳаммалари ёппасига яраланган бўлиб чиқибди, ҳаммалари оқсармиш, милтиқларини қўлтиқтаёқ қилиб олишганмиш. Стоун ҳам бошқалар қатори кутиб ётаверибди. Қирғоқда жудаям озчилик қолганида «юнкерс»лар эсминецни чўктириб юборишибди. Бошқа эсминец омон қолганларни қутқариб олибди. Шундан сўнг Стоун Нис билан тоққа чиқиб кетибди. Нис билан бўлса Сфакия соҳилида ўз навбатларини кутиб ётганларни «юнкерс»лар бомбардимон қилаётганида учрашиб қолган экан. Сфакияга немислар етиб келгач, улар Оқ тоғ ичкариларига кириб кетишибди, кейин чўққию тизмаларни ёқалаб шарққа қараб силжийверишибди. Жанубий соҳилга чиқишга бир неча бор уринишибди-ю, бироқ қаердан тушишмасин, ҳар гал немисларга рўбарў бўлаверишибди, шундай қилиб Юктасгача келиб қолишибди, энди уни ошиб ўтиб, пастга тушишмоқчи экан. Аммо эндиликда йўл яна тўсилиб қолибди. Шунга қарамай, бу ердан иложи борича тезроқ қутулиб чиқиб кетишимиз керак, деди у.

Стоун ҳикоя қиларкан, Энгес Берк қора сочли грек — Нисга тикилиб ўтирди. Бу қорачадан келган жиккаккина йигитнинг юзи ниҳоятда ёш эди-ю, бироқ ажин ғоятда чуқур из солган, кўзларида эса аллақандай шиддату дарғазаблик учқунлари чақнарди. Чайир, жиккак қомати чеҳрасига бағоят монанд: бичими келишган, эпчил, бутун вужудидан худди кўзларидагидек шиддаткорлик ёғилиб турибди. Шу топда у Беркни бошлаб келган грекка нималардир деяпти. Грек бўлса ерга чўзилиб олган, афтидан мазаси қочиброқ турганга ўхшайди. У қимир этмай, шифтга тикилган кўйи индамай ётибди.

— Бу ердан омон-эсон қутулиб кетишни истасак, кутиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, — деди Берк.

— Госпиталдан жунаганинларда немислар қаерда эди?— деб сўради ундан Стоун.

— Тахминан бир миль нарида, тепага чиқиб келишгаётган эди.

— Қачон?

— Бугун эрталаб. Биз эса кун бўйи юрдик.

— Кийимингни ўзгартириб олинми керак,— деди унга Стоун. Ўзи бўлса суҳбатлаша туриб критликларга ўхшаб енгиз узун жуи кўйлак, унинг устидан нимча кийиб олди. Шунда Берк ерда ётган нарса боя ўйлаганидек аёл эмас, деҳқонча енгиз наमत чакмон эканини англади. У ўзи боп кийим излаётгандек беихтиёр атрофга алаанглади, бироқ кўзига қўполдан-қўпол қўлбола харраклар билан бурчакдан бир нечта мешдан бўлак ҳеч вақо чалинмади.

— Унга биронта кийим топса бўлармикин?— Нисдан сўради Стоун.

— Чакмонни ола қолсим,— деди грек Нис.— Шундоқ ҳам анча-мунча нарса шилиб одик бу фақир қишлоқдан.

Стоун австралияча яшил кўйлакни узатди Беркка.

— Бу хаки,— деди у худди узр сўраётгандек оҳангда.

— Ҳечқиси йўқ, чакмон остидан кўринмайди,— деди Берк.

— Ҳозироқ юра оласанми?— сўради малла паҳлавон.

— Қаёққа борамиз?— ўз навбатида сўради Берк.

— Жанубга.

— Менга қара,— деди унга Берк,— мен бунга урғиниб кўрдим аллақачон. Тоғда немислар гужгон ўйнаб ётишибди.

— Шарқий ён бағирликдан борамиз,— деди Стоун.

— Фарқи нима?

— Қишлоқлар йўқ. Биттаям.

— Анави лаънатилар ҳамма ёқда изғиб юришибди,— деди Берк.

— Кўйвер, изғийверишсин, лекин бу ерда кутиб ётишдан ҳам ҳеч қанақанги маъни чиқмайди.

— Албатта,— деди Берк.— Доктор уларни, жуда тез илгарилашади, дейди. Эй худо, нима ҳам дердим, шундай қилиш керак бўлгандан кейин қиламиз-да.

— Ҳозир юра оласанми ўзи? Қаерингдан яралангансан?— сўради ундан Стоун.

— Орқамдан. Лекин юра оламан.

— Бу юролмайди. Қон кетяпти жароҳатидан, аҳволи

жуда чатоқ.— Нис ерда қимир этмай, дедлари беҳуш, чўзилиб ётган грекнинг устига энгашди.

— Беморни сургаб юриб бўлмайди,— деди Стоун.

— Шу ердаги бирортасиниқига жойлаб қўлман,— деди Нис.— Узиим шу атрофлик.

— Қош қорайишини кутганимиз маъқул,— деди Берк Стоунга.

— Йўқ. Бирон жойга етиб олганимизча бари бир қоронги тушиб қолади. Ҳозироқ, шу тондаёқ йўлга тушишимиз керак,— деди Нис.

Стоуннинг қўлида Критнинг харитаси бор эди. У харитани ёзиб, денгизни билдирадиган мовий ранг ўрта-сидаги узунлиги ўн дюмча келадиган Критни кўрсатди. Бу ҳарбий министрлик нашр эттирган, деворга қоқиб қўйиладиган карта эди. Бу харитада ҳамма нарса кийлааниқ кўрсатилаганди, аммо айти чогда унча батафсил эмас ҳамда майдароқ кўрсатилаганди, ҳар қалай.

— Қаердан ола қолдинглар бунин?— Берк харитани Стоуннинг қўлидан олиб, кўзига яқин келтирди.

— Сфакияда бу жонивордан истаганча тониларди.

— Ҳўш, қайси томонга йўл тутмоқчисизлар?

— Мана бунинг айтишича, Мессара қўлтигида қайиқ топса бўладиган қишлоқ бор экан.— Шундай деб у Нисга ишора қилади.

— Компасингиз борми?

Стоун бош чайқаб, бармоғини харитадаги тоғ тизмасини англатувчи қўнғир рангли минтақа бўйлаб юргизди. Бармоғи бундай кичик харита учун ҳаддан зиёд йўғоналик қилганидан тузукроқ кўринсин деб уни харита устидан олди.

— Қайиқда бизни Мисрга ким элтиб қўлди?— деб сўради Берк шубҳа аралаш.— Узинг бирон нимага тушунасанми денгизчиликда?

Стоун бош чайқади.

— Мана Нис, шу тушунади, биледи,— деди у.

Нис чўзилиб ётган грекка бир нима деб, ташқарига чиқиб кетди.

— Компас бўлганида роса иш берарди-да,— деди Стоун.— Ҳар қалай, усиз Мессарага етиб олинш мушқул.

— Уша атрофларда Тимбаки аэродроми бор. У ерларда немислар бижғиб ётган бўлишса керак-ов.

— Ҳамма ёқда ҳам бижғиб ётибди улар,— деди Стоун.

— Хўш, Мессарада-чи?

— Мессарани ўзига бормаимиз. Ушанга яқинроқ борамиз. У ерда Ниснинг таниши бор экан. Умуман олганда, нима қилишини яхши билади, хотиржам бўлавер.

Стоуннинг хотиржам мулоҳаза юритиши ҳамда ҳазиломуз сўзлаши Энгес Беркка ёқарди-ю, аммо шахсан унинг фикри анави грекнинг фикри-қарорига зид келмасагина ён босиши мумкинлигини англади. Шу заҳотиёқ бундан-буён ишлар қандай тус олишини тасаввур кўзгусида жонлантирди. Унинг гапи ҳал қилувчи бўлади. У, Энгес Берк эса баъзан фикрига қўшилмайди. Эҳтимол, тез-тез шундай бўлар. Бироқ бу ҳеч нимани ўзгартолмайди. Стоун ҳаммиша ҳамма гапда унга ён босади, зеро Нис унинг жилловини ўз қўлига оливолган. Бу ўзбилармон грек ортиқча сафсата сотиб ўтирмайди, илло икковлари ҳам унинг измида бўлиб қолишади. Негаки, ёлғиз шу греккина қайиқ топиб, уларни бу ердан Мисрга элтиб қўя олади. Бу Нис — сиртидан хотиржам кўринади-ю, бироқ қалбидаги қаҳру ғазаб тўфонини пинҳон тутади. Биз ана шу грек Нис раҳнамолигидаги учликни ташкил этамиз.

— Йўда соз. Хўш, қачон йўлга тушамиз?

— Ҳозир. Нис манави ярадорни бирон жойга жойлаштириши билан.

Стоун майиз солинган тўрвача билан сув солинган сувдонни тўппончаси осиглиқ турган камарига боғлай бошлади. Буни бажаргунича кенг критча қўйлаги этагини кўтариб, ияги билан қисиб турди. Кейин қўйлаги этагини туширди.

— Сен ҳам тўрвачалардан бирини олиб, бирон еринга қистир,— деди унга Стоун.

Яна тўртта оқ — аниқроғи қачонлардир оқ бўлган — қопчиқда егулик бор эди. Берк улардан бирини тизимча билан боғлаб, елкасидан ўтказиб олди. Сўнгра Стоун остларига тўшаб қўйилган енгсиз чакмонни унинг елкасига ташлади. У қўнғир, қаттиқ ва букилмайдиган наमतдан тикилганди. Чакмон Беркнинг тўпигигача, орқага қайириб қўйилган ёмғирпўши эса курагигача тушиб турарди.

Ниҳоят остонада Нис кўринди.

— Ҳозир уни бировникига олиб борамиз, узоқ эмас, яқинда,— деди.

У ярадор грек билан гаплаша бошлади, бир неча дақиқа алланималар ҳақида тортишишди. Ярадорнинг умурт-

қа поғонаси заррача букилмасди, ўтирмоқчи бўлиб уринганида ёнбошига ағанаб тушди. Учовлашиб уни тикка турғазиди, кейин Стоун билан Берк қўлларини чамбарак қилиб туташтиришди, грек икковларини бўйнидан қучиб, қўллари чамбарига оҳиस्ताгина жойлашди. Уни шу тахлит кўтариб, Берк сал илгарироқ бояги қизни учратган уйга олиб келишди. Қиз ҳам ўша ерда экан. Ярадорни остига тош ётқизилган, тим қоронғи ҳамда гуп-гуп саримсоқ ҳиди анқиб турган хонага олиб киришди. Шундан кейин Стоун билан Берк чиқиб кетишди. Нис бўлса у билан нималар тўғрисидадир шошилиб сўзлашди-да, сўнг адио деб, ташқарига юрди. Эшик ёнида у боши билан ярадор грек ётган хонага ишора қилиб қизга бир нималарни тайинлади.

Хуллас у қизга ҳам адио деб, Стоун билан Беркка етиб олди-да, учовлашиб омборхонага қайтишди.

— Минай қудуғига қандай тушиб қолдингиз?— деб сўради Нис йўлда Беркдан.

— Жанубга қараб тушиб бораётиб немислар олдидан чиқиб қолдим. Буни қаяқдан била қолдингиз дарров?

— Тешик қулоқ, эшитмай бўларканми,— деди грек.— Сизни олиб келган одам келганди бу ерга.

— Унга нима қипти?

— Хачир тепиб олибди белига.

— Демак, доктор Стоун тўғрисида ўшандан эшитган экан-да?

— Билмадим,— деди грек.— Эҳтимол, шундайдир.

— Доктор, жойимизни ўзгартирамиз, деганди.

— Биладан.

Улар омборхона ёнига етиб келишди-да, то Нис қолган иккита қопчиқни тасмасига боғлаб олгунича кутиб туришди, кейин атрофни яна бир карра диққат билан кўздан кечиришди.

Ана шундан сўнггина токзорга чиқиб, тоқруда қуриладиغان харрақлар ёнидан ўтишди-да, туманга бурканган Идадан кўринмайдиган тик ён бағирдан пастга туша бошлашди.

Қош қорайиб қолган, изғирин шамол турганди. Нис олдинда, кетидан Стоун, энг орқада эса узун чакмони этаклари оҳак жинсли Юктас қояларига сургалиб Берк борарди.

Қаерда кетаётганларини ўзлари ҳам билмай, таваккал қилиб тун бўйи йўл босишди. Фақат шарққа қараб боришга, йўлдан бурилиб кетмасликка ҳаракат қилишди. Энг муҳими Юктас этагига тушиб олиш эди. Улар бир неча маротаба қуйига тушиб кўрдилар, лекин ҳар гал ён бағир тикка кесилган, нарига юриб бўлмайдиган жойдан чиқиб қолаверишди. Улар жарлик ёки даранинг нақ лаби-гача бориб қолишар, кейин яна орқага қайтишга ёки дара ёқалаб кетишга мажбур бўлишарди. Ой кўринмас, зимистон қоронғиликда эса йўлни топиш маҳол эди. Юктаснинг бу ён бағри айниқса тикка эди.

Тун бўйи юрган бўлсалар ҳам унчалик узоққа боролмагандилар. Тонг ёришганда кўққисдан пастда, шундоқ рўпараларидан ўтган йўл кўзга ташланди. Бу тасодиф иккала австралияликни ҳайратга солди, Нис эса парво қилмай, харсанга ўтирди-да, бир қисимгина майизни чайнаб, кейин чўзилиб уйқуга кетди. Йўл анча пастдан ўтганди, шу сабабли Стоун билан Энгес Берк ҳам мизғиб олишга аҳд қилишди. Улар соат бешгача ухлашди. Бундан ортиқ ухлаш мумкин эмасди.

Аллақандай қадимий иншоотлар қаробаларига яшири-ниб, пастдаги йўлга тикилишди. Берк йўлдан турна қатор тизилишиб бораётган машиналарни кўрди.

Шу аснода улар яширинган ясси қоядан тизилиб бораётган машиналар яққол кўриниб турарди. Бу оролни жанубдан шимолгача кесиб ўтган катта йўл эди. Тизилиб бораётган машиналарнинг кўпи америкаликларнинг «шевроле»си бўлиб, ора-сира «форд»лар ҳам кўзга чалиниб турарди. Буларнинг бариси янги-зеландияликлар ташлаб кетган машиналар. Ҳозир бу машиналар немисларнинг 92-дивизияси ҳамда 11-парашютчи-ўқчи полки қисмлари ихтиёрида. Булар Тимбаки аэродроми ва Мессара текислигини забт этган қисмлар. Ҳозир улар Кандия орқали Ретимога кетяптилар. У ердан эса Смоленск остоналарига жўнайдилар.

Берк қонли тўқнашувни бошдан кечирган кишига хос сезgirлик билан бу қисмларнинг жадал ҳаракатлари замирида катта режалар яширинганини дарҳол пайқайди, бироқ у душманнинг Россияга бостириб кирганидан, бу қисмлар ўша ёққа ошиқаётганидан беҳабар эди.

— У ёқда нимагадир ҳозирлик кўришаётганга ўхшайди,— деди у ҳануз мизғиётган ҳамроҳларига.

Қоянинг туртиб чиққан ери панасида ётган Стоун ўтиб бораётган машиналарнинг шовқининигина эшитиши ва овозларидан узлуксиз тизилиб келаётганлари ёхуд бўлиниб-бўлиниб, танаффуслар билан ўтаётганларинигина аниқлаши мумкин эди, холос.

— Қани энди, ҳозир уруш бораётган жойда аҳвол қандайлигини билсанг,— деди у.

— Мени қайикни қандай топишимиз кўпроқ қизиқтиради.— Берк Нисга қаради.— Нега энди айнан Мессара қўлтиғига кетяпмиз ўзи?— сўради у.

— У ерда, соҳилда хилват жойлар кўп. Кейин, ўша ердаги қишлоқлардан бирида танишим бор.— Нис чалқанча ётаркан, шошилмай, бафуржа сўзларди.

— Денгизга чиқилгач қандай асбоб-ускунага қараб йўл топасиз?

Одатда башарти сиз бирон грек билан нимадир ҳақда суҳбатлашадиган бўлсангиз ҳал қилувчи фикр-мулоҳазани сиз ўзингиз айтишингиз ва хулосани ҳам ўзингиз чиқаришингиз лозим эди. Греклар учун бу табиий бир гапдай эди. Аммо бу грек эса мутлақо ўзгача эди. У ўзига ҳос усулда гаплашар, бу на грек одатига, на бирон-бир бошқа одатга тўғри келарди. Уни на хушмуомала, на қўрс, на муғамбир, на носамимий деб бўларди. Унинг муомаласида кўпроқ сабот-матонат акс этиб турарди. Қисқаси, ҳал қилувчи фикрни ҳам у ўртага ташлар, хулосани ҳам ўзи чиқарарди.

— Ҳеч қанақанги асбоб-ускунани билмайман. Фақат жисмларни биламан,— деди Нис.

— Қанақанги жисмлар?

— Кеча ва кундузни вужудга келтирадиган жисмлар.— Нис самовий жисмларни айтаётганди.

— Ушаларга қараб кўзланган манзилга етиб ололасизми? Мисргача-я? Еки бирон бошқа ергами?

— Миср ёки Кипрга. Ҳозир эсиб турган шамолга қаралса, Мисрга борган маъқулроқ.

— Денгизда хизмат қилганмисиз?— сўради Берк.

Энгес Берк доимо сергаклик билан гаплашиш лозим бўлган бу ўзбошимча грекни тузукроқ билиб олишни истарди. Бу ёшига нисбатан хийла кекса кўринадиган йигит дамани ичга ютиш, қайнаб-тошиб бораётган қаҳру разабини пинҳон тутишга қодир эди.

Нис бош чайқаб қўйди.

— Қайиқчилик қилганман,— деди у қисқа қилиб.

— Елканли қайиқда Мисрга борганмисиз?

— Юз марталаб.

— Асли Критнинг қаеридансиз?— сўради Берк ундан.

— Мен критлик эмасман. Патраслик қайиқчилар авлодиданман. Гоҳо Афинага, гоҳо Салоникига Патрасдан бочка-бочка вино таширдик. Қишда эса Кипр билан Искандарияга қатнардик.

Офтобда ётиб суҳбатлашиш кўнгилли эди.

— Инглизчани биладиган грек ҳамиша топилади,— деб қўйди Берк.

— Отам на ўқишни, на ёзишни биларди. У Метаксасга қарши кўтарилган қўзғолонда қатнашган. У менинг хатсаводли бўлишимни истарди. Кипрга борган пайтларимизда у кўпинча мени руҳонийлар муаллимлик қиладиган грек мактабларида қолдириб кетарди. Инглизчани ўша ерда ўрганганман. Ахир Кипр инглизларга қарайди-ку. Диндан ҳам ўша ерда сабоқ олганман. Кейин отам келарди-да, мени қайиқда олиб кетар, диндан олган сабоқларимни калламдан чиқартириб ташларди. У бу масалада ҳатто исёнкорроқ, шаккокроқ эди.

Нис ўзи тўғрисида сўзларкан, асл грекларга ўхшаб гапирарди. У равон, муфассал, безаб-бежамай, лекин Лев Толстой сингари вазмин услубда ҳикоя қиларди. Греклар ўзлари тўғрисида ҳамиша ана шу тахлитда ҳикоя қилардилар, бу эса уларнинг сизга бўлган ҳурмат-эҳтиромлари, дўстликлари тимсолидир. Қалби қаҳру ғазабга тўлган, кўзларида шиддат учқунлари чақнаб турган бу грек ҳам ўз ҳикоясини худди шундай услубда бошлаганди.

— Метаксас ҳокимият тепасига келгач, отам энди амалий ишга ўтиш фурсати етди деган қарорга келди. Менимча ҳам бу фурсат етганди. Ушанда Мисрга шағал ташиб юрган кезларимиз эди. У ердан пахта юклаб, нарига, баъзан канал ва Қизил денгиз орқали Қувайтгача борардик. У ерлардан эса қурола-аслаҳа харид қилардик. Араблар уни немислардан олишарди. Бу қуроолар метаксасчиларга қарши ишга солинарди.

— Қуролни Сувайшдан қандай олиб ўтардинглар?— Берк сал қаддини кўтариб, катта йўлга кўз ташлаб қўйди-да, кейин яна чўзилиб, гапга қулоқ сола бошлади.

— Қуролни бензинли тулуқа бакларда тўғридан-тўғри каналдан олиб ўтаверардик. Кейин уни метаксасчиларга қарши бош қўтаришга ҳозирлик кўраётган пиндаликларга етказиб борардик.

— Қойил, бошларкансизлар,— деб қўйди Стоун эринчоқлик билан.

— Метаксасчилар бунинг ҳидини билиб қолиб, бир кун кечаси Мирабелла яқинида бизни ушлаб олишди. Зирқали кемадан сувга туширилган моторли қайиқлар орқамиздан қува бошлади. Фашистлар бензинни топиб, денгизга тўкишди. Қуролларни ҳам топиб олишди, шунда қуролдан кўра бензинга ачинганидан отамнинг жон-пони чиқиб кетди. У фашистларни оғзига келган сўзлар билан ҳақоратлаб, Метаксасни ҳам роса бўралаб сўқди. Фашистлардан иккитасини денгизга улоқтирди. Шунда фашистлар прожекторлар билан пулемётларини ишга солиб, бизни асир қилиб олишди. Отамни, мени, яна беш кишини. Ушандан кейин улардан биронтасини ҳам учратмадим.

— Кейин нима қилишди сизларни?

— Мени Лариссага олиб бориб, қалъага тиқиб қўйишди. Уша ерда уч йил ўтирдим.

— Кейин қочдингизми?

— Италиялар билан уруш бошланганда мени армияга олишди. Улар мени энди Метаксасга қарши чиқмаса керак деб ўйлашганди, лекин бундай бўлиши мумкин эмасди. Отамнинг ҳоли нима кечганини билмайман. Уни отиб ташлашган бўлишса керак.

У жим қолди.

— Нимага шундай деб ўйлайсиз?— сўради ундан Стоун.

— Қўзғолонга ҳозирлик кўришда қатнашганларнинг ҳаммасини отиб ташлашган.

— Унда сизни нимага отишмаган?

— Билмадим. Эҳтимол, ҳали жуда ёш экан, уни отаси тортган бу ишга, деб ўйлашгандир. Метаксасчиларнинг гумдон қилинганидан жуда хурсандман,— деди грек бир нафасдан сўнг жўнгина қилиб.

— Қоҳирага етиб олсангиз, ўша ерда кўрасиз уларни, сизни кутиб туришган бўлишса керак ўзиям,— деди Берк.

— Унчаликмасдир. Кўпчилиги шу ерда қолиб, италянлар ва немисларга хушомад қилиб юришибди.

— Нимаям дердик, ҳали кўрарсиз у ёғи нима бўлишини,— ўрнидан тураётиб деди Стоун.

— Менга бари бир,— деди грек. У Беркнинг афтига тикилди.— Ҳозир бу тўғрида бош қотириб ўтирадиган пайт эмас. Темир каллалар турганида метаксасчилар билан жанг қилиб ўтиришнинг нафи йўқ. Асосий душманимиз — темир каллалар.

У ўрнидан туриб, охириги юк машиналари Кастелла томонга бурилишда кўздан йўқолган катта йўлга тикилди. Пастда қуёш нурига чулғанган кенг водий ястаниб ётар, тарвақайлаган ям-яшил чинорлар тоқларга қувват бахш этувчи оҳақ жинслари қатламларидан оппоқ оқариб кўринган ерга соя ташлаб турарди.

— Йўлга тушиш керак,— деди грек.

— Пастга тушамизми?

— Ҳа.

— Нима ҳам қилардик, тушиш керак экан тушамизда,— деди Берк оёғига беўхшов тиралиб ўрнидан тураркан.— Эсавер, шамол, эсавер,— дея ҳамроҳлари кетидан водий сари туша бошлади.

6 боб

Улар Омфалий водийсидан кетаётганларида немислар билан тўқнашиб қолдилар. Кечаси билан юриб водийни деярли босиб ўтдилар. Гарчи йўлдан бораётган қўшинларнинг шовқинини доимо эшитиб турган бўлсалар-да, йўлда бирор кимсани учратмадилар. Тонгга яқин улар жануб ёққа юзланиб, яна юқорига кўтарилла бошладилар. Улар ҳали шудринг нами кўтарилмаган зайтунзордан борардилар. Энсизгина жарлик зайтунзорни иккига бўлиб ўтган, унинг юмшоқ, ғовак тубидан йўл тушганди. Тонг ёриша бошлаган паллада улар энди қияликдан шу йўл томонга тушиб келаётган эдилар. Ҳали ҳаво совуқкина, майда-майда япроқлардан чакиллаб шудринг томчилари томиб турарди. Пахмоқ кўнғир эчкилар подасини боқиб юрган икки чўпон бола уларнинг саломига дўстона жавоб қайтарди. Худди ана шу пайтда улар немисларни кўриб қолдилар. Бошига темир қалпоқ кийиб олган беш немис тупроқ йўлдан келаётган эди.

— Қочамиз,— шивирлади Стоун.

— Тўхта.— Нис бундай дамларда важоҳатли тусга кирарди.

— Улар бизни кўриб қолишди,— деди Стоун.

— Тўхта.

Берк индамай қўя қолди. Улар тўхтадилар.

Соқчилар тепада, зайтунзор чеккасида ўзларини қизиқсиниб кузатиб турган уч критликка тикилганларича яқинлаб келавердилар. Учала критлик тош қотиб анграйиб туришларидан телбанамо кўринардилар. Улар темир каллаларнинг шудрингдан нам бўлган темир қалпоқларига тикилишарди: биттасига Каstellанинг қизғиш тупроғи ёпишиб қолибди. Улар немислар етиб келиб, ёнларидан ўтиб кетгунларича кутиб турдилар. Немислар бефаросату бепарво одамлардай оёқларини гурс-гурс ташлаб, сурғалиб келардилар. Этикларига ҳам қизғиш нам тупроқ ёпишиб қолганди.

Мана, улар қияликда анграйиб турган учовлонга лоқайд кўз ташлаб, ўтиб кетдилар.

Шундан сўнг уч ҳамроҳ Каstellа бўйлаб яна йўлга тушдилар. Улар серҳосил водий тупроғи ширасини эмиб ётган зайтунзорларни оралаб борардилар. Ёлғиз оёқ сўқмоқлардан илгарилаб боришаркан, кундузлари оппоқ қишлоқ уйлари бот-бот кўзларига чалиниб турар, аммо ҳамроҳлар имкони борича бу уйлاردан олисроқдан, шунингдек, хачирларини етаклаб зайтунзорларга келаётган критликларни ҳам четлаб ўтишга ҳаракат қилардилар. Берк оёғининг сирқираб оғриши тобора зўрайиб бораётганини сезарди.

Улар ўзбилармон грекка эргашиб икки кун, кечани-кеча, кундузни-кундуз демай йўл босдилар. Гира-шира тоғ этакларидан пусиб-паналаб илгарилар эканлар, гарчи олисдан дам-бадам кўзга ташланиб турганларига қарамай, немисларга қайта дуч келмадилар.

Улар жануб томон илгарилаб боравердилар.

Кейинроқ улар баногоҳ довонга чиқиб қолдилар. Пастдаги мандаринзорларнинг хуш бўйларини симирган майин шамол юз-кўзларини сийпалаб ўта бошлади.

Сўнгра эса денгиз намоён бўлди кўз ўнгларида. Асрий сув қатламларининг ўткир иси димоқларига урилди. Тоғ тизмаларининг олис-олисларигача таралаётган бу ҳидга темир-маъдан иси қоришиб кетгандай туюларди.

Нис энди уларни аниқ бир йўналишда олға бошлаб борарди. Соҳил ёқалаб чўзилиб кетган энсизгина ялангликда жойлашган қишлоқларни айланиб, четлаб ўтарди у. Кечга бориб, қош қорайгач, улар мағриб ёққа бурилиб, яна йўлсиз-сўқмоқсиз, нақ денгизга бориб тақаладиган тепаю адирлардан кета бошладилар.

Сутдек ойдинда адирлардан бирининг этагидаги чоққина бир қишлоқни кўрдилар. Қишлоқча худди суратларда акс эттирилган, қуруқлик ичкарасига ханжар янглиф ёриб кирган норвег кўрфазчаларига ўхшаб кетадиган торгина қўлтиқча ёқасига жойлашганди. Орқа томонда эса тоғ бағрига наштар сингари суқулиб борган дара қорайиб кўринарди. У шу ердан, тепадан яққол кўзга ташланиб турарди.

— Келдик,— деди Нис ҳамроҳларига. У бу сўзларни бепарвогина айтди.

— Итдай очқаб кетдим,— деди Берк.

— У ерда тамадди қилиб оласизлар,— деди Нис.

— Анави танишингизни топишингизга имонингиз комилми?— Стоун мутлақо хотиржамлик билан сўради. Бу одамнинг хотиржам нигоҳида афиналикларга хос нимадир бор эди.

— Агар ҳаёт бўлса, шу ерда,— деди Нис.

— Йўқ бўлса-чи?

— Аввал билайлик.

— Ким ўзи у? Қайиқчими?— Берк атайлаб у ишлатган иборани такрорлади.

— Йўқ. Балиқчи, лекин балиқни бошқача йўл билан овлайди. Унинг бир қўли йўқ.

Улар туртина-суртина қумлоқ қияликдан қишлоққа тушиб келишди. Бу бир қатор тизилган ўн беш чоғли уйлар тўпи эди, холос. Улар оқиш-кўкиштоб вулқон жинси билан қопланган тошлоқ йўл ёнида туришарди. Йўлнинг нариги боши иланг-биланг, нотекис бўлиб, денгизга бориб тақалган эди. Тор қўлтиқча кенгайиб бориб, Мессара кўрфазига туташганди. Ҳар иккала соҳил ҳам қоялардан иборат бўлиб, ичкарилаб бориб асосий тоғ тизмасига етгач, ярми қуриб, жон асари кўринмай қолган сой кўзга ташланиб турган ерда бир-бировига қовушиб-туташиб кетган эди.

— Қайсиниси унинг уйи экани ёдимда йўқ,— деди Нис биринчи кулба ёнига етганларида.

— Сизнингча, бу ерда ҳам немислар бўлиши мумкинми?— сўради Стоун.

— Албатта,— жавоб берди Берк истеҳзоли кулиб.

Нис қийшайиб кетган, шалағи чиққан эшикни итарди. Тақиллатиб ўтирмади. Шунчаки эшикни итарди, кейин ҳаммалари деворлари шипшийдам, пастаккича хонага киришди. Ним қоронғида кўзлари деярли ҳеч нимани илғамасди, лекин Нис шартта ўгирилиб, ташқарига юрди.

— Афтидан бу ер эмас,— деди у.

У ошиқмай кўчанинг ўртасига бориб, синчиклаб қўшни кулбага тикилди, сўнгра худди ўшандай синчковлик билан қопқоқлари тақа-тақ беркитилган деразани кузатди. Кулбалар бир-бировига туташиб кетган, фақат эшикларигина уларнинг чегарасини кўрсатиб турарди.

— Манави ерга кириб кўрамиз,— деди Нис. У тақиллатиб-нетиб ўтирмай, дадил ичкари кирди. У тим қоронғи хонани тузукроқ кўрай деб хиёл энгашди. Бу ерда ҳам деворлар шир яланғоч бўлиб, аллақандай ғалати — сасиган балиқнингми ё бўёқнингми ҳиди келарди.

— Шу ер экан,— деди-да, эшикни ёпди. Берк билан Стоун унинг ёнида туришарди.

— Спада!— деб чақирди Нис ва хонанинг қаеридагидир эшикни тақиллатди. Яна бир марта:— Спада!— деб чақирди-да, бир оз кутди.— Спада!— такрорлади, кейин грекчалаб қўшиб қўйди:— Нима бало, қулоғингга пахта тиқиб олганмисан?!

— Балки, чиндан ҳам ўлгандир,— деди Берк.

— Бу унинг уйи эканига аниқ ишондингизми ўзи?

Шу пайт қўшни хонадан шоша-пиша ғўнғиллаган овоз эшитилди.

— Ана энди аҳтиёт бўлинглар,— деб қўйди Стоун.

— Эпа,— деди аллаким. Сўнгра грекчалаб сўради:— Кимсан, отингни айт.

— Бу мен, Нисман. Бу ёққа чиқ, Спада.

— Кимман дейсан?

— Нис, Галланоснинг ўғлиман. Чиқавер, Спада.

Қоп-қоронғи хонанинг қаеридадир эшик очилди, кейин чирқ этиб гугурт ёниб, липиллаб турган узун тилчаси осма фонус ёнига сузиб борди-да, чироқ лоп этиб хонани ёритди. Шу аснода Берк ҳам, Стоун ҳам беихтиёр барава-рига гугурт чўпини ушлаб турган одамнинг қўлига тики-

лишди. Улар бу одамнинг бир қўли йўқлигини кўриб туриб бунга ишонгилари келмасди. Узун, ҳалпиллаган жун иштон, дағал бўз кўйлак кийган бу одам рўпараларида турарди. Фonus унинг бутун ҳамда чўлтоқ қўлини ёритиб турибди.

— Мен Нисман,— бафуржа такрорлади грек.— Галланоснинг ўғлиман.

— Э-ҳа, навқирон шунқор.— Ниҳоят таниди Спада.— Кутмагандим сени.— Шундан сўнг у мамнун кулди.

У Нисни пешанасидан ўпди. Бу одамнинг соч-соқоли қўнғир тусли, ажин қоплаган юзи қорамағиздан келган, боқишлари тешиб юборгудек эди.

— Узингга шукур тангрим,— деди Берк унинг Нисни ўпганини кўриб.

Стоун эса харракка чўкиб, енгил тин олди.

Ошиғич грекча суҳбат бошланди. Олдин бири гапирди, кейин иккинчиси. Икковлари ҳам Ниснинг отаси ҳақида сўзлашарди. Спада уларни қандай қўлга туширганларини, зирҳли кемага чиқариб олганлари, бу эса осонликча бўлмаганини билар экан. «Хўш, кейин унга нима бўлди?»— сўради у. «Билмадим», деди Нис. Чунки унинг ўзи ҳам отаси тўғрисида ҳеч нима билмасди. Сўнгра у турмада ётганини, кейин ҳарбийга сафарбар қилинганини, отасини кўришдан умиди узилганини сўзларкан, отамни отиб ташлашган бўлишса керак, деб қўйди.

— Хўш, ҳозир йўл бўлсин?— сўради Спада.

— Темир каллалардан қочмоқчиман. Булар — австралослар,— дея Нис икки ҳамроҳини кўрсатди. Спада қўл узатди, ҳар иккалалари ҳам кўришишаркан, ўзларини сал ноқулай сезишди, негаки уларга узатилган қўл чап қўл эди.

— Утиринглар,— деди Спада хушмуомалалик билан.

Нис унинг нима деяётганини таржима қилгач, Берк билан Стоун яна ўтиришиб, бу ёғи нима бўлишини кута бошлашди.

— Бизга қайиқ керак,— деди Нис мулойимгина.

— Қаёққа бормоқчисизлар?

— Шамол Миср томонга эсиб турибди.

— Сен қайтмайсанми?— Спада пешанасига тушиб турган қўнғир сочини орқага олди.

— Йўқ, бу ерда ҳаммаси ўзимизникилар қўлига ўтмагунича қайтмай тураман.

— Лекин бисотимда биттагина қайиғим бор, иннанке-
йин, ёлғиз эмасман, уйланганман.

— Уйланганман?

— Ҳа.

Шундай деб у орқага ўгирилиб, хотинини чақирди:

— Сморо.

Хотини жавоб бермади. Лекин ўша заҳотиёқ чиқиб келди. Нақ қирмизи олмадеккина. Учала ҳамроҳ кекса Спаданинг ўн етти яшар хотинига маҳлиё бўлиб қолибди. Спада жуда бақувват чол эди. Нис инглизчалаб шоша-пиша, бу Сморо — Спаданинг хотини, деб тушунтирди.

Энгес Берк жувонга эркаклар назари билан тикилди, жувоннинг мамнун ҳамда оғир-босиқлиги яққол сезилиб турибди. Кекса Спада бу нақш олмадек жувонга жуда мос забардаст эр экан, хаёлидан кечди Беркнинг. Стоун эса ҳатто хонани хирагина ёритиб турган фонус ёруғида ҳам жувоннинг яноқлари ял-ял ёниб турганини, териси юпқа апельсин пўстлогидек майин ҳамда нозик эканини пайқадди. Чехраси жиддий, бу хаёлчанликдан эмас, балки машаққатли турмуш, бешафқат ҳаёт босган муҳр эди.

Улар такаллуф-ла саломлашишди. Жувон зилдай на-
мат чакмонга ўралиб олганди. Спада унга дастурхон ту-
вашни буюрди.

— Ҳалиям динамит билан овляяпсанми балиқни?—
сўради Нис.

— Одатдагидай. Лекин энди бас қилишга тўғри кела-
диганга ўхшайди, нега десанг, иккинчи қўлингдан ҳам
айрилмагин, деб чўчияпти хотиним.— Шундай деб у шўх-
чан кулиб қўйди.

— Бошқа қайиқлар ҳам борми бу ерда?

— Бутун қишлоқда еттита.

— Биронта бошқа одамдан қайиғини сўраганим ту-
зукмикин?

Спада ўша замоноқ, шошилиб қўнғир сочли бошини
чайқади.

— Қайиқ ош-нонимиз, ишонган тоғимиз. Қайиқсиз ҳеч
ким кун кўролмайдди.

— Жуда керак эди-да,— оҳистагина деди Нис.

— Кетиб нима қиласан?— деди Спада.— Шу ерда қо-
лавер.

Нис бошини сарак-сарак қилди.

— Мисрда ва бошқа жойларда уруш кетяпти.

— Уруш дейсанми? Бу ерда ҳам уруш тугаганича йўқ.

— Тўғри-ку, лекин чинакам уруш эмас-да. Инглизларнинг зўр қўшини бор.

— Бари бир бу ерда жанг қилишингга тўғри келади ҳали.

— Тўғри. Аммо бутун кучларни тўплаб, темир калларга қаратиш керак, негаки уларни енгиш осон эмас. Ҳозир темир каллалар билан метаксасчилар оғиз-бурун ўпишиб, қўшилиб кетишган-ку, ахир.

— Кетишга қатъий аҳд қилганмисан?

— Ҳа.— Нис ҳаялламай жавоб қилди.

— Ундай бўлса менинг қайиғимни ола қол.

— Йўқ.— Нис қўққисдан жисмида ҳорғинлик сизди, бироқ, одоб юзасидан рад этишга ошиқди.

— Оласан,— такрорлади Спада.

— Бошқа бирортасиникини оларман.

— Йўқ.

— Ахир хотининг бор, сўққабош эмассан-ку.— Нис у билан гап талашаётгани йўқ, фақат одоб сақлаётган эди, холос.

— У ҳали ёш. Мен эса, токи оёқларим бут экан, динамит билан ов қила оламан.

— Бошим кўкка етди. Бир умрга содиқ дўст бўлайлик.

— Бажону дил.

— Бу ерда ҳам анави темир каллалар борми?— деб сўради Нис.

— Озроқ, тош кўприк ёнида. Йўл ҳам ўша ердан ўтган. Ўтган ҳафта кимдир тоғда, шундоққина қишлоқнинг тепасида гулхан ёққанди. Темир каллалар шундан кейин келишди. Ҳаммаси ёш-ёш қузгунчалар. Навбатма-навбат қайиқларни қўриқлашади. Ҳозир бориб, кўприкда ҳеч ким бор-йўқлигини билиб келаман, улар қайиқларни ўша ерда кузатиб туришади. Денгизга чиқишимизга фақат кундузигина рухсат беришади.

У хонага кириб кетди. Хотини қўлбола столга каттакон қоқ балиқ, ликопчада туйилган саримсоқ билан туздонда туз келтириб қўйди. Шу пайт остонага етган Спада ўгирилиб, столга таклиф қилди.

— Хўш, қайиқ бўларканми?— сўрашди ҳамроҳлари Нисдан.

— Қачон йўлга тушамиз?— деб сўради Берк.

— Қоронғи тушгач чиқиш керак йўлга,— деди Стоун.

Нис ҳамроҳларига кўприкдаги немислар тўғрисида, Спада ҳозир соқчи турган-турмаганини ҳамда қайиқни олишнинг иложи бор-йўқлигини билиб келгани бормоқчи эканини айтди.

Йўлга сув, кейин бирор егулик нарса оливоқчимиз керак.

— Буларнинг қанчалик қашшоқ эканлигини билмай-сиз. Шундоқ ҳам уларнинг насибасини қийяямиз. Бундан ортиқ нарса сўраёлмайман улардан.

— Лоақал сув бўлса ҳам майли,— деди Стоун.

Нис ҳатто чарчоғини ҳам унутди. Спададан бу нарсаларни сўрашга ҳаддим борми ўзи деган фикр барча нарсани бир чеккага суриб қўйганди шу топда. Мана, Спада уларга ўз қайиғини бермоқчи. Бунинг қандайин фидойилик эканини манави австралослар тушунишмаяпти. Ҳа, буни тасаввур ҳам этишолмайди. Мен ундан ортиқ бирон нарсани сўролмайман. Бундай қилмасликнинг ҳам иложи йўқ.

Шу пайт Спада кийиниб чиқди. Ҳаммасига ўзининг ақли етиб турган экан.

— Сизларга йўлга егулик ҳам керак. Сув тўлатиб олишларингга меш бераман. Қайиғим бўлмагандан кейин унинг ҳожати ҳам йўқ менга.

— Шундоқ ҳам ҳотамтойлик қиялсан бизга.

— Бу бир-бировига боғлиқ нарса. Сув зарур сизларга,— деди Спада.— Смарога айтиб қўяман, мешни тўлғазиб, қоқ балиқдан ҳам берсин.— У Смарога шу гапларни тайинлади-да, чиқиб кетди.

— Мана, озиқ-овқат масаласиям ҳал бўлди,— деди Нис ҳамроҳларига истеҳзоли оҳангда.

— Менга қаранг,— деди Стоун,— бизнинг номимиздан раҳмат айтинг бу бдамга. Катта раҳмат денг. Узимиз айтолмаймиз буни.

— Алақачон раҳмат айтдим.

— Йўқ, бизнинг номимиздан айтинг,— сўзида туриб олди Стоун.

Нис индамади. У уч оёқли курсида ўтириб, қоқ балиқдан бир бўлак ушатарди-да, аввал тузга, сўнгра туйилган саримсоққа ботириб, оғзига соларди. Энгес Берк ҳам овқатланишга тушди, Стоун ҳам уларга эргашиб, Нис нима қилса шуни такрорлай бошлади.

Нақш олмадек жувон тепаларида, бир оёғи билан иккинчисини қашиган кўйи, уларнинг овқатланишларини

жимгина кузатиб турарди. Бундан ўзини ноқулай ҳис этган Берк Нисдан Спаданинг бир қўлидан қандай ажраганини сўради.

— У балиқни динамит билан овларди. Бунда заррача фурсатни ўтказмаслик лозим. У бўлса бир нафасгина ортиқча ушлаб туриб қолган, шунда қўлини юлиб кетган. Динамит сувда портлаганида ҳамма балиқ ўлади, шунинг учун бундай қилиш қонуан тақиқланган.

— Ҳозир қандай ов қилади.

— Шундай, бир қўллаб. Улар, токи икки оёқ бут экан бемалол ишлайверса бўлади, деб ҳисоблашади.

Нақшин олма бу орада сувга кетганди. Кейин у грекларнинг чолғу асбобига қопланадиган терига ўхшаш мешни олиб тўлатди. Мешга сувни ёғоч пақирнинг оёқчаси тешигидан, то у дум-думалоқ дўмбирадай қаппайгунча қуйди. Сўнгра кенггина мўрикондаги темир илгакларга илиб қўйилган қоқ балиқлардан олти донасини олди-да, қўл-оёқлари-ла маҳкам босиб-сиқиштириб белидаги тасмасига қистириғлиқ йўғон чипта тизимча билан боғлади. Худди шу пайт Спада ҳам қайтиб келиб қолди.

— Кўприкда битта темир калла бор экан, бошқалари кўринишмайди,— деди у Нисга.

— Қайиқ қаерда?

— Кўприкнинг нарёғида, сойда.

— Кўприкдан кўриб турадимиз яқинлашаётганимизни?

— Ҳа. Бундай қилиш хатарли.

— Қандай қилсак кўрмайди у?

— Бунинг иложи йўқ, у ер тор, кейин саёз. Кўприк тошдан қурилган, қўш ровоқли. Ровоқлардан баландроғининг панасидан бориш керак. Қайиқни қум-лойқа устидан сургаб ўтиш керак, локин буниси ҳеч гапмас, нега деганда, қайиқнинг туби ясси, бемалол сирғанади.

— Елкани қалай?

— Ёмон эмас, пишиқ. Ўзинг кўрарсан ҳали. Елканни секин-аста кўтар, тезликни оширишга шошилма. Ҳозир шимоли-ғарбдан шамол турадиган палла, шунинг учун эҳтиёт бўлиш керак. Хўш, тайёрмисизлар?

— Ҳа. Австралослар, бизнинг номимиздан раҳмат айтиб қўй, деб илтимос қилишяпти.

— Булар жасур аскар бўлишса керак-а?

— Ҳа. Жудаям жасур.

— Унда мен бўлажак жангларда кўрсатадиган жасоратлари эвазига ҳадя қиламан қайиқни уларга.

— Айтаман уларга. Хотининг Смарога миннатдорчилигимизни айтиб қўй сен ҳам.

— Чин қалбимдан қабул этаман миннатдорчиликларингни,— деди жувон. Бу унинг оғзидан эшитган биринчи сўзлари эди, жувоннинг овози қатъий ҳамда дадил янгради.— Мен сизлар учун йўлга сув билан балиқ ҳозирлаб қўйдим.

— Қайиқни турган жойидан олиб чиқишларингга ёрдамлашиб юбораман,— деди Спада.

Нис такалуф билан яна рад этди-ю, бироқ у Спадининг кўмагисиз қайиқни саёзликдан очиқ денгизга олиб ўтолмасликларини фаҳмлаб турарди.

— Шамол ҳозир соҳил тарафдан эсяпти,— деди Спада.— Бу қўл келади.

Хулласи калом, уйдан ташқарига чиқишди. Нис дарҳол бошини бир томонга қийшайтириб, шамолнинг йўналишини текширди. Берк чак-чак сув томчилаб турган мешни, Стоун эса қоқ балиқ боғламини кўтариб олишган эди. Соҳил ёқалаб кетган, кўкиш тош ётқизилган йўлдан астагина илгарилаб бораётганларида Нис уларга немислар соқчисини яна бир бор эслатиб қўйди.

Сой бўйига етгач, улар йўлдан бурилиб, тик ва хийла баланд қиргоқни ёқалаб кета бошладилар. Олдинда остида сув ювошгина мавж ураётган қўш ровоқли тош кўприкнинг шакли-тарихи элас-элас кўзга ташланиб турарди.

Спада уларни сойдан нарига, қумлоқ саёзликка олиб ўтди. Шарпа чиқармай, баланд қиргоқ панасида кўприккача етиб боришди. Соқчи кўринмасди бу ердан. Юмшоқ қум-лойда одим шарпаси эшитилмас, фақат лой чилп-чилп қиларди, бу ҳам ортиқча товуш эди шу топда. Нафасларини ичга ютиб, баланд ровоқ остидан писибгина ўтиб олишди. Улар немис соқчисидан дарак бергувчи бирон-бир шарпани эшитиб қолармиз деб ўйлашган эди. Илло тик ўтган садо эшитилмади.

Шундоқ кўприкдан ўтилиши билан ён томонга қараб тилсимон саёзлик бурилиб кетган, худди ана шу саёзликда қайиқлар қорайиб турарди. Қишлоқ бисотидаги елканли етти қайиқнинг жами ўша ерда эди. Оёқ остида шапиллаётган сугга даънатлар ўқиб йўлда давом этишга тўғри келди. Берк, немис ана эшитиб қолади, мана эшитиб қо-

лади дея кутганча илгарилаб бораркан, дам-бадам кўприк томонга ўгирилиб қарарди. Девқомат Стоун олдинда вазмин одим ташлаб кетяпти. Берк унга эҳтиёт бўлиш, секинроқ қадам ташлашни маслаҳат берди.

Ниҳоят улар қайиқлар ёнига етиб боришди-ю, ўзларини таппа қумга ташлашди. Шу дамда қайсидир қайиқнинг мачтасига маҳкам қилиб боғланмаган елкани шамолда шалоплагани эшитиларди, холос. Улар Спада имлаб кўрсатган қайиқ олдига эмаклаб бориб, балиқ билан сув тўлдирилган мешни унга ташлашди. Берк устидаги енгсиз чакмонни ечиб, Спадага берганди, у буни ҳам қайиққа ташлади.

— Секинроқ,— деди Стоун, ҳаммалари бараварига қайиққа ёпишиб, уни жойидан жилдиришга киришарканлар.

Қайиқнинг фақат биттагина, анча баланд мачтаси бор экан, холос. Қайиқнинг узунлиги ўн саккиз футча бўлиб, қуйруғи кенг, тумшуги тўмтоқроқ эди. Тубининг қоқ ўртасида узунасига тагтўсин ўрнига қалин темир тахта ўрнатилганди. Икки биқини билан туби япасқи эди. Қайиқ қумлоқдан саёз сувга осонгина сирғалиб туша қолди. Бироқ эгилувчан мачта лопилаб, абзаллар гижирлаб кетди.

— Худо ҳаққи, секинроқ,— шивирлади Стоун.

Сувга тушгач, қайиқ мувозанати тўғриланиб, икки томонга оҳиста чайқала бошлади, Улар қайиқни қўллари билан итариб, секин-аста кўприк томонга жилдира бошлашди. Ҳамроҳлар оёқларини сувдан чиқармай, сургаб боришарди. Қайиқни нариги қирғоққача суриб боргач, баланд кўприк ровоғи тубидан сургаб ўтиш ниятида уни қум-лой саёзликка тортиб чиқаришга киришишди. Бу амри маҳол, зеро лой ёпишқоқ эди. Шу сабабли қайиқни турта-турта жилдирилди, бу эса шовқинсиз бўлмасди.

Энгес Берк ортиқча шарпа чиқараётганларини аввал-бошдаёқ билганди. Стоун ҳам буни билган ва оқибати нима бўлишини кутаётган эди. Шунга қарамай фалокат қўққисдан содир бўлди.

Кўприкда турган соқчини ҳеч қайсилари кўришмади-ю, тўсатдан немисчалаб қичқирган овозни эшитишди. Бу овозни эшитиб ҳаммалари жой-жойларида тек қотишди. Кейин тепага қарашди, қарашди-ю, кўприк панжараси ёнида, қоқ тепаларида унинг хира, аммо осонгина пайқаб олса бўладиган қорасини кўришди. Орага оний жимлик

чўқди; соқчи афтидан нима қилсамикин деб иккиланиб қолганди.

У бир нафас қимир этмай турди, сўнгра шартта бурилди-ю, югура кетди.

— Ёрдам чақиргани кетди,— деди Спада газаб билан.

— Ёрдам чақиргани,— таржима қилди Нис.

— Отиш керакмас,— уқтирди Берк Стоунга.

Стоуннинг «смит-вессон»и бор эди. Бироқ ҳозир ўқ узиш — темир каллалар лагерини оёққа турғазмоқ деган гап эди.

Бу орада Стоун қия соҳилдан юқорига кўтарилиб, немисни қувишга тушганди. Берк ҳам унинг кетидан олға ташланди.

— Чоп! — қичқирди Берк Стоунга. — Ушла уни. Тезроқ югур.

Нис ҳам уларга эргашди. Берк билан Стоун тепага баб-бараварига чиқиб боришди. Улар бир зум нафас ростлаб олгач, тош йўлкадан чопа кетишди. Немис кўринмай қолганди, аммо ҳамроҳлар унинг кўприкнинг нариги ёғидаги тик қирғоқдан тушаётгандаги оёқ дупурини эшитиб боришарди. Берк йўлини кесиб чиқмоқ учун баланд қум уюми томон бурилди. У немиснинг ортидан тўппа-тўғри пастга сирғалиб кетди. Стоун, Нис ва Спадалар эса бу ёқдан қувиб боришарди.

Берк немиснинг олдинда, бошқаларнинг эса орқада дўпир-дўпир чопаётганларини эшитиб турибди. Шу пайт кўз ўнгида тикка кесиб тушган жарлик, ундан нарида қиялик намоён бўлди. У тик ён бағирдан шими ҳамда боғлаб қўйилган латта остидаги эти сизилиб-шилиниб, кети билан сирғалиб туша бошлади. Кейин чалқанчасига қулаб, инерция кучи уни пастга, то сувгача суриб кетди. У ўзини яна қайиқлар турган бояги жойда кўрди. Немис тўхтамай олдинда, қирғоқ ёқалаб чопиб кетяпти. Берк сакраб туриб, уни кўрмай, шарпасини эшитмай, қум бўйлаб қувишга тушди тагин.

Бир оздан кейин немисга бирдан кўзи тушди. У шундоқ қирғоқ ёқалаб югурияпти. Тик кетган ён бағир соя ташлаб турганидан худди охири кўринмайдиган узундан-узун туннелдан кимнидир қувиб кетаётганга ўхшарди. У илашқоқ қум-лой соҳилдан сакраб-сакраб илгарилаб борарди. У дақиқа сайин немиснинг дод деб бақиринини кутарди.

Беркнинг хаёлидан, бекорга қуваётганим йўқ, деган фикр йилт этиб ўтди. Тезроқ этиб олиш керак унга. Хўш, нега энди тўсатдан югуриб қолди ўзи? Шунчалик шовқин кўтариб-а. Ортиқ чополмайман. Ана, тошлардан чопиб боряпти, нақ тош кўчада отлар гумбурлатиб елиб кетаётганга ўхшайди. Товуш тезлиги соатига етти юз ўттиз беш миль. Қани энди ҳозир ўшандай тезликда югура олсам, ўша энағарга бир кўрсатиб қўярдим-а.

Яна тошлар бошланди. Оёғи қаттиқ тошларга зарб билан тушаркан, жароҳатидаги оғриқ зўрайди. Бироқ Берк буни ҳис этмасди. У энди немис ҳозиргина босиб ўтган кўчки узра чопиб боряпти. Тезроқ, у оёғи учини тошларга тираб, силтаниб олға интиларди. Чакка томирлари гурс-гурс урар, қулоғи шанғиллар, боши ғувилларди. Қолган учала шериги орқада, ён бағирдан тушиб келишяпти. Берк чопавериб биқини санчиб қолган боладай, қўлини биқинига босди, белидаги оғир камарини пайпаслади. Тўқасини тортганди камари сирғалиб тушиб, тарақлаб тошга тегди. Немисга энди этиб қолаёзди, унинг милтиғи, белидаги куракчаси билан газниқобини бемалол ажратса бўлади. У ён бағирликдан яна тепага кўтарила бошлади.

Немиснинг тепага чиқиб олганини кўрганда Берк, тамом, иш пачава, деб ўйлади. У чопиб бораётган жойида энгашиб, ердан каттакон япалоқ тошни олди-да, немиснинг орқасидан улоқтирди. Тош япалоқ бўлгани туфайли ёй ҳосил қилиб учиб бориб, кўздан йўқолди.

— Ҳа лаънати-я! — қичқирди Берк.

Нафаси бўғзига тиқилиб, чакка томирлари нақ ёрилиб кетгудай гурс-гурс тепарди, шунга қарамай у кўксини шамолга қалқон қилиб, олға интиларди. У сал олдинга эгилиб, чопоғонларга ўхшаб югурарди. Оёқ остидаги тош-шағал тугаб, тагин қум бошланди.

У ичдан гупуриб чиқаётган қон темирларини ёргудек бўлиб, икки чаккаси тобора кучлироқ лўқиллаб бораётганини сезиб турган кўйи ён бағирдан шитоб билан кўтариларди. Калтабақай, тикмачоқ оёқлари бир-бирови билан баҳслашаётгандай, бири орқага қайтиб улгурмай иккинчиси олға интиларди, қўллари бўлса худди тезликни англашиб турган аэроплан паррагига ўхшарди.

Эндиликда немис билан унинг орасидаги масофа ўн беш ярдча қолган, бундан ортиқ эмасди. Тепадикка чиқиш осонроқ кўчсин учуң у сал олдинга энгашиб, оёқ учида чопаетган эди. Немис алланимадир деб бақирмоқчи бўлар,

аммо у ҳам нафаси тиқилиб ҳаллослаб қолганидан овози чиқмасди. Берк тепадан тушаётган тупроқнинг шувиллашию орқасидан югуриб келаётганларнинг одимлари дупури орасидан немиснинг ҳаллослашини аниқ ажратиб борарди.

Ҳозир етиб олса олғани, йўқса ҳаммаси чиппакка чиқади. То унга етиб олгунча тўхтамаслиги, ҳа, тўхтамаслиги керак. Сал зўр бериш даркор. Охири марта зўр бериш зарур. Чакка томири ёрилиб кетай деяпти. Яна озроқ.

У бошини кўтарди. Тепага қараб югураётган немис билан оралиғи бояғи-бояғидай ўн беш ярдча келади. Худди шу пайт бирдан боши айланиб, ҳеч нимани фаҳламай қолди. У инграб юборди, кўзларидан ғазаб ёшлари тирқираб кетди. У баралла сўкишга тутинди, бироқ ҳақоратли сўзлар орзидан учиб чиқа олмади. У ўзини мутлақо унутиб, жон аччиғида тепага интиларди. Шу топда унга табиат ёруғлик қуввати, товуш қудрати, электрон парчаланишида ажраладиган энергияни ато этганди гўё. У қўллари-ла ўт-ўланларга, харсангу буталарга тармашарди. Куч билан олға интиларкан, оёқлари остидан тупроғу кесак сопқондан отилгандай отилиб чиқарди.

Ҳа, у зўр берди.

Мана, ён бағирнинг тепаси, қорамтир осмон кўксига санчилган илон изи бутазорлар кўзга ташланди.

Шу аснода немис кўз очиб-юмгунчалик фурсатга нафас ростлади. Беркнинг кўзига эса ҳеч нарса кўринмасди. У эс-ҳушини йўқотганди. У ҳатто нима мақсадда чопаётганини ҳам унутиб, ҳануз жон-жаҳди-ла олға интиларди. Токи немисга етгунича ҳеч нимани сезмай-англамай югураверди. Мана, сапёрлар куракчаси, гардангача тушиб турган ҳайбатли темир қалпоқ, буларни аниқ кўрди у.

Фурсатни ўтказмай, бора немисга ташланди. Қўллари сирғалиб келиб бегона кимсанинг елкаларидан маҳкам чангаллаб олганини пайқади. Қўллари гарданга тушиб кетган темир қалпоқ остидаги бўйин қизиби, фарққа терга ботганини туйди. Шунда бор кучини тўплаб, силтаб тортиди. Немис мувозанатини йўқотиб, унинг устига қулади. Икковлари ҳам қияликдан пастга қараб думалай кетишди.

Берк бундан ортиқ ҳеч нима қилолмади. Тинка-мадори қуриб-битган, заррача мажоли қолмаганди.

Энди жон аччиғида немис ҳам эс-ҳушидан айрилаётганди. Беркнинг қўллари уни ҳануз бўғиб турарди. Немис бошқаларнинг ҳам етиб келиб қолишганини одим товушларидан билиб турарди. Шунда у зил-замбилдай этиклари

билан тепина бошлади. У ғазаб билан, қутуриб тепинар, айни чоғда Беркнинг башарасига мушт туширишга уринди.

Берк бунга деярли парво қилмасди. Шу сонияда ўпкасини тўлатиб нафас олиш билан банд эди фикри-хаёли, у на тепкини, на муштни сезарди. Қўллари эса немиснинг бўйинини беихтиёр бўғаётган эди.

Ҳозир унинг учун энг муҳим нарса қийналиб бўлса-да, чуқур-чуқур нафас олиш эди.

Худди шу аснода улар устига гурс этиб Стоун келиб тушди. У тепадан туриб отганди ўзини. Немис жон талвасасида зўр бериб тепинар, бутун танаси эгилиб-буралиб кетарди. У қопқонга тушган тулки, тузоққа илинган қуён янглиғ юлқинарди. Стоун ўзини устларига отганда Берк немиснинг қорнига бир тепиб, нарига қараб эмаклади, бироқ эмаклар бораётиб ҳам пошнаси билан унинг бошига ўхшатиб тепди яна. Нис унинг белкуракчасига ёпишди. Немис энди баралла дод солди.

Нис қулочкашлаб туриб белкурак қирраси билан немисни тушириб қолди. Кейин тизиллаб отилган қони тегмасин деб бир сакраб ўзини четга олди.

Темир калла ҳамон Стоун чангалида типирчиларди-ю, аммо жони узилиб бўлганди. Танаси асаб рефлекси таъсири остида тинчимаётган эди. Кўнгли беҳузур бўлган Стоун жирканиб, шоша-пиша қўйиб юборди уни. Иш битди. Фақат чарчоқлари қолди, ҳорғинлик ҳисси дам зўрайди, дам пасаярди. Тинка-мадори қуриган Берк оппоқ қум очкўзлик билан симираётган қоннинг исини туйиб ерда чўзилиб ётарди. У ўпкасини тўлдириб, бир меъёрада нафас олишга ҳаракат қилар, ҳар нафас олганда ҳаддан зиёд даражада ҳориган танаси ҳузур қиларди.

— Кетдик,— деди Стоун.

Ғарқ терга ботган Берк ўрнидан турди. Оёқ-қўли қалт-қалт титрарди. У оёғини дадилроқ босишга уриниб икки қадам ташлади-ю таппа қулади. Стоун ўрнидан туришига ёрдамлашди, кейин Нис икковлари сирпаниб-йиқилиб уни ён бағирдан пастга судраб кетишди. Спада уларни пастда кутиб турган эди. Бундай тепаликка чиқишга кексалик қиларди у.

— Уни гумдон қилдингми?— деб сўради у Нисдан.

— Ҳа. Бундай қилиш керакмасди. Энди сизларга ёмон бўлади.

Спада индамади.

— Ҳадемай уни қидириб қолишади,— деди Стоун.—
Шошилишимиз керак.

Берк, силлам қуриганидан миям ишламай қолди, фикрларим чалкашиб кетяпти, деб ўйларди. Унинг фикри-зикри ҳануз танасини қийноқ исканжасига олаётган ҳаво ютишу чиқаришда эди. Сойни кечиб ўтишда ҳам ёрдамлашишди унга. Кейин товуш тезлигида югура бошлаган жойи — қум уюмидан ошиб ўтишди, кўприкка ҳам етиб келишди. Уни сургаб келиб қайиққа чиқаришди. У қайиқ тубига мук тушди, хаёли эса фақат нафас олиш билан банд эди. У ютоқиб-ютоқиб ҳаво ютарди.

— Айбдорни қидиришади,— деди Нис Стоунга.

— Биламан,— деди Стоун.— Энгеснинг кўйлагини олиб, кўприкка ташлаб кетамиз.

Стоун Беркни чалқанча ётқизиб, эгнидаги ўзи берган австралияча кўйлакни ечди-да, олиб бориб, кўприк панжарасига ташлаб келди. Нис Спадага нима гаплигини тушунтирди. Бу ниҳоятда жўн бир ҳийла эди-ю, аммо соқчинни қишлоқ аҳли эмас, австралияликлар ўлдирганини билдиришлари зарур эди.

Сўнгра улар сой кенгайиб, кўрфазга қўшиладиган жойга қадар сув кечиб боришди. Сув белга етгач, Стоун билан Нис қайиққа чиқиб олишди.

— Чуқур жойга келдик, энди тагтўсинни туширса бўлади,— деди Спада.

У то Нис елкан арқонини ечиб, тагтўсинни жойидан қўзғатунича қайиқни ушлаб турди. Арқондан бўшаган елкан шамолда ҳилпирай бошлади.

— Адио,— деди уларга Спада.

— Адио, Спада. Ишқилиб омадингни берсин.

— Навқирон шунқор, дўстлигингни бажону дил қабул этаман.

— Адио.

— Раҳмат айтинг унга,— деди Стоун.

— Ҳожати йўқ,— деди Нис.

Спада қайиқ қуйруғидан ушлаб туриб, зарб билан итариб юборди. Нис елкан боғичига уннаркан, Стоунга мачтани ушлаб тургувчи арқонларни қандай тортиш лозимлигини тушунтирди. Зумда шамол елкани қаппайтирди, қайиқ бир силкиниб, яна ростланиб олди. Берк ҳамон пишиллаб нафас олганча, қайиқ тубида уйқуга кетганди.

Қайиқ соҳилдан аста узоқлашиб бориб, шитоб билан Мессара кўрфази сари илгарилаб кетди.

Берк биринчи ҳис этган нарса шамол кўрфаз бўйлаб суриб бораётган қайиқнинг майда тўлқинлар мавжида силкиниши бўлди. Шўр сув томчилари бетига сачрарди. Тузга тўйинган қуёш нурлари танасини оташдек қиздирарди. Худди ана шу дамда Нисга кўзи тушди. Бундай жой ва бундай пайтда мана шу грекка ўхшаган одам ниҳоятда асқотади. Айнан шундай оғир-вазмин, ўзига ишонадиган одам зарур, у худди мана шу тахлитда, бутун вужуди диққатга айланиб, пешанаси тиришиб ўтириши лозим. Бу одамга тан бераман, зеро у, Стоун сингари, нима қилаётганини яхши билади, бунга ишонади. Берк бўлса ундай эмас. Аммо-лекин бу сирини қачон бўлмасин сездириб қўйса ўзига лак бора лаънат ўқийди. Ана шундай ўй кечарди унинг хаёлидан.

— Олислаб кетдикми? — сўради у қаддини кўтараётиб.

— Билмадим, — деди Стоун. Кейин қўшиб қўйди: — Кўнглинг айнамаяптими?

— Нега энди кўнглим айниши керак экан?

— Агар ҳамма ярадорлар сизга ўхшаб чопса бундан баттарроғи ҳам бўлиши мумкин, — деди Нис.

— Ишлар жойида бўлдим ишқилиб?

— Бир нави бўлди-да, — деб қўйди Стоун.

Берк шамол қаппайтирган, худди қуш қанотига ўхшаган каттакон елканни эндигина пайқади. Кейин олд томондаги кичик-кичик елканчаларни, боя Стоун таранг қилиб боғлаган арқонни, Нис бошқариб бораётган румпель — рулни ҳам кўрди. У туриб ўтираркан, ҳавонинг намлигини, қайиқнинг енгилгина чайқалаётганини аниқ ҳис этди. Қора рангга бўялган қайиқ сувда ишонч-ла илгариларди. Чап томонда ернинг қораси кўзга ташланиб турар, аста-секин узоқлаша борарди.

— Анави қаер бўлди?

— У шарқий шамолни тўсиб турибди, — тушунтирди Нис. — Мессарадан чиқиб олганимиздан кейин, то Мисрга етганимизча мувофиқ шамол ҳамроҳ бўлади бизга.

— Шунда қанча йўл босамиз?

— Юзлаб километр йўл босиш керак. Икки кун кетади.

Берк ўртада ўтирган жойида қайиқнинг жадал сузиб боришини куватар, Ниснинг уни қандай ишонч билан бош-

қараётганини кўриб ҳайратланарди. Шамол муттасил елканга урилиб турарди.

Унинг шаҳли, тузилиши жуда жўн ва қулай бўлиб, худди чағалай қанотларига ўхшаб кетарди.

Нис Беркнинг елканларни кузатаётганини кўриб, сўради:

— Елкан тўғрисида озроқ тасаввурингиз борми?

— Деярли йўқ,— жавоб берди Берк. Унинг бирдан-бир биладиган нарсаси елкан бошириб туриладиган арқон — шкот эди, холос.

— Сал-пал билиб-ўрганиб олишингизга тўғри келади.

Елканни муттасил дам шимолдан, дам шарқдан, баъзан эса жануби-шарқдан эсиб қоладиган шамолга мослаб туришлари лозим эди. Шунда шамол қай томондан эмасин, қайиқ шитоб билан олға сузаверади.

Нис дам-бадам чўққиси парқу булутларга чулғанган Идага қараб қўярди. У ерда, тепада ҳануз қор сақланиб қолган, тонгги ёруғда жуда яқинга ўхшаб кўринарди. Бу ердан, қайиқдан қараган одам наздида Ида улкан мугузни эслатарди. Чўққини силаб-сийпалаб, пастга сирғалиб тушаётган сийрак парқу булутларга кўзингиз тушаркан, гўё ҳайбатли Идани шамол нақ тилимлаб ташлаётгандек туюларди.

— Жинимга ўтиришмаяпти бу,— деди Нис.

— Нима?— дея Берк ўгирилиб қаради.

— Иданинг бундай қиёфага киргани беҳосият бўлади.

Бутун эртани улар шамолга мосланиш билан ўтказдилар. Гоҳо соҳилга шунчалик яқинлаб қолардиларки, ҳатто соҳил бўйи йўлларидаги ҳаракат, у ёқдан-бу ёққа қатнаб турган бошқа қайиқлар яққол кўриниб турарди. Илло Нис иложи борица қирғоқдан олисроқда сузишга тиришарди.

Чошгоҳга бориб улар хийла узоқлашиб кетдилар, энди соҳил кўринмай қолди.

Стоун билан Берк шароитга тез кўникадиган зеҳнли одамлар сингари қайиқнинг асбобу анжомларини ишлатиш бобида озми-кўпми тажриба орттиришга ҳам улгурдилар. Ҳозирча ноқулай ҳаракат этсалар-да, ҳар қалай қўлларига ишонч ҳосил қилдилар. Ана шу ишонч туйғуси елканни доимо шамол уриб турадиган қилиб туришларига ёрдам берди.

Нис ортиқча гап гапирмас, фақат буйруқ берарди. У

орқага, чўққиси осмон сийнасига қадалган Ида томонга бот-бот кўз қирини ташлаб қўярди.

— Назаримда ноқулай вақтни танлаганга ўхшаймиз,— деди у бир га.

Бундай вазияту шароит нотаниш бўлган Стоун билан Берк шамолнинг ўзгарувчанлигию беқарорлигидан бўлак нарсани пайқашмасди. Бироқ шамол кечга бориб кучга кира бошлади. Денгизда баҳайбат-баҳайбат тўлқинлар ким ўзар ўйнаб қолди. Аммо қайиқ тумшуғи тўлқинларни тилимлаб, улар назарида ҳайратга соларли даражада тез сузиб борарди.

— Ана, кўрдингларми,— деди Нис ниҳоят орқасига ўгирилиб қараркан.

У осмонни, Ида чўққисини кўрсатаётган эди. Чўққини қўнғир булутлар чулғаб олганди. Бу чанглатувчи самолёт ортида кўрпадай тўшалиб қоладиган тўзон сингари шакли-шамолсиз булутлар эди.

— Ишқилиб мельтеми туриб қолмасин-да,— деди Нис.

— Бизга деса бало турмайдими,— деди Стоун.— Ел-канимиз чидаб берса бўлгани.

— Мельтеми — ёзги пўртана. Қаранглар.— У яна боёги томонни кўрсатди.

— Хўш, нима қилишимиз керак энди?— сўради Берк.

— Сабр қиламиз, у ёғи кейин маълум бўлади.

Осмон тобора қоронғилашиб, шамол зўрайгандан-зўрайиб борарди. Қора-қўнғир булутлар пастлагандан-пастлаб келарди. Ида мутлақо ғойиб бўлганди.

Тўс-тўполон бало-қазодай, нақ жон-жаҳди-ла ўйинга тушаётган телбанинг рақсидай шитоб билан бостириб келди. Гирдибод атрофга лак-лак томчилар сачратиб бир олам сувни чархпалак қилиб кўк сари итқитди-ю, наъра тортиб, ўша ондаёқ қайиқ устига ташлади уни. Ташлаганда ҳам бутун кучини жамлаб туриб, қулочкашлаб зарба берди. Кейин қайиқни даст кўтариб, олдинга, жаҳаннам дошқозонидай бақир-буқур қайнаб турган гирдоб комига улоқтирди. Бу даҳшат дабдурустдан содир бўлганди.

— Мана у,— қичқириб юборди Нис. У, мельтеми мана шу бўлади, демоқчи эди.

Пўртана қайиқни чирпирак қилиб суриб кетди, қайиқ тумшуғи бўғзидан сувга ботиб борар, ёғоч-тахталар эса ғижирлаб, жазаваси қўзиган довулга жўр бўларди. Бутун борлиқни ўкирик, шовиллаш ва қасир-қусуру гулдурос босиб кетди.

— Елкан,— довул ўкиригини босиб кетишга тиришиб қичқирди Нис.— Елканни йигинлар, елканни.

Берк елкан маҳкамланган арқоннинг ечилиб кетган учини ушлаб олган, у елканга уфураётган шамол зўридан юлқиниб қўлидан чиқиб кетарди. Беркнинг мияси тез ишларди. У елкан этагини тиргакка ўраб, учидан маҳкам тортиб турди. Айни шу паллада қаттиқ қарсиллаган овоз эшитилиб, арқон узилиб кетди-ю, елкан қўлидан чиқиб, шамолда ҳилпирай бошлади.

— Тезроқ!— қичқирди Нис.— Елкан тутгични кесиб ташла!

Стоун икки қўлаб юлқинаётган елканни тортқилар, қайиқ эндиликда бир пайрахадек шамолнинг олдига тушиб ўқдай учар, елканнинг узилиб кетган боғичи нақ қамчидай чирсиллатиб саваларди. Елкан қутуриб ҳамла қилаётган шамолни ўз қучоғига сиғдиролмаганидан тепаси сириб боғланган кўндаланг лангарчўп эгилиб-букилар, бетиним қисирларди.

— Қирқиб юбор,— бўкирди Стоун.

Берк қайиқ тумшугида илондай жилпанглаб, нари-бери бориб-келиб турган арқонни маҳкам ушлаб олди.

— Шуними?— у ҳам бўкирди жавобан. Шу топда кўпигу томчилар фаввораси қайиққа човут солиб, уни бошдан-оёғигача чўмилтириб қўйди.

— Қирқ, қирқ деяпман,— бақирди Нис.

Чор атрофга қараб юлқинаётган елканнинг шалоплашидан ҳеч нимани эшитиб бўлмасди. Қайиқ кўз кўриб, қулоқ эшитмаган, ғайри табиий бир тезликда учиб борарди. Еру самони даҳшатли, ваҳшиёна шовқин босиб кетганди, гўё зилзила бўлаётгандек эди. Шамол ҳеч қабқдан эсмаётганга ўхшар, балки тоғ кўчкисидай тепадан даф қилар, борлиқни жаҳаннам ўти билан кун-паякун этмоққа шайланган кўринарди.

— Минг лаънат. Ортиқ ушлаб туролмайман энди.— Стоун оёқларини мачта асосига тираган кўйи тикка-тик турарди. Қўллари билан эса шамол албатта юлқиб чиқаришга онт ичган арқонга ёпишганди. Оч қорамтир тусли матодан тикилган эскирган пастки елкан қандайдир бир мўъжиза ёрдамида довул ҳамласига дош бериб келаётганди. Катта-кичик елканлар маҳкамланган мачта учишга чоғланган самолётдай силкиниб кетди. Довулнинг ваҳшиёна ҳамласига қарши туриб, ҳаммасини ҳалоқатдан ҳозирча омон сақлаётган ягона қудрат — девқомат Стоун

эди. Тўрт томондан тўлқинлар човут солар, бош-кўзларию бутун вужудини бўктириб, беҳисоб кўпикларга кўмиб ташлар, ён-веридаги жамики нарсани бузиб-янчиб, оқизиб кетар, аммо уни жойидан жилдиროлмасди.

— Бўшат, бўшат уни!— бақирди Нис Стоунга.

— Кес!— бўқирди У Беркка.

Берк энди елканни юқорига кўтарадиган арқонга ёпишди.

— Анавинисини, анавинисини!— қичқирди Нис нам ҳаво бўғзига тиқилиб.— Қўлингдагисини қўйиб юбор.

У шу топда кўзлари косасидан чиқиб кетадиган шайтоннинг ўзгинасига ўхшаб кетарди. У жиккаккина чайир гавдаси билан олти минг от кучига тенг қуввати-ла қаршилик кўрсатиб, қўлларида чиқиб кетишга уринаётган, озодлик талаб қилиб газабнок гижирлаётган румпелни¹ босиб, жойида тутиб турарди. Ҳайбатли тўлқинлар рулни айлантириб-буриб юбормоқчи бўлар, бунинг акс таъсири эса румпелга тушарди. Нис у билан ҳаёт-мамот жангини олиб борарди. Мабодо румпель қўлидан чиқиб кетгудек бўлса, тамом, пўртана қайиқни шу замоноқ чирпирак қилиб улоқтиради, тўнтариб ташлайди, парча-пурчаларини жунбушга келган тўлқинларга улашади. Буни яхши биледи у, шу боис жонини жабборга бериб олишиб ётибди.

Стоун маҳкам чангаллаб олган арқон кафтини шилиб ачиштирар, бироқ у ғайри шуурий бир ғайрат билан тутиб турарди. У қўлидан чиқиб кетмоқчи бўлиб юлқинаётгани туфайли қўйиб юбормасди арқонни. Бу телбаларча уриниш эди. Аммо у телба эмасди. Айни чоғда у, башарти бу арқонни қўйиб юборса, елкан мустаҳкамланган лангарчўп жилови бўшаб лапанглаб, тўрт томонга ўзини уришини, елканни суриб кетиб, ё қайиқни тўнтариб, ё дўстлари устига босиб тушиб ҳаммаларини ҳалок этишини ҳаёлига ҳам келтирмасди. Ўзига бўй бергиси келмаётган кўзга кўринмас ёвуз бир куч силтаб-тортаётгани сабабидан қўйиб юбормаётгани арқонни. Бу девқомат паҳлавон довул билан олишмоққа чоғланган эди.

Қайиқ сувга тўлган, ҳар чайқалганда сув зарда билан қулқулар, шалоқлар, Беркнинг оёқлари қайиқнинг қия тубида сирғаниб кетарди. Жонсиз, карахт бармоқлари билан тепадаги елканни ушлаб турган жиққа ҳўл арқонни тортарди. У арқонни қўш қўллаб тортаркан, бу дўзахи

¹ Румпель — кема, қайиқнинг рули дастаси.

тўполонда арзимаган майда-чуйда нарсалар ҳам енгиб бўлмас қудратга эга эканини ҳис этиб, сезиб турарди.

Нис ғайри шуурий усул ила қайиқни шамол йўналиши бўйича сузишга мажбур этмоқда эди. Мабодо йўналишни ўзгартишга заррача йўл қўйса, елкан юлқиниб чиқиб, Стоун ҳам, қайиқ ҳам, ўзи ҳам сўзсиз пачақ-пачақ бўлиши аниқ эканини яхши биларди.

— Тушир!— қичқирди у.— Тушир! Пастки елканни тушир деяпман.

Ҳаммаси Беркнинг пастки елканни тушира олиш-оламлигига боғлиқ эди.

Берк арқонни бор кучи билан тортарди. Худди шу пайт довул эпкани лапанглаб осилиб қолган юқориги елкан маҳкамланадиган лангарчўпни орқага суриб юборди-ю, унинг жиққа ивиган учи даҳшатли куч билан Беркнинг қоқ белига келиб тегди. У учиб кетиб, мачта тиргагига бориб урилди. Оғриқ ва хатар қамчи зарбасидай таъсир қилди унга. Ўзини биров қамчилаётгандай, ғазабдан қутураёзди. Унинг бутун туриш-турмуши, бутун борлиги ҳақоратлангандай бўлди.

У олға отилди. Ғазаб ичра ҳайқирганча, ўз қони билан бўялган қайсар арқонга ташланди. Қутуриб чайқалиб-лапанглаётган кўндаланг лангарчўп тагин қарсиллаб урилди унга. Белини ўткир тиг тилиб ўтгандай бўлди, оғриқдан дод деб юборди.

Қайиқ қасира-қусурига олиб тиғи паррондай учиб борарди. Тўлқинлар кўкка сапчир, гўё кимдир рўпарадан сочма ўқ жойланган замбаракдан тўпга тутаётгандай, минглаб биллур томчи бўлиб дувиллаб тўкиларди. Оламни довул наъраси тутиб кетганди.

Ниҳоят ҳал қилувчи даҳшатли сония етди. Йиртилиб кетгундай дўмбира бўлиб қаппайган елкан тазйиқида қайиқнинг тумшуғи сувга ботиб кетганди. Гўё у соатига уч минг миль тезликда слиб бораётган омок янглиғ тўлқинларни ҳайдаётгандек эди. Қайиқ тумшуғи ҳар мункиганда тобора сувга кўпроқ ботарди, ахири жаҳаннам дошқозонида биқирлаб қайнаётган сув шариллаб қайиқ ичига қуйилди.

Нима бўлаётганини англолмай, яна ўзини унутган Берк бор кучи билан елкан туширгични тортди. Шунда у бирдан бундан ҳеч қандай наф чиқмаслигини фаҳмлади.

Худди шу пайт довул ўз оёғига ўзи болта урди. Бор қудратини жамлаб туриб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган эпкин билан гувиллаб елканга урилди. Бу зарба ғоятда

кучли бўлди. Елкан маҳкамланган арқон ҳам, тирговлар ҳам узилиб кетди, кўндаланг лангарчўп қарсиллаб синди, елкан қулаб, қайиқни улкан чойшабдек бор бўйича ёпди-қўйди.

Бу кўз юмиб-очгунчалик фурсат ўтмаёқ содир бўлди. Эндиликда бутун жаҳаннам лашкарига қарши кураш майдонида ёлғиз Нисгина қолганди. У ўзини шартга орқага ташлади-ю, сўнгги кучигача ишга солиб, румпелни тортди. Ҳа, у румпелни эшқакдай иш беришга мажбур этгунича тортаверди. У қайиқни тўлқинга нисбатан ёнламасига йўналтиришга, шамол йўналишига мослаштиришга интиларди. Лангарчўплару тирговлар сувга осилиб қолганидан қайиқ ёнбошлаб бораётганди. Девқомат Стоун денгизнинг қаршилигини енгиб, бу лаш-лушларни қайиққа тортиб чиқармоққа тутинди. Шунда ҳам қайиқнинг тезлиги пасаймаганди. Шу пайтгача бор-йўқлиги эса ҳам келмаган олдинги учбурчак елкан-қливерлар иш бериб қолди. Улар шамолда қаппайди-ю, қайиқ рулга итоат этиб, шитоб билан илгарилаб бораверди.

— Елканни тортиб ол!— бақирди Нис.— Елканни!

— Падарига лаънат!— бўкирди Стоун.— Тортмай, қайиш уқалайпманми!

Узилиб тушиб, тўлқинлар елкасига кўрпадай ёпилган катта елкан сувни шимиб жиққа бўкканидан зил-замбил бўлиб кетганди. Стоун ҳаммасини — елкан, лангарчўп, тиргагу арқонларни қўшиб, бирварақайига кўтарди. Кўтардигина эмас, бортдан ошириб олиб, қайиқ ичига ташлади. У бу ишни тартиб-интизомга қаттиқ риоя қилгувчи, жонини фидо этишга тайёр метин иродали одам қабилада бажарди.

Қайиқ тубига ташланган елкан энди Нисга халал берарди. У оёғи билан елканни нари сурди. Довул эса ғазаб отига қамчи босганди. Аммо қайиқ бу орада бурилиб олишга улгурган, унинг йўналишига ёнбоши билан туриб олган, олд томондаги елканчалар ишга тушганди. Мана, қайиқ яна оғиб, ичига сув кирди.

Нис оёқларига ўралашиб халал бераётган лаш-лушларни жони борича нари тепиб-суриб, румпель устига ётиб олди. Қайиқ баҳайбат тўлқинлар елкасида шиша тикинидай қалқиб, чирпирак бўлиб борарди. Тўлқинлар гоҳ қуйруқ томондан, гоҳ чап ёнбошдан, гоҳ тумшукдан, гоҳ ўнг ёнбошдан от соларди қайиқ устига. Довулу денгиз бир жону бир тан бўлиб, ўкириб ҳамла қиларди. Сув бетига

ёмғир сингари ёғилаётган ҳадсиз-ҳисобсиз кўпигу томчилар еру кўкни бамисоли, пардадай тўсиб қўйганди.

Нис бу ёғига нима қилишлари зарурлигини ҳал этиши лозим эди. У денгизда ортиқ қолишнинг иложи йўқ эканини яхши биларди. Ўзга чора йўқ. Гапнинг қисқаси, эндиликда бари бир эмасми? Тўлқинга мосланиш учун у тағин рулни тўғрилади. Елканлардан иккитагинаси, тўмшукдаги иккита қия ўрнатилган елканчагина омон қолганди. Лекин шу иккитагина елканча ҳам қайиқ тўмшугини дам сувга шўнғиб, дам тўлқинлар елкасига чиқиб, шитоб билан илгарилашга мажбур этарди. Бостириб келган ҳар бир ҳайбатли тўлқин қайиқни олға итқитарди.

— Мессарага қайтамиз,— деди у Берк билан Стоунга грекчалаб, ўзи ҳам сезмаган ҳолда.

Стоун ва Берк тўлқинлар қайиқни бардор-бардор қилиб итқитган пайтда омон қолган ускуналарни ушлаб қолиш билан банд эди. Қайиқ яна кўндаланг бўлиб қолди, у сув бетида қалқиб юрган хоодадай лапанглаб оқиб борар, бироқ ҳар қалай бир жойда гирдиқапалак бўлиб турмасди. Узилиб-юлқиниб кетган тепа елкан гоҳ мачтага ўралиб қолар, гоҳ шамолда ҳилпираб-лопиларди.

Берк энди ўзини ўйлаб қолди. У қайиқ тубидаги лашлушларни қучоқлаганча узала тушиб ётарди. Кўндаланг лангарчўп келиб урилган жойи сирқираб оғриётганини сездди. Ўзига раҳми келиб кетди. «Ҳали жароҳатим битмаганди, энди бўлса анави лаънати арқон қўлларимни бутунлай шилиб юборди,— хаёлидан кечди бу гаплар.— Бари бир кунимиз битди. Қайиқ ҳар сонияда тўнтарилиб кетиши мумкин. Бўрон тўнкариб юборади уни. Ё тўлқин ағдаради оёғини осмондан келтириб. Битта ишонганимиз қўйруқдаги грек, бутун умидимиз ўшандан. Учовимиз ҳам, шу қатори мен ҳам, беҳад зўр одамлармиз. Йўқса қайиқ аллақачон тўнкарилиб кетиши тайин эди. Йўқ, чинакамига қудратли инсон — анави, Стоун билан мен фақат унинг маҳрамларигинамиз, холос.

Стоун ҳам қудратли инсон. Ақли расо, аммо билими йўқ паҳлавон. Башарасидан боксчиларга ўхшайди-ю, кўзлари эса пашшага ҳам озор етказмаслиги, инсон боласига ярашмайдиган бирон ноҳўя иш қилмаслигини шундоққина айтиб туради. Мен бўлсам миждов, сурбетман. Ҳаёт ҳамisha мени эзиб, қамчилаб келди. Мана, ҳозиргина манави лаънати елкан ҳам қамчилади мени. Манави еримдаги

ишлашқоқ суюқ нарса нима — тузми ё қон? Агар довул тинмаса, абжағимиз чиқади, ана унда Мисрга кукунимиз, кўзга кўринмас атомларимиз етиб боради. Ҳаммаси бемаъни гап. Бу телба грек бизни қаёққа олиб кетяпти ўзи? Ёнимдагилар самовий одамлар. Улуғ одамлар. Бемаъни гап. Сафсата. Сафсата бари.

Жиққа хўл баданни чимдиб-ачитиб ҳамон шамол ўқиряпти. У чир атрофдан даф қияпти. Бироқ шимол ёқдан кучлироқ ҳамда шиддатлироқ човут соляпти. Бу шимолигарб шамоли эди.

У билан Нис танҳо жанг қиларди.

У қайиқнинг жонию юраги эди шу топда. У тўрт тарафдан чанг солаётган офатни даф этарди. Асов тўлқинлар унинг қўлларидан рулни юлиб олиш пайида эди. У тўлқинлар йўналишига мослаб дам сал бўшатиб, дам ўзи сари тортиб рулни ботма-бот тўғрилаб турарди. У бу олишувда жиу-житсу усулларини ишга соларди. У довулу денгизга гўё ён бергандай бўлар, кейин эса уларнинг қудрати ва шаштини ўзларига қарши ишлатарди. У ҳар қандай айёрлигу устомонликдан фойдаланишга тайёр эди. На довул, на денгиз енга олди уни. У сабр-тоқат шамшири-ла зарба берарди рақибларига. Бундан буёнги қисматлари унинг сабр-тоқатига боғлиқ эди.

Бу олишув гўё миллион йиллаб, минг-минг геологик даврларга, беҳаду беҳудуд инсоний умрларга тенг муддатга давом этди. Нис қайиқ йўналишини гоҳ тўлқин йўналишига, гоҳ кўндалангига мослаб, гоҳ шамолга чап бериб, тумшукдаги елканларни тилка-пора қилишга йўл қўймасди, зеро қайиқнинг қай томонга сузиши ана шу елканчалар измида эди. Нис баъзан довулга ён берарди-ю, сўнгра уни ўз фойдасига ишлатарди.

Бадқовоқ осмон, шиддаткор довул қоронғи тушишини тезлаштирди. Зулмат баногоҳ ва зудлик билан бостирди-келди. Кечаси ҳам худди кундузги аҳвол давом этди, лекин кундузгига қараганда мушкулроқ бўлди. Нис қайиқни Мессаранинг оппоқ қумли соҳилларини чамалаб бошқарарди.

Ниҳоят олисда соҳил оқариб кўзга ташланганида дастлабига юраги бир ҳаприқиб тўшди. У соҳилни зулмат орасидан туйқусдан пайқаганди. Ҳаммадан бурун кўрди у соҳилни. Бунинг бойси кўзи ўрганиб қолганида эди. Соҳил

тарқи туман қўйнида чаплашиб кетганди. Бироқ соҳил яқинлаб қолган, жуда яқинлаб қолгандй.

— Мессара!— дея қичқирди у, ҳамроҳлари ҳам худди шуни кутаётганига ишонч билан.

Ҳамроҳларидан эса жавоб бўлмади.

— Фурдат етди мана,— деди у, бу билан ҳал қилувчи дам етиб келганини англаймоқчи эди.

Олишувнинг ушбу босқичида у ютқазиб қўйиши ҳеч гап эмасди. Жангу жадалнинг авж нуқтаси эди бу. Киши тасаввури бовар қилмайдиган тезлик уларни харсанга олиб бориб уриб, зумда парча-парча қилиб ташлаши мумкин.

— Килни тортинг!— бақирди Стоунга.— Тез тортиб олинг тагтўсинни!

— Манави ҳаммаси босиб тушади-ку унда,— деди Стоун. У ускунаю ашқол-дашқолларни маҳкам қучоқлаб турарди, қучоғини очишнинг эса иложи йўқ эди.

— Унда сен торт,— деди Стоун Беркка.— Буларни мен эплаб тураман.

Берк ҳушини йиғиштириб олди. Қоронғида қўллари билан тимирилана бошлади. Қайиқ тубидаги дўнгроқ жойни пайпаслаб топди-да, темир тагтўсинга боғланган арқонни тортди. Киль силкиниб, қалдиради, ҳадеганда сурилавермади. У шу топда нақадар ҳориганини сезд.

— Тезроқ!— бақирди унга Нис.— Бўлинг! Тезроқ!

Берк мабодо бу темир тахта қумга бориб ханжардек қадаладиган бўлса қайиқни ўпириб юборишини фаҳмлади. У арқонни тортишга зўр бераркан, бу ишнинг осон кўчмаслигига кўзи етди. Лекин ичкарироқда сувнинг қаршилиқ кучи унчалик катта эмасди. У ахири килни сал ичкарига тортди. Пайпаслаб темир тагтўсин маҳкамланадиган темир илгакни топиб, жилмайдиган қилиб илиб қўйди.

— Энди елканни туширинг! Елканни туширинг! Биттасини!— Нис худди йигирма миль наридаги одамга гапирётгандек бақирарди.

Берк фарқ сувга ботган қайиқ тубидан оёғини аранг кўтариб-босиб, тумшуқ томонга қараб юрди. У тинкаси қуриган, ҳаммаларидан ҳам кўпроқ қийналиб кетганди, Қоронғида ҳеч вақони кўрмасди кўзлари. Тумшуқдаги елканчалардаң бирининг дириллаб турган тараи арқонини пайпаслаб топди. Унинг маҳкам чандиб қўйилган учини ечиши билан тўсатдан қўлдан сирғалиб чиқиб, худди кундузи катта елкақ бўшаб кетгандаги ҳангома тақрор-

ланиб, зулмат қаърида кичик елкан ҳалпираб-қарсак чалиб юборганда бир сапчиб тушди.

Денгиз қаердадир яқингинада соҳилга тўш уриб шөвилларди. Тўлқинлар бир-бирига мингашиб қумлоққа ҳамла қиларди. Бебош тўлқинлар уларни тўппа-тўғри қирғоққа суриб кетяпти. Улар вужудини забт этган ҳаяжон зўрайгандан-зўрайиб боряпти.

Шу сонияда ҳамма гап ҳар қачонгига қараганда ҳам кўпроқ Нисга боғлиқ эди. У қайиқни ўз ҳолига ташлаб қўймаслик мақсадида қия елканнинг биттасини туширтормади. У довул билан олишар, қайиқни тўнкариб юборишига қўймас, айна чоғда тўлқинлар заптига дош бериб, шамолнинг жиғига тегарди. Аммо шамол ундан қудратлироқ эди. У қайиқни тўлқинлар узра кўндаланг йўналишда қувиб-учириб борарди. Нис эса жон-жаҳди билан аранг бардош берарди унга. Зулмат қаърида тўсатдан намоён бўлган оппоқ соҳилга улар ана шу тахлитда, ёнбошлари билан яқинлашиб келишди. Тўлқинлар тўш уриб, қум узра сочилиб тушаётган маррагача жуда-жуда оз масофа қолди. Шунга қарамай, Нис тўлқин мавжлари томчию кўпик бўлиб ортга сачраётган ергача қайиқни ёнламасига сузишга мажбур этиб борди.

— Мана!— овози борича қичқирди у.

Худди шу пайт румпелни қўйиб юборганди, қайиқ ўша ондаёқ тумшуғи билан қирғоққа қараб қолди. Ортларидан қувиб келаётган навбатдаги тўлқин қайиқни кифтига миндириб олди-ю, олға сура кетди. Қайиқ тўлқин елкасига миниб олганча, нақ камон ўқидай шиғиллаб учиб бориб, гувиллаб соҳилга ташланган сув эпкини шарораси остида шалоп этиб қум устига тушди. Орадан бир сония муддат ўтди. Қирғоққа сапчиган тўлқин қумлар билан алланималар ҳақидадир пичирлашиб, орқасига қайта бошлади.

Тагин таҳликали дақиқа етди.

Ҳамроҳлар сакраб тушишди-ю, қайиқнинг туби яссилигидан хурсанд бўлиб, ичига тўлиб қолган сувнинг зилдай оғирлигига эса лаънатлар ўқиб, уни юқорига қараб сургаб кетишди. Ҳамроҳлар қайиқни тўлқинларнинг навбатдаги тажовузидан асраб қолмоқ учун сургаб боришяпти. Чарчаганлари, мадорлари қолмаганига қарамай сургаша-веришди, ҳа, уни то қум уюмининг тепасига олиб чиқмагунларича сургайверишди. Мағлуб бўлган тўлқинлар жаҳл ила оппоқ қумдан аламини оларди.

Довул ҳам ноиложликда қайиқ атрофидан айланар, чор-атрофга зир югурарди. Мана, у сўнги ўлжани юлқиб олди. У қайиқ тумшуғидаги елканчани шартта йиртиб, иккига бўлди. Иланиб қолган елкан лахтақларини юлқиб, хийла вақтгача туғ янглиғ ҳилпиратди.

Сўнгра ўз йўлини ўзгартиб, яна шиддат билан бир маромда денгиз сари эсаверди.

9 боб

Ит азобини тортган, кўзига дам олишдан бўлак нарса кўринмай қолган Стоун билан Берк қайиқни шу ерда ташлаб кетишга тайёр эдилар. Бироқ Нис уларга қичқириб, зарур ишни бажаришга мажбур этди. У қайиқни юқорироққа, қум уюмининг энг тепасига олиб чиқишни талаб қилди. Қайиқни кўзлаган ерларига олиб чиқаётиб, ҳар тўхтаганларида у шерикларини қистаб, тўнғиллаб қўярди. Кейин эса у тумшуқдаги елканларни маҳкамлаб боғлаб қўйишга тутинди. Бу ишларни ёлғиз ўзи бажарарди. Тумшуқдаги шамолда ҳилпираб турган елканча лахтақларини мачтага ўраб, чандиб боғлади. Катта елканнинг кўндаланг лангарчўпини елкан кўтаргич арқон билан мустаҳкамлади. Бу матонат эмасди. Бу елканга иши тушиб ўрганиб қолган одамнинг беихтиёрий кўникмаси эди. Бунини елканга иши тушиб одатланган одамгина тушунарди, холос.

Сўнгра улар қирғоқ ёқалаб, оқ қумга кўланка ташлаб турган қоя томон юришди. Соҳил шу ерда ярим ой шаклида чоғроққина қўлтиқ ҳосил қилганди. Қоя эса ана шу қўлтиқ узра муаллақ турганга ўхшарди. Қоянинг ости шамолдан пана эди. Фақат унинг ув тортишигина эшитиларди. Жикқа ҳўл қумда аранг одимлаб, ён бағирнинг камгак жойига етиб боришди. Бояги қоянинг шундоқ ёнгинасида мўъжазгина ўнгир бор экан. Улар ана шу ерда қоқ балиқ еб, мешдаги сувдан ичишди, кейин ерга чўзилиб, уйқуга кетишди.

Эрталаб Стоун йўлга отланди.

— Бориб атрофни кўздан кечирай,— деди у.

Берк билан Нис жавоб беришмади, чунки улар ҳали уйғонишмаганди.

Стоун камарини ечди, гилофидан «смит-вессон» билан қолган беш дона ўқни чиқариб, қурисин деб қумга қаторлаштириб териб қўйди.

Кейин қўлтиқни, унинг қирғоқларини кўздан кечирди. Қўлтиқнинг қирғоқлари ичкари томонда тик, денгиз томонга эса қиялаб бораркан. У қайиқни ҳам кўрди, қайиқ тепада, тўлқин етиб боролмайдиган қуруқ жойда ёнбошлаб ётибди. Стоун у ёққа бормади, балки орқага, ўзлари остидан паноҳ топган оппоқ қоя ёнига қайтди. Қоя ваҳшат солиб турар, ёнлари тик кесиб тушган, фақат бир томонигина поғонасимон эди.

Тепага тиккасига кўтарилар, бироқ Стоун қийналмай чиқиб борарди. Жикқа бўккан иштони оёқларига ўралашиб халақит берарди-ю, лекин бу арзимаган гап эди. Стоундек паҳлавон одам учун эса бунақанги майда-чуйда гапларнинг аҳамияти йўқ эди.

Негадир унинг наздида бу атрофлар кимсасиз, овлоқ жой, аҳён-аҳёнда кўзга ташланиб қоладиган тепаларни ҳисобга олмаганда, фақат қумлардан иборат бўлиши керакдай туюларди. У қоя тепасига кўтариларкан, худди ана шундай манзарани кўришни кутганди. Тепага чиқди-ю, ўша замоноқ қорни билан ётиб олди. Шундоқ таъкинадан йўл ўтган, йўл ортида дарахт билан қопланган ён бағир юксалиб турарди, ундан сал нарида эса уйлар бодроқдай бодрган, дарахтзору токзорлар яшнаган, сийнасига йўллардан нақш чекилган ям-яшил, кенг водий ястаниб ётарди.

Бир оздан сўнг у сал қаддини кўтариб, эҳтиётлик билан атрофга аланглади. У тоғ этагидан бурилиб ўтадиган кенгина сой иккига бўлиб оқаятган қишлоқни кўрди. Ундан нарида денгиз қирғоғи чўзилиб кетганди. Худди ана ўша ерда тўрт бурчак шаклидаги атрофи ўралган майдонга кўзи тушди. Майдонга кўзи тушган заҳотиёқ у ернинг аэродром эканини фаҳмлади. Стоун бир нафас ўй суриб қолди. Сўнгра аввалига вужудини чулғаб олган асаб хуружини енгди. У атрофдан кўз узмай, йўлида давом этди. Стоун қоянинг қўлтиқ узра соябондек туртиб чиққан чеккасида нима гаплар бўлаётганини кўрмоқчи эди. У пастак буталарни нари-бери суриб, юқорига кўтарилла бошлади.

Кўз олдида қум тепанинг денгизга тескари томондаги ён бағри намоён бўлди. Кейин ёш-ёш дарахтлар билан қопланган тоғ бағрини кўрди. Шундоқ рўпарасида тўрт санти-

метрли бофорс милини унга тўғрилаб турарди. Тирговуч-оёқлари қум тўлатилган қоплар билан тўсилганди-ю, лекин узун мили олдинга чиқиб қолганди. Стоун шоша-пиша орқасига ўгирилди. Қумда ёнбошлаб ётган қайиқнинг бир томонигина кўринаркан бу ердан. Аммо бофорс ёнидаги тўпчиларга яққол кўриниб турган бўлиши керак. У яна олдинга тикилди, қоплар панасидаги тўп яқинида пастак-пастак яшил чодирчаларни кўрди. Атрофдаги дарахт шохларига нималар ёйиб қўйилмаганди дейсиз. Уқ-дори солинадиган узун яшиклар қалашиб ётибди.

Стоун эҳтиёткорлик билан кузатарди. Эҳтиёткорлик унинг табийй бир хислати эди. Шоша-шошарлик ва саросима унга ёт эди. У самимий жилмайиб қўйди. Тушиб қолган вазиятларининг нақадар ноқулай, нақадар даҳшатли эканини аниқ-таниқ тасаввур этди. Душмандан яшириниб, шу ерда, мана шу қояда қоринни қумга бериб ётишга мажбурлиги, малла соч-соқоли патила-патила бўлиб, аъзойи бадани шўралаб кетган ўзидек давангирдай одамни, кейин тўп ёнида сояда ухлаб ётган немисларни кўз олдига келтирди.

У шу топда на ўз жонидан қўрқар, на хавф-хатар рўпарасида турганини ҳис этарди. У фақат биргина нарсани: қаёққадир бемаврид ҳамда беҳуда ошиқмасликни, бафуржа, шошилмай олға юришни истарди, холос.

Стоун тагин бир бор пастга, Тимбаки аэродромига нигоҳ ташлади. У ердагилардан чўчимаса ҳам бўлади. Лекин тўпчилар хавотирли. Ишқилиб ҳамроҳларининг хаёлларига қайиқ олдига борамиз деган ўй келиб қолмаса бўлгани.

У енгил ҳамда дадил одим ташлаб қоядан тушиб келиб, соҳилга ўтди. Шу ерга етганда у Берк билан Ниснинг қайиқни кўздан кечираётганларини кўрди.

— У ёқда, тепада, тўп бор экан,— деди у оҳистагина.— Кўриб қолишади сизларни.

У ҳамроҳларини тунаган ўпгирлари олдида кутиб турди. Улар етиб келишгач, тепадаги тўп, аэродром ва қишлоқ ҳақида гапириб берди.

— Танишингизда яна битта қайиқ топилармикин?— истеҳзо-ла сўради Берк Нисдан.

— Шунинг ўзини тузатамиз кечқурун,— деди Нис.— Уни янаям берироққа сургаб келсак яхши бўларди.

— Қаттиқ шикаст етибдими?— сўради Стоун.

— Арзимаган гап. Олдинги иккита елканчасигина узилиб кетган. Уларсиз ҳам бемалол амалласак бўлади.

— Қолганлари-чи?

— Лангарчўпни тузатсак бўлгани. Бунинг унчалик қийин жойи йўқ.

— Балки кечқурун шундайлигича йўлга чиқиб, бу ердан узоқроқда тузатганимиз маъқулдир?— деди Берк.

— Денгиз бунақанги безовта бўлиб турган пайтда мумкин эмас. Тинчигунича кутиш керак.

Берк тортишиб ўтирмади, зеро у гап қайиққа бориб тақалганда Ниснинг ҳар томонлама устун эканини тан олганди. У буни тан олмасди-ю, илло Нисга нисбатан менсимаслик муносабати унинг қатъиятлилиги, фикр-мулоҳазасининг тиниқлиги қаршисида ўз кучини йўқотиб, қордай эриб борарди. Улар нам ўнгирда қоқ ерга ўтиришди. Учови ҳам ҳўл энгилларини ечиб, офтобга ёйиб қўйишди.

— Бу тайфун бўлса керак,— деди Берк, кечаги довул ҳақида.

— Йўқ, мельтеми эди,— жавоб қилди Нис.

— У яна қайталамайдимми?

Стоун мешдан сув томизиб, лабларини намларди.

— Йўқ. Утиб кетди. Анбиёлар қиссасини ўқиганмисиз?

Стоун билан Берк Нисга тикилишди. Нимагадир икковларининг ҳам, ўйлаб-нетиб ўтирмай, Ниснинг диндор эмаслигига ишончлари комил эди.

— Нимагайди? Нима, бу фалокат ўшаларнинг ишими?

Стоун Беркнинг ана шундай масхараомуз оҳангда сўзлашини кутганди.

— Йўқ. Мен Эвроклидон афсонасини ўқиганман. Ушанда Павел ана шунақанги пўртана домига тушиб қолади.

— Худди шунақасигами? Ундай бўлса, демак, биз иблиснинг чангалига тушиб қолибмиз-да.— Берк бояғидай масхараомуз сўзларди.

— Бу мельтеми эди. Афсона эса — афсона.

Шу билан Нис суҳбатга чек қўйиб, аскарча этигини еча бошлади. Бунақанги этикни греклар сифати жуда паст бўлгани туфайли метаксасчилар этиги дейишарди. Этигининг тагчарми худди картондай ивиб кетган эди. Унинг тўсдай қоп-қора соч-соқоли Уртаер денгизининг шўр сувидан пилта-пилта бўлиб, қиров боғлагандек оқариб кўринарди. Беркнинг майин сочию сийрак соқолигина бундайин губордан холи эди.

Довул тинган, ҳаво илиқ, қош қорайиб, тун киришини кутишлари керак. Қум солинган қоплар билан пана қилиб қўйилган замбарак кўз олдидан сира нари кетмаётган Стоун шерикларига қараганда ҳар қандай тасодифни кутиб олишга ҳозир эди. Бироқ, учовлари ҳам қош қорайишини бир хилда интиқлик билан кутишарди.

Ниҳоят тун қора чодрасини ёйгач, улар қайиқ томон йўл олдилар. Қайиқни яна ҳам тепароққа сургаб чиқдилар. Кейин Нис ўз-ўзи билан грекчасига гўнғиллаб сўзлашган қўйи арқону ускуналарнинг парча-пурчаларини қидириш, ййғиб-теришга тушди. Бу ишни Нис бир ўзи бажарар, Стоун билан Берк фақат ушлаб туриш, бирон нимани унга узатиш ёки нари-бери суришда кўмаклашиб туришлари лозим эди, холос. Тун бўйи у арқон улаб чиқди. У арқонларни вақтинчалик енгил-елпигина улаб-тугарди. Аввалига чуваб, сўнгра бошқатдан тўқиб-эшарди. У чўрт узилиб кетган катта елканнинг арқонини чуваб, кўндаланг лангарчўпни маҳкамлаш учун яна битта қўшимча арқон эшди. Тумшукдаги йиртилиб дабдаласи чиққан елканчанинг байроқча бўлиб осилиб ётган лахтаклари билан арқонларни юлқиб олиб, узилиб кетган маҳкамлагичлар ўрнига ишлатди. У кўр ойдинда пайпасланиб, аммо моҳирона эпчиллик билан бажарарди бу ишларни. Лариссадалигида уч йил мобайнида мудраб ётган тажриба-кўникмалари ишга тушганди.

Кундузи ухлашди. Ҳар замон-ҳар замонда уйғониб, тўлқинлар шовқинига қулоқ солиб, денгизга бир назар ташлаб қўйишарди. Зеро унинг тинчишини кутишарди. Кейинги кечаси Нис бошқа анжомларни кўздан ўтказди, тумшукдаги кўндаланг лангарчўпни кўтариб, елканчаларни ўрнатди. Берк дарҳол уларни ўраб, маҳкам боғлаб қўйишга мажбур бўлди. Нис тонг оқара бошлагунга қадар тер тўкди. Шундай қилиб, эрталабга бориб ҳаммаси таппа-тахт бўлди.

Тепадаги тўпчилар пайқаб қолмаслиги учун тунда йўлга чиқишлари мумкин эди, шу сабабли қоронғи тушишини кутиб учинчи кунни ҳам офтобда исиниб ўтказишларига тўғри келди. Кун ниҳоятда иссиқ, тиқ этган шамол йўқ, денгиз осойишта эди. Бутун эртани уйқу билан ўтказишди.

Соҳилда ўн бир нафар тотенкопф пайдо бўлганида вақт пешиндан оғиб қолганди. Тотенкопф ёки «Улик калла» — немис қўшинларининг махсус дивизияси. Унинг ас-

карлари қалла сўяги расми солинган темир қалпоқ кийиб юрадилар. Ана шу дивизиянинг бир неча бўлинимаси Тимбакида жойлашган. Ун бир нафар немис аскарлари қоянинг погонасимон ён бағридан қумлоқ соҳилга тушиб келдилар. Худди шу аснода ўнгирга кираверишда мудраётган Нисни нимадир кўзини очиб, ўша ёққа бурилиб қарашга ундагандек бўлди.

— Немислар,— деди у ўша ёқдан кўзини узмай, ухлатган шерикларини оёғи билан туртиб. Шериклари эса лаҳза ўтмаёқ унинг ёнидан жой олдилар.

— Оббо,— деди Берк. Унинг кўнгли беҳузур бўлди.

Стоун тўппончасини қўлига олиб, ўқларни жойлади.

Нис икковининг ҳам шаштини босди. Унинг ҳам худди Стоун сингари беҳуда шошқалоқликни ёқтирмаслик одати бор эди. Бу ўн бир тотенкопф уларни хаёлига ҳам келтирмаётганини у ҳаммадан бурун фаҳмади. Улар бу ёққа бировни излагани тушишмаган. Ана, бирови кўтариб олган уч оёқли фотоаппаратини қумга ўрнатди. Бошқалари дарҳол ечинишга тутинишди.

— Ха лаънатилар,— деб шивирлади Берк гижиниб.— Чўмилгилари келиб қолибди-да.

— Қимирламанглар. Жим,— деди Нис.

Улар гужанак бўлиб, қимир этмай ётишарди. Энгес Беркнинг эса кўнгли беҳузурлиги тобора ортиб борар, алланима бўғзига қадалаб келарди. Тотенкопфлар улардан беш юз одимча нарида эдилар. Фотоаппарат кўтариб келганидан бошқа ҳаммалари ечиниб бўлишди. Уч киши шир-яланғоч бўлиб, сувга қараб юришди. Иккитаси чоппиб бориб денгизга отди ўзини. Ҳаммалари бақириб-чақириб шовқин солишарди.

Бирдан улардан бири қайиқни кўриб қолди. У қирғоқда қип-яланғоч турарди, фақат бошида темир қалпоғи бор эди, холос; афтидан, немислар қалпоқларини ҳеч қачон ечмайдилар чоғи. У икки шеригини чақириб, қайиқни кўрсатди.

Учовлашиб қум бўйлаб, астагина соҳилни ялаб-юлқаетган мавжларни шапиллатганча чопа кетишди. Стоун бирининг калта қилиб қирқтирилган сочини, оппоқ бада ни, кураклари орасига пона қоқилгандай, офтобда қорайган жойини аниқ-таниқ кўриб турарди.

Берк чидаёлмай қолди. Ўқчиғи зўрайиб, қусгиси келаверди. Одатда фақат бетобликдагина эмас, ўта ҳаяжонланиш, зўриқишдан кўнгли айниган дамларда бўлганидек,

Ўқчиги зўрайди. У ўнгирнинг ичкарисига эмаклаб борди-да, гужанак бўлиб олди. У шовқин чиқармасликка ури-нарди-ю, аммо бунинг эвини қилолмасди.

Стоун билан Нис унга эйтибор ҳам беришмади. Иккови ҳам соҳилдан чопиб бораётган бояги учала тотенкопфдан кўзини узмай, қотиб қолганди. Стоун хаёлида ўқчиётган Беркни сўкарди-ю, айна замонда заранг бўлиб кетган қумда излари қолмаганига суюнарни. Берк яна ўқчий бошла-лагач, Стоун унга ўгирилиб қаради.

— Сал секинроқ ўқчисанг-чи,— деди у. Бу гапни у одатдагидек андишали оҳангда айтди.

— Ўқчигингни эшитиб бу ёққа югуришади ҳозир,— деди Нис жаҳли чиқиб.

Тотенкопфлардан иккиси энди нималар ҳақдадир ба-фуржа сўзлашиб, қайиққа қараб одимлаб боришарди. Етиб боргач эса қайиқ тўғрисида гаплаша бошлашди. Бу яққол кўриниб турибди. Бу орада кўнгил айнаши ўтиб кетган Энгес Берк ҳамроҳлари қатида яна уларни кузата бошлаган эди. Мана, учала тотенкопф тўсатдан қайиққа ташланишди-ю, уни сургашга тушишди. Улар қайиқни қумда силтаб-силтаб, сувга қараб судрашди. Лекин сабрлари чидамади. Бунинг амри маҳоллигини кўргач тўхташди. Кейин улардан бири қўл силтаб, нари кетди. Қолган икковлон яна ишга киришишди. Улар қайиқни йигирма ярд-ча жойга сургаб боришди, бироқ сувгача ҳали эллик ярдча бор эди.

Шунда иккинчиси ҳам беҳуда уринишни бас қилди. У қайиқни бир ўзи сургамоқчи бўлиб қайсарлик қилаётган учинчиси билан баҳслашиб қолди. Кейин иккинчиси шартта бурилди-ю, биринчиси кетидан фотоаппарат турган томонга югурди.

Охирги тотенкопф қайиқ учига тушиб, мачтани силки-та бошлади. Берк у ҳақда ўйга толди. «Қизиқ, унинг онаси бөрмикан, бор бўлса ўғли ҳозир нима қилаётганини билармикан?»— деган ўй кечди хаёлидан.— Негаки унинг сўнгги дақиқалари кечмоқда, бу ёққа тумшугини суққан ҳар қандай одамнинг сўнгги дақиқалари бўлади. Уни Стоун ўзининг «смит-вессон»и билан гумдон қилади, бошқалари ўқ овозини эшитиб қолса ҳамки, бари бир асфала-софилинга жўнатади».

Тотенкопф қайиқдан тушди. У арқонлардан бирини ушлаб, узиш ниятида тортиб-силкилай бошлади.

— Ҳа ҳайвон,— деди Берк овозини чиқариб.

Тотенкопф бошини кўтариб, қоя томонга аланглади.

— Бизни кўриб қолиши мумкин,— деди Стоун.

— Йўқ,— деди Нис.

— Тўғри шу ёққа қараб турибди,— деди Берк.

Тотенкопф арқонни бор кучи билан тагин бир тортди. Аммо у узилмади. Шундан сўнг у бурилди-ю, нари кетди. У қоя тепасига қараб-қараб борарди, кейин пастга, нақ ўнгир томонга қадади нигоҳини.

Тикилишидан учовлонни пайқамаетгани яққол кўриниб турарди.

— Бир шумликни ўйлаётганга ўхшайди бу ўлакса,— деди Берк.

Улар қимир этмай ётишаркан, бу орада шерикларига етиб олиш учун югуриб бораётган тотенкопфдан кўзларини узишмасди. Фотоаппаратми тотенкопф ҳуштак чалди. Ҳаммалари зумда кийинишиб, сафга тизилишганча, қоя ён бағридан юқорига кўтарила бошлашди.

— Ҳалиги бир нимани исини олди,— деди Стоун.

— Менимча йўқ.

Ниснинг ишонч билан сўзлаши шу топда яна ўқчиғи тутиб келаётган Беркнинг гашига тегиб, бешбаттар зардасини қайнатди.

— Нимага тикилди бўлмаса?— сўради у Нисдан.

— Билмадим. Лекин бизни кўрмади. Агар кўрганида ҳаммалари ҳозир шу ерда бўлишарди.

Баҳс шу билан барҳам топди. Илло ҳеч бирлари қайтиб мижжа қоқолмади. Асаб зўриқишидан чарчоқлари чандон ортиб кетганди. Ниманидир кутиб ётаверишди. Нимани кутишяпти — ўзлари ҳам билишмасди. Тун киргунча нимадир содир бўлиши керак.

Соҳилдаги қоя ташлаб турган соя шарққа томон узая бошлаган бир паллада ҳаммаси чил-парчин бўлди-қўйди. Ҳавода оппоқ тутун булути пайдо бўлди. Кейин жизгинак иси димоққа урилди-ю, гумбурлаган зарбадан ер ларзага келди. Сўнгра яна бир-икки гумбурлади.

— Қайиққа қараб отишяпти.

— Ҳа, тўпга тутишяпти уни.

— Улар бизни кўришган.

— Тўпдан уришяпти.

Улар ётган жойларидан кузатишарди. Ҳамма иш адоин тамом бўлганини учовларин ҳам тушунишди. Улар оппоқ қумнинг чор атрофга қандай сочилганини ўз кўзлари билан кўриб туришди. Снаряд қайиқдан анча нарига тушди.

Мана, улар кутишяпти. Ҳалокат бир дақиқадан сўнг юз берди. Олдинига ер титраб-силкинди, кейин кетма-кет гумбурлаш эшитилди. Худди шу заҳотиёқ олдинма-кейин снаряд тўппа-тўғри қайиққа келиб текканини кўришди.

Аввал қум фаввора бўлиб кўтарилди. Кетидан устма-уст гумбурлади-да, ёғоч-тахталарнинг қарсиллагани эшитилди. Қайиқ парча-парча бўлиб, қумга қоришиб кетди. Портлаш зарби билан парча-пурчалари бамисоли пардай кўкка учди. Ҳа, снарядлар уни тилка-пора қилди, патини титиб, сокин ҳавода тўзғитди.

Гум. Гум. Ҳамма-ҳаммаси тамом бўлди, қиёмат-қойим келди.

Ҳавода ҳамон қум-тумани сузиб юрибди. Қайиқ турган жойда энди йигирма етти футу тўрт дюйм келадиган, жаҳаннам дарвозасидай ваҳшатли ўпқон қорайиб кўринарди.

Эндиликда улар кўксиларини ҳар нарсага қалқон қилишга ҳам тайёр эдилар. Берк билан Стоун отилиб чиқмоқчи бўлишди. Уларни Нис тўхтатиб қолди. Жойларидан жилмасликка мажбур этди. У, бекорчиликдан эрмак қилишяпти, деди. Ҳамма нарса, ҳамма ерни вайрон қилишга ўрганиб қолган улар, деди: Тўп ёнига қўйилган бир ёш бола шумлиги тутиб, қайиқни пойлаган, холос. Бор гап шу, вассалом. Немислар ҳеч кимни кўришмаган, ҳеч нимани пайқашмаган. Бу елкан арқонини узмоқчи бўлиб уринган бояги темир қалланнинг иши. Қарашса, олдида тўп турибди, шундоқ бўлгач, қўли қичиб, бир отгиси келган-да. Вассалом, бошқа гап йўқ, деб тушунтирди.

Шу тариқа улар то қоронғи тушгунча жойларидан жилмадилар.

10 боб

Бу ёғига нима қилишга ҳайрон эдилар. Шунда Энгес Берк бундай деди:

— Яна ўша балиқчилар қишлоғига бориб, бошқа қайиқ топамиз.

Шерикларидан эса садо чиқмади.

— Нима дейсизлар?— деди у.— Қайиқ топишимиз керак-ку, ахир.

— Лекин у ердан эмас,— жавоб берди унга Нис.

Бу суҳбат кечаси бўлаётган эди. Улар ҳануз чоққина ўнгирида ўтиришган бўлса-да, бу ердан зудлик билан жўнаб қолишлари лозим эканини яхши билишарди. Эрталабгача бу атрофдан ғойиб бўлишлари, лоақал замбаракдан олисроққа кетишлари шарт эди. Лекин, йўл олдидан келишиб-гаплашиб олишлари ҳаёт-мамотлари учун зарур ҳамда муҳим эди.

— Нимага энди ўша ердан топмас эканмиз?— Берк тагин тўнини тескари кийиб олди.

— Бир одамни икки марта ранжитиш яхши эмас,— деди Нис.

— Менга қаранг,— деди Берк,— гап ҳозир бу ерда бир умрга қолиб кетишимиз ёки тезроқ жуфтакни ростлашимиз ҳақида боряпти.

Масалани ана шундай кўндалангига қўяркан, Беркнинг гапи рад этиб бўлмайдиган мантиқ ҳамда оқилона асосга эга эди. Модомики улар бир марта шундай қилган эканлар, бу ишни иккинчи бора такрорлашлари зарур эди унинг наздида.

— Мен у ерга қайтиб бормаيمان,— деди Нис.

— Стоун,— деди Берк шоша-пиша.— Ахир ўзинг ҳам кўряпсан. Бошқа чорамиз йўқ-ку. Агар бу ердан тезда қорамизни ўчирмасак, кейин кеч бўлади.

— Биламан,— хотиржам жавоб берди Стоун.

— Ўзинг айт унга.

— Йўқ. Эҳтимол, у ҳақдир.

— Ҳечам ҳақ эмас.

Нис Беркка хўмрайиб қараб қўйди.

— Нима деётганингизни ўзингиз ҳам билмаяпсиз,— деди у зарда билан.— Қайиғидан айрилса балиқчининг куни битди деяверинг. Агар бировнинг бошига шундай кулфат тушса, бутун қишлоқ унга ёрдам қўлини чўзади. Бугун бир қўшнисини унга қайиғини бериб турса, эртасига бошқаси, шу тахлит навбатма-навбат ҳаммалари ёрдамлашишади. Борди-ю қишлоқда бунинг устига тагин битта қайиқ камаядиган бўлса — ҳаммаларининг ҳолига маймун йиғлайди. Унда жуда ошириб юборамиз. Шунинг учун мен бундай қилолмайман.

— Ҳозир бунақанги нозик томонларини ўйлаб ўтирадиган пайт эмас,— деди Берк.

— Мен ўз виждонимга қарши иш тутолмайман. Хўш, нимани истайсиз ўзи?

— Билмайман. Лекин аҳволимиз гоятда мушкул.

— Тушунмадм.

— Қийин аҳволга тушиб қолдик, демоқчи,— Нисга тушунтирди Стоун. Кейин Беркка мурожаат қилди:— Бизга-ку бари бир-а. Лекин уни тушуниб турибман. У иккинчи марта қайиқ сўраб боролмайди у ёққа, юзи чидамайди. Иннайкейин, ҳозир у ерни сергаклик билан кузатишаётган бўлишса керак.

— Бари бир. Биттагина йўл бор: ё бировнинг қайиғини олишимиз, ё шу ерда қолишимиз керак, вассалом.

— Бошқа йўли ҳам бор.

— Бўлса айтсинлар, қулоғим ўзларида,— деди Берк.

— Ҳозирча буни ўзим ҳам билмай турибман,— жавоб берди Стоун.

— Қани, қишлоқлар томон жўнадик,— деди Нис.— Қоринни ҳам бир иложини қилишимиз керакдир?

— Хўш, бу борада виждонлари озор чекмайдими ишқилиб?

— Хижолатпазлиги тушунарли,— деди Стоун мулоҳимгина, тортишувга чек қўйиш ниятида.

Энгес Берк икки томонлама зарбага учраганди. Ўзи чинакамига учлик чиқиб қолдик, аммо мен ҳамшиша шахсий фикримда қоламан. Бу икковининг мияси бир хилда ишлайди. Қутулиб кетишимизнинг яккаю ягона чораси шу бўлгандан кейин, бунақанги икир-чикир нарсаларга бош қотириб ўтиришга бало борми. Борди-ю ҳозир қишлоқни немислар босиб кетган чоғдаям, таваккал қилиб кўриш керак. Қаерда қайиқ борлиги маълум. Демак, ўша ёққа бориб, қайиқ топиш даркор, гап тамом.

— Агар билмаганимда, балки мен ҳам бошқача қарармидим бунга.— Бу гапни Нис гўё Беркни оқлаётгандай бўлиб айтди.

— Нимани билмаганингизда?

— Агар сизларнинг юртингизда бўлганимда мен ҳам бу масалага худди сизга ўхшаб қарардим.

— Буни нима фарқи боракан?

— Катта фарқи бор.

Ўз мағлубиятини тан олган Беркнинг нафаси ичига тушиб кетди.

Улар тонг отмасдан бурун оқ қояга энг паст жойидан чиқиб, кейин Стоуннинг орқасидан атрофини тоғ ён бағри

ҳалқадек ўраб турган қишлоққа туша бошлашди. Тимбаки аэродроми яқин бўлгани сабабли муттасил тепаларидан самолёт ванғиллаб ўтиб турди. Стоун шерикларини ўзига хос хотиржамлик билан дадил эргаштириб борарди-ю, лекин унинг қаёққа бошлаб кетаётганини ҳеч қайсилари аниқ билмасди.

Беъмани иш қилаётганларидан Берк ҳанузгача жаҳдан тушмаган, бироқ айни вақтда у ҳайрон ҳам эди. У Стоуннинг бунчалик хотиржамлиги, умуман камгаплиги, Нис билан ўзи орасида қалқонлик қилаётгани тўғрисида ўй суриб борарди. Унинг бу қадаф оғирқарвонлиги Беркнинг гашига тегиб аччигини келтирарди. Мана, улар қай гўрагдир кетишяпти, қаергаллиги жумбоқ, ишқилиб темир каллалардан олисроққа. Э жин урсин! Хўш, бундан нима фойда? Нима? Нима? Нима? У секин-аста Стоун аввал бошданоқ пайқаган нарсани тушуна бошлади: олдиндан ўйлаб-пишитиб олинган қочиш режасини худди ўйлангандай аниқ амалга ошириб бўлмас экан. Зеро, мана ўзи ҳам кўриб турибди, улар шундай йўл тутишяптики, бунинг оқибатида шунчаки яширинадиган жойларинигина ўзгартишяпти. Ҳозир ҳеч қанақанги режа-пежасиз ҳаракат қилишяпти. Энгес Берк, бошқа қайиқ топиш учун Спาดнинг ҳузурига борсак тўғри иш қилган бўлардик, деб гижинарди.

Стоун Беркка ўхшаб на аччиғланди, на умидсизликка тушди. Ҳозирги ҳолатлари унинг учун фақат мажбурий чекиниш. Улар бу гал мағлуб бўлдилар, шу сабабли ўзларини кейинги сафаргача асрашлари керак. Бу зарурат. Стоун эса сабр-бардошли одам.

Нис учун бунинг аҳамияти йўқ эди. Кетадими ё қоладими — муҳими бу эмас. У Мисрга бориб олмоқчи, холос. Аммо у ёқларга қочиб борган чоғида ҳам чинакам нажот топишига кўзи етмайди. Илло бевосита ҳал қилувчи жанглар кетаётган жойда бўлишни истаydi. Уни ўша ёқларга боришга ундаётган нарса шу. Бу ерда, Критда бевосита жанг кетмаяпти, урушнинг қандай тугаши, пироварди ташқаридаги воқеаларга боғлиқ. Йўқ. Йўқ, йўқ. Оқиқ-ошқора ҳаёт-мамот жанги бораётган жойда бўлгани маъқул. Бу писиб туриб кетга тепиб қолишдан минг бора яхшироқ. Бу ердаги кураш эса шундан нарига ўтолмайди. Бу олишув жўн бўлса-да, ҳар қалай табиий эканини фаҳмларди у. Лекин бу ердагиси ҳал қилувчи жанглар эмасди.

Улар шу тариқа кетиб боришарди.

Стоун тўхтамай бошлаб кетяпти. Қишлоқларни айла-

ниб ўтиб, чекка-чеккадан кетишяпти. У то тонг ёришгунича йўл босди. Бу атрофларни кеча қоя чўққисида туриб кўздан кечирганидан ортиқ билмасди, бироқ у тўғри кетаётганига қатъий ишонарди. У шерикларини Тимбакидан жанубга қараб бошлаб бораркан, Астерус тоғ тизмасига нисбатан параллель юришга ҳаракат қиларди. Улар Мессара водийсига қараган ён бағирликдан гоҳ пастга тушиб, гоҳ тепага кўтарилиб илгарилаб боришар, лекин текисликка яқин йўлашмасди. Денгиздан олислашган сайин ён бағирликда ўсган дов-дарахтлар қалинлашиб боряпти. Мана, ниҳоят, қалин чинору заранглар билан қопланган ерга етганларида Стоун юришдан тўхтади.

— Энди тўхтасак ҳам бўлади,— деди у.

Бу орада тонг ёришиб қолганди.

Учовлари ҳам индамай ўтиришди.

— Хўш, бу ёғи нима бўлади?— дея гап бошлади Берк.

— Сиз нима деб ўйлайсиз?— сўради ундан Нис.

— Мен шундай деб ўйлайман, яна ўша қишлоққа бориб, қайиқ топишимиз керак.

— Бас қил,— деди Стоун.

Шунда Берк ўзини тутолмай қолди. Кўпдан ичида гупуриб келаётган зардоб сиртига тошиб чиқди.

— Менга қаранглар,— деди у,— икковларингни ҳам жин урсин. Мен ўша қишлоққа бориб, қайиқ оламан. Бирга борасизми мен билан? Ҳами ё йўқми?

У туриб, бошмоғи тагига ёпишиб қолган ҳўл барглари олиб ташлай бошлади.

— Йўлни топаман амаллаб,— деди у.

— Йўлни-ку, топасан-а,— деб қўйди Стоун сўзларни чертиб-чертиб.

— Ҳа, топаман. Қайиқни ҳам амаллайман, урдасидан чиқолмайди деб ўйламай қўя қолинглар.

— Нима қилмоқчи бўлаётганингизни ўзингиз ҳам тушунмаяпсиз.— Бу гал Нис мағлуб бўлганди.

— Ҳаммасини тушуниб турибман,— деди Берк.

— Йўқ, тушунмаяпсиз,— деди Нис.

— Сизга бари бир,— сўзини давом эттирди Берк.— Сиз, сирасини айтганда, деярли ўз уйингиздасиз. Илло мен бу ерда қолишни истамайман. Қайиқсиз эса бу ердан кетиб бўлмайди.

— Аҳдинг қатъийми, Энгес?— Стоун унга игнанинг кўзидеккина раҳна очиб берди.

— Ха.

— Унда бошқа жойдан топишга уриниб кўриш керак.

— Қаердан? Бошқа жойнинг ўзи йўқ-ку,— деди Берк.—
Буни ўзинг ҳам яхши биласан.

— Эҳтимол,— деди Стоун истар-истамас, тўғри жавобдан қочиб.

— Қайиқни қайси қишлоқдан олма, бари бир оқибати бир-ку,— деди Берк Нисга.

— У ердан битта қайиқни олиб бўлдик,— деди Нис.

— Нима аҳамияти бор буни?— Энгес Берк тобора тутақиб борарди.

— Унақанги қишлоқча учун катта аҳамияти бор.

— Сира тушунолмай қолдим. Ҳали уларга немислар тикилсин, унда бу ҳолва бўлиб қолади. Улар раҳм-шафқат қилиб ўтиришмайди. Шундоқ бўлгач, сипогарчиликка ҳожат бормикан.

— Бари бир бу ишда сизга ёрдам беролмайман.

— Э қўйинг-э. Лоақал ўша ерга борайлик. Балки қаердан қайиқ топса бўлишини маслаҳат беришар. Балки бирон чораси топилгунича ўша ерда тура турамыз.

Орага узоқ жимлик чўкди.

— Нимаям дердик, шундай қилса бўлади чоғимда,— шошилмай, иккилангансимон деди Стоун Нисга.

Нис елкасини учириб қўйди. Ўзга иложи ҳам йўқ эди. Буни ўзиям кўриб-билиб турар, бўлак бирон чора-тадбирни ўртага ташлаёلمасди ҳам. Қайиқ масаласида гарчи шериклари унинг ҳолатига тушунмаётган бўлсалар-да, Нис ҳам роҳларининг шу топдаги ҳиссу фикр-ўйларини фаҳмлаб турарди. Битта қайиқ йўқотиш билан иккита қайиқдан ажрашининг Сирносга ўхшаган қишлоқча учун жуда катта фарқи бор. Лекин Берк, темир каллалар раҳм-шафқатни билмайдиган жойда сипогарчилик қилиб ўтиришнинг нима ҳожати боракан, деркан, у ҳақ.

— Башартики қон тўкиларкан, ё уни ичмоқ, ё оламдан кўз юммоқ керак,— дея бу ҳикматли сўз ёдида қандай сақланиб қолган бўлса ўшандайича гудранди у грекча-лаб.

— Нима?— деб сўради Берк ундан.

— Грекларнинг гапи бу.

— Хўш, борасизми, йўқми?— қатъий сўради Берк.

Нис яна елкасини учириб қўйди.

— Бораман. Лекин қайиқдан оғиз очмайман.

— Майли, майли, кетдик,— деди Берк ва сабри чидамай, тарин сўзларидан қайтиб қолишмасин, деб хавфсираётгандай, ошиғич йўлга тушди.

11 боб

Уларни кўзлаган манзилга олиб боришни Стоун ўз устига олди. Гарчи йўл серодам Мессара текислиги бўйлаб ўтса-да, кечасию кундузи юраверамиз, деди у. Кундузи, хавф яққол таҳдид қилган жойлардагина тўхташарди. Кечалари эса мутлақо тўхтамай йўл босишарди. Стоун бу орада ғоятда ўткирлашиб кетган сезги-туйғуси раҳнамолигида аниқлаб борарди йўналишни. Қанчалик қийин йўл танланган бўлмасин, у бирон марта ҳам адашмади.

Ниҳоят улар Мессарани кесиб ўтиб, яна шимол ёққа бурилиб, ўзларини Ида панасига олдилар. Кичик-кичик тоғли қишлоқларга ҳатто кундуз кунлари ҳам кириб ўтишга ботинмадилар.

Аммо бир куни Саросга бориб қолдилар, бу бошқаларига қараганда каттароқ қишлоқ экан. У ерда қаҳвахона бўлиб, ҳамроҳлар буни кечроқ пайқадилар. Қишлоқда қаҳвахонанинг бўлиши эса яхшилик нишонаси эмасди. Чунки қаҳвахона фақат катта қишлоқлардагина учрарди. Катта қишлоқларнинг барида эса немислар бор эди.

Улар тош йўлдан сергак юриб бораверишди. Илло кўчада сартарошни кўриб қолганларида жуда мушкул аҳвол рўй берди. Сартарош тўғридан-тўғри йўл устида оқ кўйлак кийган бақалоқ бир критликнинг сочини олаётган эди.

— Менга ана шу керак эди-да ўзиям,— деди Берк шерикларига... У шивирлаб гапирди, зеро ҳамроҳлар сартарошга жудаям яқин бориб қолишган эди.

Критлик қаҳвахона деразаси таккинасига қўйилган курсида ўтирар, сартарош эса чап қўли билан унинг бошини совунлаб, ўнг қўли билан қиртишларди.

— Нима дейсизлар?— сўради Берк.

— Манави тўғрисидами?— деди Стоун чаккаларини пийпаслаб.— Менга қолса қарши эмасман.

— Ҳақиқа нима берамиз!— сўради Нис.

— Аввал соқолни олсин, у ёғи бир гап бўлар,— деди Берк.

- Балки устарасини бериб турар,— деди Стоун.
- Билмадим-ов,— деди Нис заҳархандалик билан.
- Унга майиз таклиф қилиб кўрамиз,— деди Стоун.
- Узларингни тутиб бермоқчимисизлар дейман.
- Ҳечқиси йўқ. Таваккал,— деди Стоун илжайиб.—

Бўлганича бўлар.

— Яхши,— деди Нис.— Унга тушунтиришга уриниб кўраман.

— Қанақасига тушунтирилади?— шивирлаб сўради Берк.

— Амаллайман,— жавоб берди Нис.

Оламда севилиялик сартарош, ўн етита миждзининг бошини кесиб олган Гиббонс деган сартарош ҳам ўтган экан; сартарош — Жазоир қироли, шунақаси ҳам бўлган. Буниси ҳам худди ўшанақанги сартарошлардан кўринади; мана, унга уч эркак кўндаланг бўлди: бири — малла, новчадан келган, алп келбат, чорси башара; иккинчиси — паст бўйли, соқоли устара ўтмайдиган, нақ тиканақдек қаттиқ; учинчиси — тиқмачоқдай, юм-юмалоқ деса ҳам бўлади, сочлариям нозик ва майин.

— Калимера,— деди Нис сартарошга.

— Калимера,— жавоб берди у. Кўзига тухумсимон шишали кўзойнак тақиб олган, сфакиялик деҳқонларга ўхшаб кетарди. Критда сартарошлар абадул-абад дайдиб, кўчиб-улоқиб юради. Бу ерлардаги аҳоли орасида сира қўним билмайдиган, ҳамisha серташвиш одам — бу сартарош.

— Хизмат,— деди у бошини кўтариб қараркан.

— Шу, соқолимизни олиб қўйсалар,— деди Нис.

— Бир нафас сабр қиласизлар, ҳозир бу кишидан бўшайман,— деди сартарош.

У критликнинг сочи қиртишланган бошига тагин со-вун суркай бошлади. Қўлидаги сербар инглизча устарасини чаптастлик билан ишга солди. Учовлон жимгина унинг ишини кузатиб туришарди. Мана, у бошни қиришни тугатиб, чаккасини, гарданини қирди, устараси критликнинг ияги бўйлаб икки маротаба бориб-келди. Кейин устарани кафтига суртиб, икки буклади-да, дагал матодан қилинган филофчасига солиб қўйди. Қўли билан миждози бошини сийпаб қўйиб, иш битди деди.

Оқ кўйлакли қария ўрнидан туриб, уч йўловчига бир-ма-бир разм солди. Соци ярқиратиб қиртишланган бошини силаб қўйди. Сўнгра чоққина картмонини ковлаштириб

бир нечта сариқ чақа — дирхамни чиқарди. Бирпас тай-саллаб тургач, ўгирилиб, қаҳвахонага кириб кетди.

— Бизлар Диктеданмиз,— деди Нис мулойимгина.

— Ласитида қор эриб битгандир.

— Ҳа. Лекин ёнимизда майдамиз йўғийди-да.

— Умуман ҳеч вақоларинг йўқми?

— Битта халтачада майизимиз бор.

— Учовингларни соқолингизни олиб қўйишим керакми?

— Ҳа.

— Қани ўша майизларинг?

Нис шу аснода Стоунга мурожаат қила олмасди, майиз солинган тўрвачани эса у камарига осиб олганди. Нис унинг қўлини суриб, тўрвачадаги майда-майда доначаларни пайпаслаб қўйди. Сўнгра Стоунга имо қилганди, у камаридаги тўрвачани ечди.

Сартарош тўрвачанинг оғзи бўғилган ипни ечиб, ичига қаради. Бир дона майизни олиб, оғзига ташлади-да, уруғ-пуруғи билан ютиб юборди.

— Таъмидан Юктаснинг узумига ўхшайди.

— Ласитиники, жойи Кастеллага яқинроқ,— деди Нис.

— Учовингларникини олиб қўяманми?— такрор сўради сартарош тўрвачани ушлаб турган қўйи.

У Стоун билан Беркка мурожаат қиларкан, икковининг бетига тикилди. Шу пайт Энгес Беркнинг хаёлидан: операда куйляпман-у, ҳозир мени ҳуштак чалиб, шарманда қилиб саҳнадан қувиб-солишади, деган фикр кечди.

— Булар мусулмонлар,— деди Нис, ҳамроҳларининг нима сабабдан чурқ этмай, бақрайиб турганларини тушунтираётган бўлиб.— Дарвешлар. Улар туркча гапиришади.

— Уларга Кастеллада кўзим тушгандай,— деди сартарош.

— Худди шуларгами?

— Ахир улар қуёшни кўрганларида бош кийимларини олишадими ўзи?

— Ҳа.

— Демак, шуларни кўрганман,— деди сартарош ишонч билан. У майизли тўрвачани ушлаб тураркан, хаёли нақ тиканакдек бодраган қаттиқ соқолда эди, кейин учовларига қараб жилмайиб қўйди.

— Майли, манави малла биринчи ўтира қолсин. У

жуда яхши эсимда. Ҳарбийлар ўйини — пиррихийни қотириб ташлаганди ўшанда.

Нис Стоунга курсига чўкишни ишора қилди. Стоун ўтираётиб, «смит-вессон»нинг биқинига ботганини сеэди. Оғирлигидан тўқима курси букилиб-эгилиб кетди. Сартарош кўзойнагини ечиб, гилофчадан учи тўмтоқ қайчисини чиқарди. У Стоуннинг сочларини чангадлаб, бармоқлари орасидан чиқиб турганини чилпишга тушди. Стоун ўтирган, жойида Беркка қараб қўяркан, ёпинчиқ чакмони остидаги, бўйнига осиб олган шахсий аскарлик нишонини кўриб қолди. Кун иссиқ бўлиб, Берк фарқ терга ботганди.

— Мен доимо буларни сал думбулроқ санаб келганман,— деди сартарош Нисга.

— Бу ҳар кимнинг қарашига боғлиқ, ҳар ким ҳар хил ўйлайди.

— Мабодо сен ўзинг ҳам мусулмон эмасмисан?

— Ота томонимдан шундай. Лекин мен онамнинг динидаман.

— Менимча, ота-онанинг дини бўлса ҳар қандай дин ҳам ҳурматга лойиқ.

— Ҳикматли сўзлар,— деб қўйди Нис.

— Сен ҳам Диктеда жанг қилганмисан?

— Кимлар урушяпти ўзи? Менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ.

— Ласитида инглизлар италияликлар билан ҳалиям жанг қилиб ётишибди. У ёқларни, Ласитининг машриқ томонини ҳозирча қўлларида сақлаб туришибди.

— Бу гапларни энди эшитаётганим. Хўш, ростакамига қаттиқ жанглар бўляптими ёки шунчаки тўқнашувларми?

— Ростакам жанг.

— Мен, ҳаммаси алақачон тамом бўлган, деб юрибман,— деди Нис.

— Йўқ. Инглизлар яхши жанг қилади. Ҳали-вери у ерни қўлдан чиқаришмайди.

— Буни билмаган эканман-а,— такрорлади Нис.

— Айтишларига қараганда, диктеликларнинг ўзлариям темир каллаларга зарба беришаётганмиш.

— Оз-оздан,— эҳтиёткорлик билан жавоб қилди Нис.

— Бу ёғига кўпроқ бўлади,— деди сартарош.

Шу тариқа сўзлашиб сартарош Стоуннинг малла соқолини қайчилайверди. Кейин мўй чўткасини тош кўзадаги сувдан ҳўллаб, зайтун мойидан ишланган жўнгина олқин-

ди совунга суркади-да, Стоуннинг сарғимтир-қизғиш чаккасини ишқай бошлади. У совунни шошилмай бафуржа суркарди. Сўнгра кўзойнагини тақиб, устарани тасмага суркаб чархлади. Соқолни қиришни чаккадан эмас, ҳамма грек сартарошлари каби иякдан бошлади. У Стоуннинг соқолини уч мартта қириб, кейин сочини текислашга тутинди.

— Мана, бўлди,— деди у Стоунга грекчалаб.

Нис Стоунга қараган эди, у ўрнидан турди.

Энди сартарош Энгес Беркка ўтди. Юқоридаги ҳаракатлар такрорланди. У ҳафсала билан, ошиқмай, Беркнинг фарқ терга ботгакига қарамай, енгисиз чакмонига бурканиб ўтирганига ҳам парво қилмай, ишини давом эттирaverди. Берк чакмонини еча олмасди, нега деганингизда, шахсий белги-нишони ҳанузгача бўйнида осиглиқ турган эди. Сартарош ҳозир индамай, уларни гапга солмай ишлаётган эди. Фақат бир мартагина:

— Буниси ҳам эсимда, у хотин бўлиб ўйнаганиди ўшанда,— деб қўйди Нисга.

Нис жиддий қиёфада бош ирғаб қўйди-ю, бироқ сартарошнинг гапи унда Беркка нисбатан истеҳзоли бир ачиниб ҳиссини уйғотди.

Нис билан Стоун кутиб туришаркан, кўчада нималар бўлаётганини кузатишарди. Бир гал ёнларидан юк машинаси ўтиб бориб, сал нарироқда тормоз берди. Ҳамроҳлар бу машинадаги грекларнинг белгисини кўриб таажубландилар.

— Унда Метаксаснинг руҳи ўтирганга ўхшайди,— деб қўйди сартарош.— Бензин топиш ҳозир анқога шафъе. Темир каллалар эса метаксасчиларга бензин берадиган анойилардан эмас.

Нис индамади. Сартарош Беркнинг соқолини олиб бўлди, унинг таранг, офтобда қизаринқираган юзлари нақ йилтиллаб кетди.

— Булар етти авлодларига етгулик бойликларни ўмариб олишган,— деди сартарош Нис курсига чўкканида.

— Тўғри,— деди Нис алмисоқдан қолган машинадан тушаётган одамларни фаромушлик билан кузатаркан.

— Смиросда темир каллалар омбулхоналардаги ҳамма мойни олиб кетишди. Мен ўша ерда эдим.

— Зайтунни-чи?

— Униям. Бир йилгача одамларнинг кунига яраши мумкин эди.

— Ҳеч ким чурқ этмадимми?

— Беш чоғли киши бир неча бочка мойни тўкиб ташлашибди.

— Кейин нйма бўлди.

— Уларни отиб ташлашди. Дафнияда темир каллалар бутун ҳосилни урвогини ҳам қолдирмай ташиб кетишди. Бугдой ўн бир йилдан бери бунчалик бўлиқ бўлмаган экан. Сенга битта гапни айтиб қўйай. Темир каллалар бирорта ҳам қайиқни, бир дона ҳам мевани қолдирмай, ҳамма-ҳаммасини тортиб олишяпти. Локин ҳамма жойда ҳам иш хамирдан қил суғургандай осонгина битаётгани йўқ.

— Ростданми?

— Рост. Водийда тинчгина ўтяпти. Нега деганинда, у ернинг аҳолиси ҳеч қачон ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қилолмаган. Лекин Оқ тоғ ёки Диктеда иш бошқача. Айтмоқчи, сен Диктедансан, буни ўзинг ҳам биласан-ку, ахир.

— Тўғри. У ерда булар осонликча иш битиришолмайди.

Сартарош шу топда нақ типратикан игналаридай қаттиқ соқолни қирмоқда эди. У соқолни қиртишларкан, ёш, навқирон, аммо кексалардай ажин тўр ташлаган, ғайрат уфуриб турган чехрани, ақл барқ уриб турган, деярли мижжа қоқмай тик боқувчи нигоҳларни кўрди. У Ниснинг соқолини ҳафсала билан, чип-чиннидай қилиб олди. Кейин тикилиб қараб, бу учала ғалати одамнинг шу аснодаги янгича қиёфасини кўриб ўзи ажабланди.

— Мана, иш битди,— деди сартарош.

— Афсус, хизмат ҳақингни майиздан бошқа нарса билан тўлаёлмаймиз.

— Майиз ҳам жуда ажойибдан экан.

— Катта раҳмат сенга.

— Агар йўлга тушадиган бўлсанглар, Сфакия соҳили ва Мессарага борманглар. У ёққа борадиган ҳамма йўллари бутун қишлоқларда меҳмонлар ғужғон ўйнаб ётишибди. Кичик инглизларни ахтариб юришибди.

— У ёқларга бормаимиз,— деди Нис.—Адио, дўстлигимизни қабул эт.

— Бажону дил. Манави мусулмонларга айтиб қўй, мен ўйинни бунақанги қотириб ташлайдиган раққосларни умрим бино бўлиб кўрмагандим.

— Хўп, айтаман.

Сартарош майиз солинган тўрвачани курси суянчиғига илиб қўйган жойидан олди-да, Стоунга узатди. Нис эътироз билдирди, у фақат мулозимат юзасидангина бундай қилмаётган эди. Сартарош кўзидан кўзойнагини олиб, кулди.

— Хурсандман,— деди у.— Мана шунақанги одамларни жуда ҳурмат қиламан. Адио.

— Адио,— деб жавоб қилишди уч ҳамроҳ.

Сўнгра Сароснинг бош кўчасидан аста-секин юриб бориб, яна тоғ ичкариликларига кириб кетишди.

Улар Иданинг яланғоч ён бағрига чиққанларида Берк шундай деди:

— Жуда қойиллатдингиз-да.

— Унга нима дедингиз?

Шунда Стоун Ниснинг кўзларида биринчи бор кулги учқунини кўрди.

— Сизлар тўғрингизда гапирдим. Сизларни дарвешлар дедим.

— Критда дарвешлар нима қилади?

— Бир замонлар бу ерда бўлишган улар. Диктеданмиз, дедим унга.

— Шу гапга ишондимиз у?

— Мен патрас лаҳжасида гапирман. Сизларнинг ким эканликларингизни дарров пайқади у.

— Пайқаса-пайқар, ишқилиб оғзидан гулламаса бўлгани,— деди Берк.

— Ундай қилмайди. Айтишича, сизларни ўйин тушганларинг жуда ёқиб қолибди унга. Айниқса сизнинг хотин бўлиб ўйнаганингиз яхши эсида қолганмиш,— деди Нис Беркка овозини ўзгартмай, бир хил оҳангда.

— Қанақа ўйин?

— Дарвешлар ўйини, зикр тушиши-да. У сизни қачондир Кастелла яқинида кўрган экан.

Берк кинояомуз жилмайди. Стоун хахолаб кулиб юборди. Энди улар бир-бировлари билан эркинроқ муомала қила бошлаган эдилар. Соқоллари олиниб, сочлари тартибга келтирилгач, кайфиятлари очилиб, асли ҳолларига қайта бошлагандилар.

Стоун Беркни майна қилиб, анча маҳалгача кулиб борди. Улар хотиржамлик билан йўлларини давом эттириб, эртасига кечқурун Спаданинг қишлоғига етиб қолишди.

Улар қишлоққа мағриб ёқдан кириб боришлари керак эди. Утган гал шимол томондан тушиб келишган эди. Майда бутазорлар билан қопланган Сулия тоғи ён бағирлари кўзга ташлангач, улар қаерга етиб келишганини англашди.

Берк атрофга аланглаб, ҳали анча юрамизми, деб сўради Стоундан.

— Қайдам,— деди Стоун.— Менимча, яқин қолган бўлса керак.

— Тўппа-тўғри қишлоққа қараб тушиб боряпмиз,— деди Нис.

— Билмадим-ов.— Стоун иккиланаётган эди.

— Соҳилни қоралаб бораверамиз,— деди Нис.

Улар олдинда кўзга ташланиб турган иланг-биланг соҳилни ёқалаб юришга ҳаракат қилишарди.

Кичикроқ бир тепани ошиб ўтиб, қўққисдан шундоқ кўрфазнинг тепагинасидан чиқиб қолишди. Улар баланд қирғоқда туришар, пастда, оёқлари остида ястанган кўрфаз бошдан-оёқ намоен бўлганди. Аммо у ерда нимадир етишмаётгандай туюларди.

— Бу ўша жой эмас,— деди Стоун.

— Худди ўша жойнинг ўзгинаси.

— Нимадир ўзгариб қопти,— деди Берк.

Суви қуриган сойлик жойида турибди-ю, бироқ қишлоқ кўринмайди. Тўғри, қияликдаги сўлим манзара касб этган чоғроққина қарағайзор бир томонни тўсиб қўйган, лекин улар, ҳар қалай, оппоқ соҳилни, мовий тош йўлнинг бурилишини таниб туришибди. Қишлоқ эса йўқ, ғойиб бўлибди.

Яқинроқ бориб қараш мақсадида улар қияликдан пастга туша бошладилар.

— Жин урсин,— деди Берк.

— Ҳаммасини дабдала қилишибди-ку,— ажабланди Нис.

— Нималар қилишибди-я, қаранглар,— деди Стоун.

Улар тагин пастроққа тушишди. Сирнос қишлоғи ўрнида вайроналар айқаш-уйқаш бўлиб ётибди. Ҳаммаси ер билан яксон қилиб ташланибди. Кўкиштоб тош йўлгина қолибди. Қаёққа қараманг, тошу тупроқ, ахлат, култепа — ўзга нарсани кўрмайсиз. Улар йўлга тушиб келишиб, тўхтаб, ана шу дўзахий вайроналарга тикилиб қолишди.

— Ҳаводан бомбардимон қилишибди,— деди Берк.

Эҳтимол шундай бўлгандир. Негаки ўн беш уйнинг бари уюм-уюм ахлат бўлиб ётибди. Бу уюмлар, қирғоққа урилиб чор атрофга сочилган улкан тўлқинлардай, ҳамма ёқда сочилиб ётибди. Ям-яшил қиялик ҳамда кўкиштоб тош йўлнинг оппоқ тошу ахлатлар сочилган жойлари оппоқ оқариб кўринади. Денгиз ёқаларида, йўл бурилишида, катта-кичик ҳажмдаги тошу тош парчалари уюми оқариб ётибди. Ёғочу тахтадан ном-нишон йўқ. Ҳатто куйиги ҳам қолмабди. Уйларни, гўё тухумни болга билан чаққандай, янчиб ташлашибди. Бу вайроналарни чулғаб олган сукунат борлиқ оламни ютиб юборгудай.

Сурбетона сокинлик.

Йўл ёқасида устун қаққайиб турибди, унга ёзувли оппоқ тахтача қоқиб қўйилган. Ҳамроҳлар ўша томонга юришди. Нис вужуди диққатга айланиб ёзувни ўқишга тушди. У ёзувни грекчалаб, овозини чиқариб ўқиди, кейин ўгирилиб:

— Қишлоқни ўшалар вайрон қилишган,— деди.

— Нима деб ёзишибди бунда?— сўради Стоун.

Улар тарвузлари қўлтиқларидан туриб, оппоқ чанг қоплаган, тош парчалари босиб кетган, ҳануз бўёқнингми ё қотирилган балиқнингми ҳиди анқиётган йўл устида гарангсиз туришарди.

Нис ёзувни яна бир бор ўқиди.

— Мана бундай деб ёзишибди,— деди у.— Сирнос қишлоғи бир немис аскарни ўлдирилгани учун вайрон қилинибди. Яна шундай деб ёзишибдики, қишлоқ аҳлини инглизларга ёрдам беришда айблашибди. Уларнинг ишини ҳарбий суд кўриб, бутун қишлоқни яқсон қилишга ҳукм чиқарибди. Бу ерда темир каллаларни ўлдирганлари жазосига ҳеч қачон шу жойда одам боласи яшамайди, деб ёзилибди.

Улар устунга тикилган кўйи туриб қолишди.

— Кетдик бу ердан,— деди Берк ниҳоят.

— Ҳар қанақанги разилликни кўрганман-у, лекин бунақасини...— деди Стоун.

— Биз олиб кетган қайиқни деб қилишган бунини.— Ниснинг ғазаби ортгандан-ортиб борарди.

— Динамит билан портлатилган,— деди Берк.— Ҳидидан билиниб турибди.

Улар ўн беш уйдан қолган вайроналарга тикилдилар. Йўл нарироқда бурилиб, кўприк томонга кетарди. Ҳам-

роҳлар у томонга юрмадилар, балки бурилиб, зудлик билан қияликдан тепага кўтарила бошладилар.

Улар кўприк билан бараварликдаги қояга эмаклаб чиқдилар. Уша ердан қуйига, қайиқлар турадиган жойга қарашди. Қайиқлар кўринмади.

— Йўқ,— дейишди учовлон, ҳар қайсиси ўзича.

— Тоза боплашибди, биронта раҳна қолдиришмабди,— деди Стоун.

— Ҳеч қанақасига тозалик жойи йўқ буни,— ғазаб билан жавоб берди Нис.

— У, ишни охиригача етказишибди, демоқчи.

— Сиз бундай қилишмайди деб ўйлаганмидингиз?— деди Нис.

— Нимага энди...— Берк гап бошлаган эди, Стоун унга тикилиб, бош чайқади.

Улар қоринларини ерга бериб ётишарди. Кўприк чап томонда, худди улар ётган қоя билан баравар баландликда эди. Нис гавдаси букилиб, кўприкка тикилди. У чурқ этиб оғиз очмасди. Кейин Стоуннинг тирсагига астагина туртиб қўйди.

— Анави ёққа қаранг,— деди у.

Стоун кўприк остида икки киши осилиб турганини кўрди. Иккита жасад ҳавода саланглаб осилиб турибди. Улар бўйнидан арқон билан осилганидан бошлари ғалати бир тарзда елкаларига қараб қийшайиб қолибди. Уларни кўприкнинг иккинчи, баланддаги ровоғига осилганди. Жасадларнинг ҳамма аъзолари ҳамишагидек, барча осилганлар сингари бўшашиб, шалвираб қолганди. Азоб-қийноқда эгилиб-букилган таналарига ўхшаб оёқлари ҳам акашак бўлиб саланглаб ётарди. Икковининг боши икки ёққа қараб қолибди. Бирининг гавдаси катта, иккинчиси кичикроқ.

Бир эркак, иккинчиси аёл.

— Кўрдингизми?— деди Нис.

Эндиликда Берк ҳам ўша ёққа тикилар, у ҳам худди Ниснинг кайфиятида эди.

— Кўряпсизларми?— деди Нис.— Бизни деб, бизнинг жатимизга шундай бўлган. Бировларнинг қони тўкилган, ўша қонни симрияпмиз биз. Қаранглар,— деди у яна шерикларига ғазаб, алам ўтида ўртаниб таъна қилиб.— Кўриб қўйинглар!

— Кўряпман,— деди Берк энтикиб.

У кўряпти: кўприк остида осилиб турган Спада билан

унинг нақш олмадай хотини. Икковини ҳам осиб ўлдиришибди. Иккаласи ҳам изтиробли ўлим топибди, асроил чангалида тўлганибди. Нақш олмадай таранг жувоннинг бўғилиб, жон талвасасида сўнги дақиқада ҳаво ютиб оғзига сиғмай осилиб қолган тили шу ердан ҳам кўриниб турибди. Бу уч кун муқаддам содир бўлганди. Нис жасадлардан кўз узолмай тикиларкан, уларнинг ҳидини туютгандай бўлди.

Бироқ Беркнинг назарида Ниснинг афти маъносиздай, лоқайддай туюлди. Шу топда у, Берк сўнги, тузатиб бўлмас мағбулиятга учраганди. Ҳа, бу бутунлай мағлуб бўлиш эди. У ҳозиргидай ҳолатни умри бино бўлиб бир маротабагина бошдан кечирганди. Лекин бу қачон бўлгани ёдида йўқ. Бугунгиси, шу топдагиси барча хотиротларини кўмиб ташлаганди тубсиз чоҳга. «Юзимга тарсаки, бошимга гурзидай мушт тушди,— деган хаёл кечди кўнглидан.— Кетимдан тепки едим». Нимага эканини ўзи ҳам билмай, бу фалокатлар ўз шахсий ғам-кулфатидай таъсир кўрсатди унга.

Шу аснода Стоун ўзини бирор итни тепкилагандай, бирон норасида гўдакни ранжитгандай ҳис этарди. У ўзини бемаъни, ёвузона қилгилик устида қўлга туширгандай гунноҳкор сезарди. Гўё кўз ўнгида аблаҳона фаҳш ишлар содир бўлаётгандек, вужудини ўз-ўзидан жирканчли ҳислар чулғаб олди. Ғазаби шу қадар қайнаб-жўшиб кетдики, ўрнидан сапчиб турди. У қуруқ қўллари билан кимнингдир бўғзига чанг солишга тайёр эди. Спада билан хотинини кўприкка осганларнинг этини тишлари-ла парча-парча қилиб ташласа шу топда. У жирканчли туйғулар ва ожизликдан жазавага тушиб, қутуриб борарди.

Ниснинг эса мияси тиниқ ҳамда осойишта ишларди. Унинг вужуди ларзага келган, аммо шундай бўлишини гўё олдиндан кутгандай қабул этди. Спадани динамит билан балиқ овлагани учун алақачоноқ осиллари мумкин эди. Лекин улар Спадани нима учун осиди? Бемаънилик бу. Ахир улар ҳеч нимани билмасдилар-ку! Спаданинг унга, унинг ҳамроҳларига ёрдам берганидан беҳабар эдилар-ку! Шунга қарамай, уни осиди мана. Смарони, динамитчининг ёшгина хотинини ҳам осиди. Биз учовимизнинг барча елканларни ишга солиб Искандария томон елиб боришимиз йўлида бу икки жон қурбон бўлибди-я. Метаксасчилар отамни ҳам осиганмикин ёки отиб ташлаганмикин, буни билолмадим. Метаксасчилар би-

лан темир каллалар орасида ҳеч қандай фарқ йўқ, ҳаммаси ҳам бир гўр. Бунақанги усул билан ҳаёт кечирмоқ — жиноят. Уларга раҳм-шафқат қилинмаслиги лозим, биттасини ҳам қўймай қириш керак. Парво қилмай, шундай совуқдонлик билан, яна ўз она қишлоқларида бировларни кўприкка осиб ўтирсалар-а! Мабодо шу пайтгача ақалли бирор марта темир каллалардан заррача чўчиган бўлсам, энди сираям қўрқмаганим бўлсин улардан. Бу ёвузларни йўқотиш учун чидамай одамлару катта-катта амалий ишлар зарур. Ишонаман, инглизлар ўшандай чидамай, қудратли одамлар. Ахир, ҳозир ҳам бутун ишончимиз ўшалардан-ку. Агар улар чинакамига биз ўйлаётгандай бўлсалар — демак, буни амалга оширадилар. Темир каллалар билан метаксасчиларнинг зоти бир. Спадани осишса-я. Отамни осишганмикин ёки отиб ташлаганмикин?

— У ўрнидан турди.

— Ётинг,— деди Стоун унга.

— Умид қиламанки, сизниқилар у ёқда, Мисрда, буларнинг тагига сув қуйишга тайёрдирлар. Бу қаерда амалга ошса ҳам бари бир. Илло бунақанги одамларни ер юзидан йўқотиш керак.— Нис тик турганича, она қишлоғидаги кўприк остида осилиб турганларга тикиларди ҳамон.

— Ётсангиз-чи,— деди Берк унга.

— Ётишни истамайман,— жавоб берди Нис зарда билан.

— Кўриб қолишади.

— Бунақанги маразлардан бекиниб, писиб ётишдан нафратланаман.— Бу яшириниш зарурияти шу аснода униг аҳвол-руҳиясидаги одамнинг қазабини қўзғати, кўнглини айнитиши, нафратини уйғотиши турган гап эди.

— Сизни ҳам осишади, хўш, бундан нима наф чиқарди?— вазминлик билан деди Берк.

— Наҳотки танангизда қазаб жўш урмаётган бўлса? Наҳотки ҳеч нимани кўрмаётган бўлсангиз?

— Кўряпман,— деди Берк хотиржамлик билан.

— Тинчланинг, ётинг,— деди Стоун.

— Ҳеч вақони кўрмаяпсизлар,— деди Нис, тўсатдан чеҳрасидаги асабийлик, чираниш белгилари йўқолди. У яшириниб юришга мажбур бўлган ёлғиз одамнинг қанчалик ожизлигини тобора кўпроқ ҳис эта бошлади, ёлғизликнинг кўпга бормаслигини, бундан бирон наф чиқмаслигини аниқ-таниқ сезарди. У анави темир каллаларни қиришни истади. Уни, ёлғиз одами, душман тўплари олға

силжитмайди. Учовлари биргаланганларида ҳам бари бир йўллари қирқиб қўйишади. Бу юмуш ёғиз-ярим ёхуд бир ҳовуч одамнинг қўлидан келмайди. Буни адо этмоқлик учун куч-қудрат, шиддат, шафқатсизлик зарур. Бу кураш жабҳасида танҳо эканлиги уни борган сайин айниқса изтиробга сола бошлади. У ҳайқириб, ҳамма ёқни ларзага солиб, пастга тушиб, жамики темир каллаларга қирон келтиролмайди, Сирнос қишлоғи вайронларини қайта бунёд этиб, Спада билан хотинини ҳаётга қайтаролмайди.

Стоун билан Берк ўрниларидан туриб, йўлга тушсалар ҳамки у тик тураверди.

— Кетдик,— деди Стоун унга.

Нис аста улар ортидан эргашди. Улар қияликдан рўйирост тепага кўтарилаверишди. Улар тепага чиқиб, нариги томонга тушишаркан, қаршиларида денгиз ювавериб ҳосил қилган чоғроққина дара намён бўлди, у ерда одамлар куймаланишаётган эди. Стоун билан Берк таққа тўхташди.

— Булар сирносликлар,— деди Нис.

У тўғри айтганди. Ун беш-йигирма чоғли одам денгиз сари туртиб чиққан қоя остига жойлашиб олганди. Гулхан ёниб турибди, қозонда нимадир пишяпти, атрофда эса ашқол-дашқоллар тугилган тугунлар ётибди. Нис тўғри гулханга қараб тушаверди. Стоун билан Берк сал орқароқда бораверишди.

Мана, Нис тўхтади. Қаршисида офтобда қорайган, паст бўйли, жулдур кийимли балиқчилар, аёллар, бир неча болалар туришарди.

— Калимера,— деди Нис уларга.

— Калимера,— жавоб беришди унга.

— Сирносданмисизлар?— сўради у.

— Нэ,— грекча «ҳа» жавоби бўлди.

У исмини, Галланоснинг ўғли эканини, Спадани таниганини айтди.

— Сен тўғрингда эшитганман, фақат яқинда эмас, анча бўлган бунга,— деди улардан бири.

— Спадани нимага осиди?— сўради Нис.

— Метаксасчиларнинг солиқ йиғувчиси уни чақибди,— деди бояги Нис тўғрисида эшитган одам.

— Нима деб чақибди?

— Спада илгари метаксасчиларга қарши бўлган деб.

— Шунинг учун осидими уни?— деб сўради Нис.

Яна ўша Нис ҳақида эшитган, бўйи Стоундек келадиган, елкаси сал букикроқ, қаттиқ, жингала сочли киши жавоб берди:

— Қоровулнинг ўлигини топишибди. Аллаким бўғизлаб кетибди. Кейин қарашса, Спаданинг қайиғи жойида йўқ. Шундан сўнг темир каллалар, агар ўлдирган одам иқрор бўлмаса бутун қишлоққа ўт қўйиб, қайиқларни олиб кетамиз, деб эълон қилишди.

— Аблахлар!— деди Нис.

— Ҳеч ким бўйнига олмади,— давом эттирди сўзини новча.

— Ахир қоровулни Спада ўлдирмаганди-ку!

— Йўқ. Лекин солиқ йиғувчи, шу ўлдирган, деди. Мабодо темир каллалар қишлоқни ёқиб юборишса, солиқни кимдан ундираман, деб қўрққан. Солиқ йиғиб талайгина бойлик орттирарди-да ўзи. У темир каллаларга, Спада Метаксасга қарши — демак, уларга, темир каллаларга ҳам қарши, қоровулни ҳам шу Спада бўғизлаган, деб айтган. Шундай қилиб, темир каллалар Спадани хотини билан қўшиб осиди.— Жингала сочли жим қолди.

— Хўш, қишлоқни нимага портлатишди?

— Темир каллалар ўз ҳамтовоқлари, солиқ йиғувчига, уларга айт, булар биз учун ўзлари овлайдиган балиқдай бир гап, дейишди. Кейин шартта қишлоқни портлатиб юборишди.

— Қайиқларни-чи?

— Сулияга олиб кетишди.

— Қулоқ солинглар,— деди Нис уларга.— Қоровулни мен бўғизлаганман. Мен ва анави иккала австралос биргалашиб Мисрга жўнаш учун Спаданинг қайиғини сўраб олгандик. Ўшанда қоровул кўриб қолди, кейин уни ўлдирдик. Мельтемининг касофати билан орқага қайтишга мажбур бўлдик. Айтгандай, кўприкдан австралоснинг яшил тусли кўйлагини топишмадимиз?

— Бу тўғрида ҳеч нима дейишмади,— жавоб берди тўлагина аёл.

— Бу Смаронинг опаси,— деди жингала соч.

— Бошингизга тушган ғамга мен ҳам шерикман,— оҳистагина деди Нис аёлга, унинг қайнаб-тошиб кетишини кутиб.

— Мен доимо, динамит ишлатгани учун уни осадилар, деб юрардим.— У шундай деб сал елкаларини учириб қўйди.

— Дўстлигимни қабул этгайсиз, мен сизнинг измингиздаман. Негаки, менинг жатимга қайиқларингиздан жудо бўлибсизлар,— деди у ҳаммаларига қараб.

Ҳеч ким жавоб қайтармади.

— Бу ёрига нима қилмоқчисизлар?— сўради у.

— Қайиқларимизни қайтариб оламиз,— деди жингала соч.

— Темир каллалардан қайтариб олмоқчимисизлар?

— Қайиқсиз қолиш очдан ўлдик деган гап,— деди кимдир.

— Албатта қайтариб оламиз.— Бу гапни ўн беш ёшлар чамасидаги болакай айтди.

— Қайиқларни бу ерга олиб келолмайсизлар.

— Йўқ. Ласити қишлоқларига бўлинишиб кетамиз.— У Критнинг тоғли жанубий соҳилларини айтаётганди.

— Қайиқларни қандай қилиб қайтариб олмоқчисизлар?

— Улар Сулияда турибди,— деди жингала соч.— Ҳаммасини бир-бировига тушовлаб, тош тўлқинтўсарга боғлаб қўйишибди. Уларни бари бир олиб кетамиз.

— Бу осон иш эмас,— деди аллаким.— Олдин занжирларни узиш, кейин елканларни ишга солиб, денгизга чиқиб олиш керак. Иннайкейин, ҳаммасини бир йўла олиб кетишнинг иложи йўқ, чунки камчиликмиз.

— Тунда борасизларми у ёққа?— сўради Нис.

— Ҳа, эртага тунда,— жавоб берди жингала соч.

— Мен ҳам ихтиёрларингдаман,— деди Нис.

У, ҳозир бу одамлар ўз адоватларини намоёиш этишса керак, деб ўйлаганди, аммо ундай бўлмади. Булар қайиқларидан айрилган балиқчилар эди, холос. Улар учун энг муҳими қайиқларни қайта қўлга киритиш эди. Бор гап шу эди, вассалом. Темир каллалар бировнинг қайиғини тортиб олишган, у эса оғзи-бурни қора қонга беланса ҳамки, бари бир қайиғини қайтариб олиши лозим, қайтариб олади ҳам.

Ҳаммалари, агар Нис ўзлари билан биргалашиб Сулияга борса, бу катта ёрдам бўлажagini айтишди.

— Анави икки австралосга ҳам айтаман.

— Улардан ёрдам беришларини талаб қилолмаймиз,— деди жингала соч.

— Бу ўзларига фойда,— деди Нис.

У қуйиб қўйгандай сингисининг ўзгинаси, лекин сал ёши каттароқ ҳамда тўлароқ, яғриндор, кўкраклироқ, оғ-

зи катта, диққат билан, ўқрайиб боқувчи аёлга тикиларкан, тагин нақш олмадай жувонни эслади.

— Солиқ йиғувчи қаёқда?— сўради у аёлдан.

— Сувга чўктириб юбордим,— жавоб берди аёл бепарвогина.

— У сирнослик эмас, келгинди эди,— дейишди бошқалар аёлни оқлаётгандай.— Метаксасчилар уни Эллададан юборишганди. У сиқиб сувимизни ичишларида метаксасчиларга ёрдамлашарди.

Нис паришонлик билан бош ирғаб қўйди-да, орқага, қияликка қараб юрди. У иккала австралосга қайиқларнинг Сулияда эканини гапириб бермоқчи эди.

У йўлга тушаркан, орқада сирносликларнинг гўнғир-гўнғир гаплашаётганларини эшитди. Смаронинг опаси, метаксасчилар солиқ йиғувчисини чўктириб юборган аёлниг йўғон овози айниқса ажралиб турарди.

13 боб

Тортишиб, баҳслашиб ўтиришмади. Нис уларга:

— Улар Сулияга боришмоқчи, немислар қайиқларни ўша ёққа олиб кетишибди. Мен улар билан бирга бораман. Сизлар нима қилишни ўзларинг биласизлар,— деди, холос.

Унга эътироз билдиришмади. Берк:

— Сиз нима қилишингиз керак у ёқда?— деб сўради фақат.

Стоун индамади.

Мабодо бирорталари кўнглида эътироз туғилган бўлса ҳам, буни она қишлоқларидаги кўприк ровоғи остида осилиб турган Спада билан хотинининг хотираси зумда тарқатиб юборди.

Спада — биз учун, учовимиз учун қурбон бўлди. Анави сирносликлар, бошпанасиз ва қайиқсиз қолган бечоралар ҳам ўшандай қурбонлардир.

Стоун билан Берк учун бу иккинчи маротаба чекиниш эди. Муқаррар, биринчисига қараганда хийла муқаррарроқ чекиниш. Бирор машинани олдинга итараётган бўлсанг-у, сендан кўра бақувватроқ одам уни орқага тортса, шунда орқанга қандай тисарилсанг, худди ана шундай

тисарилишга тўғри келди. Улар кўзлаган йўлларида четга чиқиб кетаётганликларини англаб-билиб туришарди. Аммо кўприк, яксон қилинган қишлоқ, бояғи ёзув қоқиб қўйилган устун шунчалик яқин ерда эдики, уларни кўриб тургач, эътироз билдиришга ўрин қолмаганди.

Икковларини ҳам ғазаб тугғени чулғаб олганди.

Уларнинг ҳам, худди сирносликларга ўхшаб, ҳозироқ бориб, қайиқларни олиб кетилари келиб турарди. Ҳа, уларни ҳам худди ўшандай туйғу банд этганди. Темир калладар қайиқларни тортиб олишибди. Ҳа ярамас маклуқлар, ҳайвонлар! Бунақаси кетмайди, уларни қайтариб олиш қўлимиздан келади.

Шу хаёл билан улар Нисга эргашиб, соябон янглиг туртиб чиққан қоя томон юришди.

Оқшом, ётар олдида, улар денгиздан узилиб, дарада жоң сақлаб қолган ҳалқоб бошига бориб, шўртак сувда ювиндилар. Ана шу пайтда Беркнинг хаёлига жароҳати тикиб қўйилган чокларни олиб ташлаш келиб қолди.

— Стоун,— деди у.— Жароҳатим тикиб қўйилган чокларни олиб ташласанг.

Стоун бундан бохабар эди.

— Нима билан?

— Бу ерда битта-яримта пичоқ топилиб қолар,— деди Берк.

— Эртагача сабр қила тур,— деди Стоун.

— Эрта-пертага бало борми. Яна-тагин йиринглаб кетган бўлмасин.

— Ҳозир қоронғи. Ҳеч нимани кўрмайман бари бир.

— Гулханнинг ёруғи ҳам бўлаверади.

— Ҳа, майли,— деди Стоун.— Бўлмаса калима келтиравер.

Стоун яланг оёқларига бошмоғини кийди, пайпоғи илматешик бўлиб йиртилиб кетганди. Берк билан Нис ўзлариникини алақачон, қайиқ дабдала бўлган пайтдаёқ улоқтириб юборишган эди. Берк Нисдан пичоқ топиб беришни илтимос қилди. Нис сирносликларнинг биридан дамашқий пўлатдан ясалган ханжар топиб берди.

— Сал эҳтиётроқ бўл,— деди Берк Стоунга.

У гулхан ёнига ўтирди. Аллақачон ой чиққан, аммо фақат ойдинни ўзигина камлик қиларди. Берк қорнини ерга бериб ётди-да, критча иштонини пастга туширди. Гулханнинг қизғиш ёлқини билан ойнинг кумуш ранг шуъласи қўшилиб, унинг думбасини ёритди.

— Ҳар битта чокни кесиб, суғуриб олиб ташла,— деди у.

Стоун Беркнинг сони узра энгашиб, кўзлари билан чокларни излашга тушди.

— Бу ер сал йиринг бойлаганга ўхшайди,— деди у.

— Бу чоклар жонимга тегиб кетди ўзим.

— Қани, тишингни-тишингга қўйиб тур,— деди Стоун.

У ханжар тигини ўтга тутиб турди-да, учи билан жароҳат тикиб қўйилган чокларни пайпаслади. Кейин биринчи чокни шартта кесди-ю, иккинчи шартта суғуриб олди. Берк бир сапчиб тушди.

— Сал секинроқ-да, қассоб,— бўкирди Берк.— Оғри-япти.

— Ҳа, ўзлари нима деб ўйлагандилар?— деди Стоун.

Сирносликлар уларнинг атрофини ўраб олишди.

— Нимани қирқаяпти бу?— деб сўрашарди улар.

— Тагин мохов бўлмасин?

— Йўқ. Моховмас.

— Судзурога борганимдан бери биттаям моховни кўрмадим.

— Мохов бунақанги хирсдай бақувват бўлмайди.

— Ўша ери тикилган,— тушунтирди Нис.

— Бир нимани яшириб қўйибдими?— сўради бир аёл.

— Йўқ. У яраланган.

— Ким тиккан? Узими?

— Жудаям нодонлик қилаверма бунақа. Жароҳатни тикадиган одамлар борлигини эшитмаганмисан?

— Йўқ.

— Мессарадаги катта уйни билмайсанми? Касалхона-ни-я?

— Демак, ўша ерда тикиб қўйишган экан-да уни?

— Йўқ,— деди Нис. Унинг кулгиси қистади, бироқ у ҳатто илжаймади ҳам.

У Беркка қаради; Берк ўзининг ҳозирги кулгили аҳволини яққол тасаввур этаётганини фаҳмлади. Гарчи бояги-боягидай жиддий турган бўлса-да, Ниснинг афти ёришгандай бўлди. Ораларидаги адоватга қарамай, Беркка ачинаётганини сезди. Берк ҳам худди унга ўхшаб ҳис-туйғусини ошкор этишни ёқтирмасди, ана шу нарса негадир Нисга алам қилгандай бўлди.

— Нима, яланғоч думбамни бутун Критга кўз-кўз қилишим керакми энди?— деди Берк.

— Тентак. Ахир бу катта шараф-ку,— деди Стоун ва бутун бадани силкинганча сассиз кулди.

Уларнинг нималар деб гаплашаётганлари Ниснинг қулоғига кирмаётганди-ю, лекин Беркнинг ўз-ўзидан кулаётганини тушуниб турарди, бу қандай яхши.

Шу пайт сирносликлардан бири енгидан тортди. Бу ўн беш ёшлар чамасидаги, кўзлари кўм-кўк, шалпанг қулоқ, жуссадоргина болакай эди. Юзига билинар-билинемас сепкил тошганди.

— Мен Талосман,— деди бола.— Сен билан гаплашсам бўладими?

— Нима ҳақда?— сўради Нис ундан.

Бола уни гулхандан четга, сувга яқинроққа бошлади.

— Сен Ҳожи Михалини танийсанми?— сўради у кўзлари болаларча айёрона йилтиллаб.

— Йўқ,— деди Нис.

— У Литтосда туради,— деди бола.

— Хўш, турса нима бўпти?— сўради Нис.

— Мисрга кетмоқчимиз, демаганмидинг боя?

— Дегандим.

— Ҳожи Михали Мисрга бировни, Эксани жўнатган, ўша инглизлар билан гаплашиб келиши керак.

— Инглизлар билан гаплашиб нима қилади?

— Ҳожи Михалининг кимлигини ростданам билмайсанми?— ҳайрон бўлиб сўради бола.

— Ростдан.

— Франко Кастеллада темир каллалар билан жанг қилган.

— Эшитмаганман,— деди Нис.— Мен қалъада қамоқдайдим ўша пайтларда.

— Ҳа, бунга анча бўлган,— деди бола.

— Хўш, ҳозир инглизлар нимага керак бўлиб қолибди унга?— қайта сўради Нис.

— Темир каллалар билан урушни давом эттириш учун.

— Инглизлар билан алоқа ўрнатибдими у?

— Билмадим,— деди Талос.— Лекин у акам Эксани ўшоққа жўнатган.

— Хўш, мендан нима истайсан?

— Қайиқларни қишлоқма-қишлоқ тарқатиб бўлгандан кейин Литтосга жўнайман. Агар мен билан кетсанг жуда жойида бўларди-да,— деди Талос.

— Раҳмат,— деди Нис, заррача истехзою такаббурликсиз.— Мен билан бирга анави иккала австралосни ҳам олакетишингни сўрайман.

— Албатта,— деди Талос катталардек сиполик билан.

— Шерикларим учун ҳам улар номидан миннатдорчилик билдираман,— деди Нис.

— Жуда соз бўлади-да,— деди болакай.— Қайиқларни Сулиядан қандай олиб чиқиб кетишимиздан хабаринг борми?

— Йўқ, ҳали билиб олганимча йўқ.

— Уларга айтаман, мен билан бирга кетади дейман. Лекин бошқаларга ҳам ёрдамлашининг керак.

— Литтосга бошқалар ҳам борадими?

— Йўқ. Борди-ю сен бошқа қайиққа тушиб қолсанг, кейинроқ, Ливия денгизига чиққанимизда қайиғимга ўтиб оларсан. У ер хавотирсиз.

— Қайиқларни қандай олиб кетиш режасини ким тузди?— сўради Нис.

— Ҳаммамиз биргалашиб. Ҳали яна муҳокама қилишимиз керак.

Шундан сўнг улар гулхан ёнига қайтишди. Бу орада Берк иштонини кўтараётган, сирносликлар эса уни қизиқиб кузатиб туришган экан. Берк жуда имиллаб ҳаракат қиларкан, бу билан сираям уямаслигини кўрсатмоқчи бўлаётганди.

Нис Ҳожи Михаали, қалиги бола тўғрисида гапириб берди, ҳеч бирлари бунга эътироз билдириб ўтирмади.

— Агар ўша Ҳожи Михаали битта қайиқни жўнатишга муваффақ бўлган экан, нега энди иккинчисини жўнатиш қўлидан келмайди?— деб қўйди Берк.

— Ҳа, ишимиз ўнгидан келадиган бўпти,— деди Стоун.

— Лекин, бари бир осонликча битадиган иш эмас бу,— деди Нис ва қайиқларни Сулиядан олиб чиқиб кетиш режаси муҳокамасида иштирок этмоқ учун Талос билан бирга жўнади.

14 боб

Сулия ойдинда сутга чайилгандай оппоқ кўринарди. Денгиз шамоли ялаб-юлқаган говак тошлардан қурилган кулбалар. Мессара қишлоқларининг аксарияти каби у ҳам уч бурчак қўлтиқнинг энг юқорисида жойлашган.

Улар катта йўлдан ажралиб чиққан сўқмоқдан бориш-
япти. Енларида Талос билан яна бир сирнослик. Олдин-
дан шундай келишиб олишганди.

Режа жуда содда тузилганди. Ҳаммалари уч гуруҳга
бўлинишади. Қайиқлари тўлқинтўсарнинг энг нариги че-
тида турганлар биринчи бўлиб йўлга тушадилар. Улардан
кейин қайиқлари берироқда турганлар, охирида эса қа-
йиқлари энг бериги чеккада турганлар борадилар.

Болакай Талос, яна бир сирнослик билан уч ҳамроҳ
охирги тўдани ташкил этишганди. Талоснинг қайиғи энг
бериги чеккада экан. Нис, қайиқ уники эмас, Мисрга кет-
ган акасиники бўлса керак, деб ўйлади. Қайиқни қўлга
киритгач, ҳаммалари кеча кечқуруноқ соҳил бўйлаб тара-
либ кетган бола-чақа, оилаларини йиғадилар. Кейин эса
турли қишлоқларга тарқалиб кетадилар.

Бир қарашда бунинг ҳеч қанча мушкул жойи йўқдай
эди. Бироқ вазият билан яхши таниш бўлган Нис бу иш-
нинг аслида ўнғайгина битмаслигини тушунарди. Иккин-
чи сирнослик ҳамроҳлари анойига ўхшамасди. У елкасига
нақ бутун бошли ўтовдай кийиз чакмонини ташлаб ол-
ганди. Чакмони баридан мадсен пистолет-пулемёти чиқиб
турибди. Кўзн тушгандаёқ бу қурол Беркка ёқмади.

— Қай гўрдан олибди бу матоҳни? — деб сўради у
Нисдан.

— Биз ўлдирган қоровулникини олибди, — деди Нис.
У буни алақачон Талосдан сўраб олганди.

— Шу матоҳ билан қўлга тушиб қолса ўша заҳотиёқ
осишлари ақлига келмабдими?

— Яхши билади буни.

— Борди-ю бунга кўзлари тушиб қолгудай бўлса, та-
мом, ҳаммамиз асфаласофилинга жўнаймиз, — деди Берк.

— Бизга иш бериб қолиши мумкин, — деди Нис.

— Ишлатишни биларканми ўзи? — сўради Стоун.

— Бунинг нима қийин жойи бор, — жавоб берди Нис.

Бу жиддий, ишонч билан берилган жавоб Стоуннинг
кулгисини қистатди.

Энди улар олдинга тикилиб-тикилиб қараб, тик этган
шарпага қулоқ солиб, қишлоқни, оппоқ, бир сафга тизил-
ган уйларни четлаб боришарди. Олдинги икки тўданинг
йўлга тушганига талайгина вақт бўлди, ҳозир денгизга чи-
қиб олган бўлишса керак. Мана энди улар ҳам ўз навба-
тида тўлқинтўсарга етиб, қайиқларни ечиб олишади-ю,
денгизга қараб ҳайдашади. Бундан осони бор эканми?!

— Бугун шамол булбулнинг нафасидай майин эсяпти-да,— деб қўйди болакай.

— Қишлоқдан узоқлашган сайин зўрайиб боради,— жавоб қилди сирнослик.

— Қайиқлар бир-бирига боғлаб қўйилганми? Нима билан?— Нис Талосдан пичирлаб сўради.

— Билмадим,— жавоб берди болакай.— Лекин осон бўлмайди.

— Деярли шамол йўқ,— деди Нис.— Сени елканинг қанақа?

— Баланд,— деди болакай.— Енгил шамолга жуда зўр.

— Дўстингга айтиб қўй, қуролига сал эҳтиётроқ бўлсин.

— Унақанги эҳтиёт бўладиганлардан эмас бу,— деди Талос, Нис шунда унинг қоронғиликда илжайиб қўйганини фаҳмлади.

Улар соҳил ёқалаб кетган йўлга чиққанларида сирнослик олдинга ўтиб олди. Қайси томонга боришни ёлғиз ўшагина биларди. Қайиқлар Сулияда эканини, улар қайси тартибда турганини шу кўриб-билиб келганди. Ана шу боисдан у олдинда, соҳил ёқалаб кетган, Сулияга элтадиган ўйдим-чуқур йўлдан ишонч билан дадил одимлаб бораётган эди.

Улар қурисин деб тўрлар сириб қўйилган устунлар ёнидан ўтишди. Сув ёқасидаги тош тўсиқ, деразалари денгизга қараган кулбалар ёнидан, қоп-қоронғи тор кўчалардан кетиб боришяпти. Ҳамма ерда кўнгилга қутқу солгувчи сокинлик ҳукм сурмоқда. Бешовлон, гўё ҳеч нимадан тап тортмаётгандек, соҳил ёқалаб очиқ-ошқора кетишяпти.

Улар қирғоқдан юқорига қараб чўзилиб кетган, тошлардан терилган тўлқинтўсарга етгач бурилишди. Улар тош ётқизилган энсизгина йўлқадан кета бошлашди. Эндликда мачталар, шундоққина сув ёқасида қурисин учун ёйиб қўйилган тўрлар кўзга ташланиб, сувнинг қайиқлар тагига «шалп-шулп» қилиб урилаётгани ҳам эшитилиб турибди.

Кимнингдир одим шарпаси, ҳа, кимнингдир одим шарпаси эшитилди.

— Ҳеч зогни кўрмаяпман,— деди Стоун хотиржамлик билан.

— Сузиб кетишган аллақачон,— деди Нис.

— Бу ерда инглизчалаб гаплашманглар,— деди Берк уларга.

Улар кўзларини каттароқ очиб, қинғир-қийшиқ тош деворлар орасидан липпиллаганча ўтиб бораётган Талос билан иккинчи грекнинг кетидан кетишяпти. Икки биқинларидagi тош тўсиққа шалоплаб урилган сувнинг шарроси ўзга шовқину товушларни босиб, гўё ютиб юборяпти.

— Ҳали узоқми?— сўрашди ҳамроҳлари Нисдан.

— У деярли охиrhoғида деганди.

Талос билан сирнослик бу орада анча илгарилаб кетишганди. Бир пайт шундоқ яқингина жойда одамларнинг қайиқларда ғимирлашаётгани эшитилди. Кейин елкан ҳилпирай бошлади.

— Бошқалар кетиб бўлишибди,— деди Нис грекчалаб, бошқа гуруҳларни назарда тутиб.

Тўлқинтўсар ичкарилаган сайин кенгайиб, пасайиб бораркан. Шу аснода тизилиб турган йигирма чоғли қайиққа Ниснинг кўзи тушди. Сирносликларнинг қайиқлари қаторнинг охирида бўлиши керак. Шундагина темир калаларни эслади. Бу ерда соқчи бўлмаслиги мумкин эмас. Олдиндан, қайиқлар томондан шовқин эшитиларди.

— Бу греклар шарпа чиқармай бир иш қилолмайдиларда,— пичирлади Стоун аламзада умидсизлик билан.

— Қила оладилар, лекин камдан-кам,— жавоб берди Берк. У орқасига қарай-қарай, тўлқинлар шовиллаши орасидан бирон бегона товуш эшитиб қоларман дея қулоқ сола-сола баланд-паст, дўнг тошларни аста-аста босиб келяпти.

— Орқамиздан биров келяпти,— деди у.

Мана, улар энг чеккадаги қайиқ ёнига етишди. Энди орқадан келаётган одим шарпасини Нис ҳам эшитди. Талос билан иккинчи грек овоз чиқариб гаплашганча чошиб кетишди.

— Ҳей, секинроқ,— деди Нис уларга.

Орқадан ҳануз одим товушлари эшитиляпти. Шунда улар ҳам югура бошлашди. Нис ҳаммадан кейинда чопяпти, зеро Берк билан Стоун ундан аввалроқ югуришга тушишган эди. Узундан-узун чўзилиб кетган қайиқлар сафи бирдан тугади. Учта қайиқ елканини ёйиб, аллақачон кўрфазга чиқиб олибди. Нис улардан бирининг ўртадаги елкани ҳилпираётганини, шоша-пиша тумшуқдаги қия елканчаларни кўтараётган одамни кўриб турарди. Булар аллақачон очиқ денгизга бемалол чиқиб олишлари керак эди.

Талос тик, дўнг-дунг тош девордан сувда чайқалиб-лопиллаб турган қайиққа туша бошлаган эди. Нис ҳам ўша ёққа ўгириларкан, қирғоқ лабида, шундай тўлқинтўсар ёнида аллакимнинг қораси кўзга ташланди. Кейин яна бир неча шарпа кўринди.

— Тезроқ,— деди у грекчалаб.— Шу ёққа келиш-япти.

Нис Талос кетидан қайиққа сакради. Стоун Талоснинг қайиғини ёнидаги қайиқдан ажратишга уринарди.

— Занжир билан боғланган экан,— деди у аламзадалик билан.

— Буни айтгандим-ку, ахир.— Нис мачтадаги асосий елканни кўтаришга киришган эди.

— Қаттиқ боғланган экан,— деди Стоун.

— Бир амаллаб еч уни,— деди Берк.

— Буни янаги йилгача уннаганда ҳам ечиб бўлмайди.— Стоун иккала қайиқ бир-бировига тақаб, маҳкам қилиб боғланган лангар занжирини кучи борича тортарди.

Бу орада бошқалар боғлоқ занжирларни ечиб бўлиб, елканларни кўтаришга тушган эдилар. Иккинчи сирнослик нариги қайиққа ўтиб, уни сафарга ҳозирлаётганди.

Шу пайтда бир эмас, бир неча темир калалар келаётгани аён бўлиб қолди.

Нис чатаноғини кериб турганча, тумшуқдаги қия елканча арқонини бўшатарди. Бу қайиқнинг жиҳозу анжомлари ҳам худди Спаданинг ясси туб қайиғиникининг ўзгинаси экан. Тумшуқдаги қия елканчалари тезликни ошириш ҳамда чаққон сузиш имконини берарди. Берк иккала қайиқ қирғоққа боғлаб қўйилган узун арқонни ечиб бўлди.

Стоун бир оёғини Талоснинг қайиғи, иккинчисини қўшни қайиққа қўйиб, иккала қайиқ бир қилиб тушовланган занжирни ечиш билан овора эди ҳануз. Занжир ҳар иккала қайиқ биқинидаги тешиқдан ўтказилиб, пала-партиш боғланган эди, бироқ қайиқлар тўлқинда чайқалиб, икки томонга қараб интилаётгани оқибатида занжир тортилаётганидан тугунни ечиш қийин эди. Стоун занжирни тугун бемалол ечиладиган қилиб бўшатишнинг урдасидан чиқа олмаётганди.

— Ечиб бўлмайди буни,— бўкирди у.

— Унда узиб ташла,— заҳаромуз деди Берк.

Худди ана шу сонияда ҳаммалари ганимларни яққол кўришди.

Тўрт нафар темир калла тўлқинтўсар бўйлаб тизилишиб келишарди.

Улар тўхтамай, бақириб-чақирмай келишарди. Эллик ярдча масофа қолганда улардан иккиси ўқ узди.

— Қайиқларни олға ҳайда,— деди Нис Талосга.— Кейин, денгизга чиқиб олгач ечармиз.

Талос бир-бировига боғлиқ қайиқларни олға сузишга мажбур этиш учун рулни дам у ёққа, дам бу ёққа бурарди.

Нис шамол турмадимикин деган ниятда тепага, елканга тикиларди. Қасдан, қайси тарафдан эсяптийки? Бироқ, қилат этган шабада йўқ. Бола жуда тўғри айтган экан, булбулнинг нафасичалик ҳам шабада эсмаяпти.

— Тезроқ ҳайда!— қичқирди яна. У эшкак ёки қайиқни олға силжитишга ярайдиган бирон нимани топиш мақсадида ён-верига аланглади.

Тўсатдан у биринчи бўлиб йўлга тушиши лозим бўлган қайиқларни кўриб қолди. Бу қайиқлар тўлқинтўсарнинг ёнгинасида қиялаб келяпти. Учта қайиқ. Биттасида одамлар бор. Ушаниси елканлари солиниб турган иккинчисини шатакка олиб сузаяпти. Учинчисида биргина одам кўриняпти. Буниси фақат тумшукдаги елканчалар ёрдамида илгарилаяпти.

Талоснинг қайиғи қирғоқдан узилганди, лекин Нис уни жадаллатишнинг уддасидан чиқа олмасди. У тумшукдаги елканчалар арқонини таранг тортиб боғлаб қўйди-да, орқага, катта елкан ёнига отилди.

Берк катта елкан арқонини тортаётган эди. Нис иккинчи қайиқнинг ҳалигача ажратилмаганини кўрди. Иккала қайиқ бир томонга сурилиб, турган жойида аста айланарди. Стоун жон-жаҳди билан занжирни учидан тортар, бироқ бундан ҳеч наф чиқмасди.

— Сираям эпга келадиган эмас,— яна бўқирди у.

Кетма-кет тўрт марта ўқ узилди. Нис ўқларнинг сув бетини чўлпиллатиб ўтганини эшитди. Биттаси қайиқнинг тахта қопламасига тегди.

Қўққисдан ёнгиналарида пулемёт тариллаб қолди. Иккинчи қайиқдаги грек ўзининг «мадсен»ини ишга солганди. Қайиқни у афтидан мутлақо унутган эди. У типпатик турганича, пистолет-пулемётни худди милтиқдай беўхшовлик билан елкасига тираб, тўлқинтўсар устида тўпланиб олиб нималардир деб қичқиришайётган тўртала темир каллага қарата ўқ узарди.

Нис бўралаб сўкканича иккинчи қайиққа сакради. Бу қайиқ Талоснинг қайиғини эндиликда сургаб кета бошлаганди. Соҳил томондан турган енгилгина шабада елканларга урилди.

— Борадиган томонимизга тўғрила!— қичқирди у Талосга.

— Сен орқага тортиб, юргизмай қўйяпсан.

— Катта елканни шамолга тўғрила!— қичқирди Нис.— Шамолга тўғрила. Икки томонга қараб юриш керак, аҳтимол, шунда занжир узилиб кетар, йўналишни тўғрила.

У ҳали асосий елкани кўтарилмаган, тумшуқдаги елканчалари шамолда шалоплаётган иккинчи қайиқда қолди. У ўзлигини унутиб, тумшуқдаги елканчалар кўтариладиган арқонни торта бошлади, айнан шу сонияда ўқ овозларини, бунга жавобан нақ боши узра пулемётнинг тариллаганини эшитди.

— Қайиқларни ажратиб юборсанглар-чи, ахир!— ваҳшиёна бўқирди Берк.

У Талоснинг қайиғидаги катта елканни кўтарадиган арқонни охиригача тортиб бўлди, ўша заҳотиёқ шамол елканни қаппайтирди-ю, бир-бировига боғланган иккала қайиқни ҳам олға суриб кетди. Шунда ҳар иккаласи биқини билан бир-бирига тўқиллаб урилди.

— Тагтўсинни туширинг!— қичқирди Нис Беркка. Ўзи эса иккинчи қайиқ румпелини ташлаб, у ҳам киль — тагтўсинга ёпишди.

Варанглаб олти бор ўқ узилди. Ўқлар қайиқ қопламасини дўмбира қилиб чалди. «Мадсен»ли грек гуппа қулади, қўлидаги пистолет-пулемёт тарақлаганча Ниснинг оёқлари остига сирғалиб келди.

— Мана, тайёр бўлди,— деди Нис.

Стоун тўсатдан у турган қайиққа сакраб ўтди-ю, пулемётни олди қўлига.

Энди Нис билан Стоун бир қайиқда эдилар. Бошқасида эса Берк билан Талос икковлари қолишди.

— Шундай баландга қаратиб отдики, осмонни пойла-яптими дебман-а!— қичқириб деди Стоун.

— Бу тўнканинг отишни билмаслигини олдинданоқ фаҳмлагандим ўзиям,— деди Берк.

Нис лангарчўпни суришга тушди. Тумшуқ елканларини қаппайтирган шамол эпкини запти, шунингдек, биринчи қайиқ сургаётгани натижасида қайиқ бир томонга хийла оғиб борарди. Талос билан Берк нариги қайиқдан алла-

нима деб қичқиришар, лекин ўқ овозлари ҳамда елканларнинг шалоплашидан ҳеч нимани эшитиб бўлмасди.

Нис банкага қоқилиб йиқилди, лекин ҳар қалай румпель ёнига етиб олди. Бир қўли билан рулни тўғрилаб, иккинчиси билан қатта елкан арқонини охиригача тортди. Кўндаланг лангарчўп боши тепасидан шигиллаганча, ҳавони гўё шамширдай кесиб ўтди, худди шу сонияда тумшукда турган Стоун варанглатиб ўқ уза кетди. Тўлқинтўсардагилар қичқириб юборишди. Бу орада лангарчўп жойига қайтди-ю, Нис қайиқнинг ризиллаганча шатакчи ортидан илгарилаб кетганини сезди.

— Кўзингга қара!— қичқирди у Талосга.

Тўлқинтўсарда бирдан пулемёт сайраб қолди. Иккала қайиқ ҳам бу аснода эллик ярдча узоқлашганди. Энди қайиқлар шитоб билан ортга қайта бошлади. Нис тезликни ҳисобга олган, унинг кучига ишонган эди. Мана, қўш қайиқ тўппа-тўғри тўлқинтўсарга қараб сузаяпти. Йўналишни ўзгартиш учун Талос билан Нис икковлари ўз қайиқларини бараварига икки томонга қараб буришлари керак. Шунда занжир узилиб кетади. Кейин улар ажралишиб, бири ўннга, иккинчиси сўлга қараб сузади, бироқ бу тўлқинтўсарнинг ёнгинасида содир бўлади. Икковлари ҳам буни жуда яхши тушуниб туришарди. Тўлқинтўсарда тагин пулемёт тилга кирди.

— Бошла!— қичқирди Талос.

— Ҳали эрта! Вақт бор!— қичқириб жавоб берди Нис.

Стоун жавобан ўқ узди. У тумшук томонда тикка турганича, пулемёт милини пастга қаратиб, тўлқинтўсарда ётиб олиб отаётган темир каллаларни мўлжаллаётган эди. У пулемёт оғзини аста-секин буриб, қаторасига ўқ узарди. У қоронғиликда ўқ бориб теккан жойда чатнаган тош парчаларининг атрофга учаётганини кўриб, қанчалик мўлжалга аниқ олаётганини билиб турарди.

Нис, зўриқишдан қўли зириллаб оғриси ҳамки, зўр бериб арқонни тортишни қўймас, иккала қайиқ эса елканлари дўмбира бўлиб олға қараб елдек учиб борарди. У иккинчи қайиқнинг ажраб кетишга уриниб кўрсатаётган қаршилиқ кучини сезиб турарди. Берк билан Талос ҳам занжирга кўпроқ зўр келсин деган мақсадда атайлаб уни чайқатиб-лопиллатишаётганди.

Тўлқинтўсарга ниҳоятда яқинлашиб қолгандай, тезлик эса ҳаддан зиёддай, кўз юмиб-очгунчалик фурсат ўтмай

тои деворга бориб урилаётгандай юраклари ҳаприқиб турарди. Нис қайиқлар яна бир-бировига деярли тақалғунича қўйиб берди-ю, сўнгра:

— Бошла!— дея овози борица қичқирди.

У румпелни жони борица ўзи томон тортди, ўша ондаёқ қайиқнинг тумшуғи итоткорлик билан шартта бурилди. Талос ҳам худди шундай қилди, лекин бир сония кеч қолди. У ўз қайиғини тескари томонга бурди. Қайиқлар бир он тек қолди. Тўлқинтўсар эса биқинларида турарди. Шу пайт кўққисдан нимадир шарақлади-ю, қайиқлар икки-си икки тарафга қараб сапчигандай бўлди. Силкинишдан иккала қайиқ ҳам ёнбошлаб қолаёзди. Нис ўз қайиғи кўндаланг лангарчўпининг бир учи ҳатто сувга текканини пайқади. Аммо қайиқлар тушовдан халос бўлганди.

Улар деярли тўлқинтўсарнинг биқингинасида эдилар шу топда. Нис шоша-пиша елкан арқонини тортди. Фур-сатни бой бермаслик лозим эди.

У бунга кетадиган вақтни аниқ ҳисобга олганди.

У ўзини румпелга ташлади. Қайиқ аввалига оҳиста бурилиб, сўнгра тўсатдан шамолга кўндаланг бўлди-ю, унинг зўр эпкини зарб билан елканни шиширди.

Нис Стоунга кўз ташлади. У анжомларга ўралашиб, тумшуқ томонда типирчилаётган эди шу алфозда.

— Тезроқ қочинг у ердан!— деб қичқирди Нис грек-чалаб.— Елканча олдидан қочинг тезроқ,— буюрди инглизчалаб.

Стоун мувозанатни йўқотиб, гурс этиб қулади. Тумшуқдаги елканчалар ҳилпирай бошлади, қайиқ яна бир оз бурилиб, деярли зарурий йўналишга тўғриланди. Тўлқинтўсаргача йиғирма ярдча қолган, ундан ортиқ эмасди. Энди тинимсиз отишма борар, ўқлар бошлари узра чувиллаб ўтар, чўлиллаб сувга тушарди. Стоун ўқларни отиб тугатганди. У пулемётни ташлаб, яраланган грекни қайиқнинг ўртасига сургаб келди.

Нис елканларни шамолга мослар, қайиқ эса тобора тўлқинтўсардан олислашиб борарди. Елкан панасида у Талос билан Берк бораётган қайиқни кўрмасди. У елканларни минг азоб билан бошқараётган эди.

— Бу ёққа келинг,— деди у Стоунга.

Ҳар ўқ узилаганида икковлари ҳам бехтиёр энгашишар, қайиқ биқинига тарсиллаб тегаётганини эшитиб турарди.

— Арқонни ушланг,— деди Нис.

Стоун бу пайтда қайиқ тубига ўтириб олганди. У эмак-лаб келиб, Ниснинг қўлидан катта елканнинг арқонини олди. Қайиқ шамолга мосланиб аста кетаётганди. Ниҳоят-да секин. Бироқ Нис шу усул билан борган сайин тўлқин-тўсардан узоқлашаётган эди.

Баногоҳ у румпелни ўнг томонга сурди. Қайиқ тумшуги ўша замоноқ сўлга бурилди. Катта елканнинг лангар-чўпи орқага қараб силтаниб кетди. Стоун ғафлатда қолди. Худди Спаданикига ўхшаган баланд, лекин ундан кўра сал энсизроқ елкан ногаҳоний бурилишдан чиқиб кетаёзди қўлидан.

Қайиқ йўналишини ўзгартирди. Энди у тўлқинтўсарга нисбатан параллель йўналишда сузиб борапти. Илло олдинга томон, очиқ денгизга қараб сузаяпти. Тезлиги ҳам катта. Бунақанги шамолда бундан ортиқ тезликнинг ўзи бўлиши мумкин эмас. У ёнбошига оғиб кетаяпти. Нис эса шамол елканга тўла-тўкис уриб турсин деб уни жўрттага тўғриламаяпти.

Энди олдингидай тез-тез ўқ узишмасди, бироқ у беҳисоб узилаётган бу ўқлардан бирининг ўзига келиб тегишини кутарди.

— Анави қайиқ қай гўрда қолди?— сўради Стоун.

— Кўрмаяпман.

— Тўлқинтўсардан узоқлашиб кетдимикин ўзи?

— Мен қаёқдан билай?

Улар тўлқинтўсардан эндиликда таваккалига ўқ узаётган пулемётни ҳам унутиб, атрофга аланглай бошлашди. Улар шу топда ҳавони шувиллатиб ёриб боришарди, тўлқинтўсар ҳам анча ортда қолганди.

— Ана у,— деди Стоун.

Нис ўгирилиб қараб, уни кўрди. Талос мувофиқ шамолдан ажрашни хоҳламай, йўналишни ўзгартишни жуда кетга суриб юборганди. Бунинг оқибатида тескари йўналишда сузишга мажбур бўлибди. Тўлқинтўсардагилар тагин ўт очишди уларга қарата.

— Йўлни ўзгартишни чўзиб юборибди-да,— деди Нис.

Атрофни қоронғилик чулғаб олганди. Худди чироғи ўчиқ хонада пайпасланиб юрган шарпадай сузиб боришарди улар. Елканлари сур ранг-қорамтир доғдай элас-элас кўзга ташланарди. Нис ўз қайиғини тўппа-тўғри денгиз томонга ҳайдарди. Олдинда, ўнг соҳил яқинида сузиб бораётган биринчи тўда билан жўнаши лозим бўлган қайиқлардан бирини пайқади.

Айнан шу дамда унинг қулоғига мотор овози чалинди. Мотор даставвал узилиб-узилиб, кейин бир маромда, равон патиллай бошлади.

— Таъқибчилар,— деди Стоун баланд овозда.

— Қирғоқ ёқалаб сузамиз. Ишқилиб маҳкам ушлаб турсангиз бас, тагин қўйиб ё бўшатиб юборманг,— деди Нис унга елкан тўғрисида.

— Иккинчи қайиқ тарафга буринг. Энгесни оливолишимиз керак,— деди Стоун.

— У ҳозир Талосга керак. Боланинг ёлғиз ўзи эплотмайди.

— Уни қўлга туширишади. Орқадан моторли қайиқда қувиб келишяпти.

— Ҳечқиси йўқ, қутулиб кетишади. Талоснинг бир ўзи уддалаёлмайди.

— Улар тарафга буринг,— деди Стоун яна.

— Йўқ. Унга айтаман, соҳил ёқалаб сузади.

— Қайиқни бошқариш қўлидан келадими ўзи?

— Ҳар қандай эркакнинг қўлидан келади бу,— деди Нис жаҳл аралаш. Иккала қайиқ бир-бировига қараб сузиб келаётганди. Қоронғилик қўнидан моторнинг бир меъёрдаги патиллаши эшитилиб турарди. У хийла яқинлаб қолганди. Талоснинг қайиғи эса уларнинг қайиғи билан деярли тенглашганди бу орада. У узундан-узун, кенг Сулия қўлтиғининг қарама-қарши қирғоғи сари сузиб бораётган эди. Ораларидаги масофа шу топда юз ярдан ошмасди.

— Талос!— қичқириб чақирди Нис.

— Ҳозир буриламиз,— жавоб берди Талос.

— Қирғоққа қараб бур,— деди Нис унга.— Иложи борица қирғоққа яқинроқ сузгин.

— Сенинг кетингдан ҳайдайман,— деди Талос.

— Йўқ. Ҳозир кетаётган томонингга кетавер. Наҳотки моторнинг овозини эшитмаётган бўлсанг?

— Эшитяпман. Унда йўлимиз чўзилиб кетади. Ҳозир бураман.

— Жонинг керак бўлса — бундай қила кўрма. Қирғоққа яқинроқ боравер. Қирғоқ ёқалаб ҳайдайвер.

— Сенинг австралосинг елканни бошқаришни биларканми?

— Йўқ.

— Буниси ҳам билмас экан. Қаёқда ўсган булар ўзи?

— Денгиз йўқ жойда.

— Қанақанги одам булар ўзи, сира билолмадим, алла

қанақанги ёввойиларга ўхшайди-я. Шундаям австралосларингга айтиб қўй, мен уларнинг дўстиман.

— Хўп, айтиб қўяман. Гапга қулоқ сол, соҳил томонга бур.

Шунда Нис одатда қурол-яроғ ортилган қайиқларни қандай ҳайдашларини эслади. Ушанда имкони борича очиқ денгизга чиқмасликка ҳаракат қилишарди. Соҳилга яқинроқ сузиш, қирғоқ кўланкасида яшириниб, чап бериб кетишга, таъқибчилар кўзи олдида ҳеч қачон ошкора қочмасликка, қўлларидан келганича қирғоқ яқинидан писиб боришга тиришишарди.

— Ишлар қалай, Берк?— қичқирди Стоун Энгесга.

— Агар манави шайтонвачча грек нима қилиш кераклигини яхши билса чакки эмас,— жавоб берди Берк.

— Биз бир томонга, сизлар иккинчи томонга кетяпсизлар,— деди Стоун.

Бу пайтда бақириб гаплашишга тўғри келиб қолганди. Стоун тикка туриб олганди. Қайиқлар эса тобора бир-биридан узоқлашиб бормоқда эди.

— Қирғоққа чиқасизларми?

— Йўқ!— қичқирди Стоун.— Пайдан бўлиб тур, қирғоқдан олислашиб кета кўрмасин тағин.

— Сизлар қаёққа қараб кетяпсизлар?

— Қарама-қарши соҳилга қараб.

— Кўришгунча хайр!— бўкирди Берк.

— Кўришгунча!— жавобан қичқиришди бериги қайиқдагилар.

Шундан сўнг Берк билан Талос кенгбар Сулия қўлтигининг нариги томонида ғойиб бўлдилар.

Дизель мотор бир маромда, вазмин гупилларди. Нис рулни салгина бурганди, қайиқ соҳилга қараб деярли тиккасига суза кетди. У моторли қайиқ кўринмаяптимикин деб дам-бадам аланглаб қўярди.

— Уни кўрмаяпман,— деди Нис Стоунга.

— Яқинлаб қолди. Овозини эшитиб турибман.— Стоун бўш қўли билан ярадор грекни чалқанчасига ётқизиб қўйишга уринарди.

— Сал бўшатинг,— деди Нис унга.

Стоун арқонни то Нис, бас, демагунича аста бўшатаверди.

Ҳозиргина турган енгилгина шабада қўлтиқдан чиқаверишга яқинлашганлари сайин кучая бораверди. Бунинг оқибатида жон бита бошлаган мавжда чайқалиб боришар-

кан, ҳамроҳлар қайиқни зудлик билан қирғоққа қараб суриб кетадиган шамол эпкинини интиқлик билан кутишарди.

Нис токи баланд қирғоқ кўланка ташлаб турган ерга етмагуларича қайиқни тўғри ҳайдайверди. Ниҳоят кўзлаган маррасига етгач, йўналишни ўзгартирди. Энди улар қирғоққа параллель равишда, денгизни тўсиб турган қоя сари сузиб боришарди. Моторли қайиқ қўлтиқнинг ўртасидан жадаллаб сузаяпти. Ҳамроҳлар уни кўришмасди, зеро ой ботиб, борлиқни тик соҳил кўланкаси ўз қаърига тортганди.

Нис таваккал қилиб, денгиз йўлини тўсган тик қирғоқ биқингасидан ҳайдайверди қайиқни.

— Уларнинг қайиғи кетидан қувиб боришаётгани таяин,— деди Стоун. Шу дамда у Талоснинг қайиғи бу ердан бир милдан ортиқроқ жойга, қўлтиқнинг нариги тарафига олиб кетган Беркни ўйлаётган эди.

Мотор шовқини аста-секин пасайиб бормоқда эди.

— Агар қирғоққа яқин сузишса, уларни топишолмайди.

— Бу-ку тўғри-я, лекин болакай қирғоққа яқин сузармикин?

— Қайдам,— деди Нис.

У орқасига ўгирилиб қараб, ичкарига қараб торая борган қўлтиқдан бўлак нарсани кўрмади. У қояни айланиб ўтиб, очиқ денгизга чиқиш ниятида рулни бир оз сурди. Шу топда у, Литтос қишлоғи қаерда бўлсайкин, деб бош қотирарди. Мабодо эсон-омон қутулиб кетишга муваффақ бўлишса, Талос билан Берк икковлари ўша ёққа боришади. Ҳожи Михали ўша ерда яшаркан. Қояни айланиб ўтаётганида ҳам, айланиб ўтиб, қайиқни тўпна-тўғри денгиз соҳили ёқалаб йўлаганида ҳам хаёли шу ўй билан банд эди.

Қаёққа кетаётганини ўзи ҳам билмасди. Ҳозир энг муҳими — иложи борица моторли қайиқдан олислашиш эди.

15 боб

Ярадор грек Сулия қўлтиғи ёнидан қайта сузиб ўтаётганларида ҳушига келди. Қояни айланиб ўтилгач, Нис қайиқни ғарбга буриши лозим эди. Бироқ, унинг ғарбга

бургиси келмади, негаки у ёққа борилса Фаэстосдан чиқиб қолишарди. Фаэстосга ўхшаган жойлардан эса олисроқда бўлган маъқул. Чунки у шаҳар, ҳа, каттагина шаҳар эди. Шу сабабли Нис Талос билан Берк кетган иккинчи қайиқни учратиб қоларман деган умидда тонг ёришгунига қадар соҳил ёқалаб у ёқдан-бу ёққа сузаверишга аҳд қилганди.

Ярадор грек ўзига келди.

— Бу менинг қайиғимми?— сўради у.

— Сеники,— деди Нис. Стоун икковлари ажабланиб кўз уриштириб олишди. Улар, бу грек тирикмикан, деб қараб қўймоқчи бўлиб туришганди.— Қаеринг оғрияпти?— сўради Нис.

— Курагим,— деди у.

— Курагидан яраланибди,— деди Нис Стоунга.— Елканни боғлаб қўйсангиз, уни бир кўздан кечирардингиз.

— Мен уни ўлди деб ўйловдим,— деди Стоун. У катта елканнинг арқонини боғлаб, ўрнидан турди.

— Қандай қилиб орқа томондан тегдийкин у сенга?— сўради Нис.

— У деганинг нимаси?— грек қайиқ тубида ўтирган жойида шамолда қанпайган елканга тикиларди.

— Уқ-да.

— Ҳеч қанақанги ўқ теккани йўқ. Шунчаки йиқилиб тушдим.

— Демак, яраланмабсан-да?

— Йўқ.

— Оббо сен-э.

Зимистон қоронғилиқда бу одам кўринмас, товушигина эшитиларди, холос. Илло Нис овозидан унинг авзойини, жиззакилиги, қайсарлиги, енгилтаклиги, бемулоҳаза иш тутини — бари-бари хислатини найқаб турарди.

— Жароҳати оғирга ўхшамайди,— деди Стоун.

— Мутлақо яраланмаган. Шунчаки йиқилиб тушибди, холос.

Стоун индамади. У арқонни ечиб, елканни бошқатдан бўшатиб юборди.

— Литтос қайси тарафда?— сўради Нис грекдан.

— Шундоқ Кавро Мелиссанинг ёнгинасида.

Бу Сулиядан йигирма беш милча наридаги қоя эди. Ҳозир улар сузиб бораётган соҳилни ёқалаб кетаверишса, эртами-кечми албатта ўша ерга етишади.

Нис ортиқ ҳеч нима демади-ю, аммо елкасидан босиб ётган тегирмон тоши олаб ташлангандай бўлди.

— Хамма қайиқни олиб кетишдими?— сўради грек.
— Билмадим. Темир каллалар орқамиздан моторли қайиқ жўнатишди.

— Биз Энтосга боришимиз керак,— деди грек, тўсатдан Литтоснинг қаердалигини сўраганлари эсига тушиб.

— Литтосга,— унинг сўзини тўғриламақчи бўлди Нис.

— Литтос Энтосдан нарида,— деди сирнослик.

— Бизни ўша ёққа олиб бориб қўясан-да, кейин қайтаверасан,— деди Нис. У бу гапни овозини заррача кўтармай, босиқлик билан айтди.

— Хотиним, ҳамма яқинларим мени Энтосда кутишади.

— Нима, Литтосдан у ерга қайтиб бўлмайдими?

— То у ёққа бориб, яна қайтиб келгунимча моторли қайиқ етиб олади менга.

— Қулоқ сол гапимга,— деди Нис унга,— биз икковимизни, кейин яна битта австралосни Литтосдаги Ҳожи Михали деган одамнинг олдига элтиб қўйишга ваъда беришган. Уша одамнинг инглизлар билан алоқаси бор экан. Биз Мисрга етиб олишимиз керак.

— Мен бўлсам бола-чақаларимни олисроққа, шарққа олиб кетишим керак,— деди сирнослик.

— Литтосдан қайтиб келасан уларни олиб кетгани,— деди Нис.

— Унгача таъқибчилар етиб келишади. Шунинг учун яқинларимни олиб, тезроқ жўнаб қолишим керак бу ерлардан.

— Сен ҳақсан.— Нис ўзлигига содиқ қолганди.

Оролдан жўнаш ниятида бировнинг қайиғини олдим. Бунинг учун темир каллалар бутун бошли қишлоқни яқсон қилишди, менга қайиғини берган одамни бўлса хотини билан қўшиб осишди. Мана энди бўлса Литтосга етиб олишим керак. Қаёққа бормай, мени деб манавинга ўхшаганлар жабр кўришади. Бизнинг жатимизга уйига ўт қўйиб, қайиғини тортиб олганлари боисидан бу шўрлик бола-чақалари билан сарсон-саргардон бўлиб юриши керак энди.

— Литтосга соҳил ёқалаб пиёда бора қоламиз,— деди у Стоунга инглизчалаб.

— Нега энди, қайиқда бормаймизми ахир?

— У бола-чақасини олгани Литтосдан берироқдаги бир қишлоққа бориши керак экан.

— Олдин бизни элтиб қўйса бўлмас эканми?

Нис «йўқ» деган маънода бош чайқаб қўйди, аммо Стоун буни кўролмади. Нис танаси оғирлигини румпелга ташлаб ўтирарди. У шунчалик чарчагандики, ҳатто юмилиб кетаётган қовоқларини очишга мажол и етмасди. Кун анча ёришиб қолган, у тонг отаётганидан ҳатто хурсанд эди. Шу топда Литтосга қандай етиб олишларини ўйлагиси ҳам келмаётганди. Шунингдек, Берк тўғрисида ёки Мисрга етиб олиш учун Литтосдан қайиқ топилиш-топилмаслиги ҳақида бош қотиришни истамасди. Бу ниҳоятда қимматга тушиши мумкин. Қайиқ — эгасининг бор бисоти, ризқи-рўзи, ҳаёти эканини ўз тажрибасидан биларди. Ҳеч кимнинг осонликча қайиғидан ажрагиси келмас. Лариссадаги тош зиндонда уч йиллик умри танҳоликда, бир оғиз гаплашадиган одамсиз, бекорчиликда, изтиробли бекорчиликда ўтди. Бу йиллар орасида у қайиқ одам учун қанчалик қимматга эга эканини унутганди. Бироқ ҳозир у сирносликнинг шу топдаги ҳис-туйғусига шерик эди. Унинг: «Қайиқсиз одам — оч қолади», деган гапи ёдида эди. Бу қайсар грекнинг қайиқда ётиб олиб, рулни ёки елкан арқонини тутишга ошиқмаётганининг сабабини тушуниб турарди. У яхшилаб дам оливолишни истаяпти. Бундан кўра ҳам қайтадан ўз қайиғининг хўжайини бўлишни хоҳлаяпти.

— Берк балки етиб олгандир у ерга, — деди Стоун.

— У ерга етиб боришимиз биланоқ яна қийинчиликлар бошланади.

— Катта қишлоққа кетаётганимиз ёқмаяпти менга.

— Гап бундаямас, — деди Нис. — Мисрга жўнаш учун тагин қайиқ топишимиз керак-ку.

— Улар гапирган ўша грек ким экан ўзи?

— Ҳожи Михали. Чоғимда курашни давом эттираётган серғайрат одам бўлиши керак.

— Хўш, қайиқни қандай топамиз?

— Балки унинг инглизлар билан алоқаси бордир. Ҳамма умид ана шундан.

— Ҳеч кимнинг ўз қайиғини Мисрга жўнатиб юборгиси келмас.

— Турган гап.

— Унда фақат битта чора — қайиқни ўғирлаш қолади, холос.

— Ҳеч қачон бундай қилмаймиз, — деди Нис.

— Менимча ҳам шундай. Лекин унда, эртами-кечми, бари бир бизни қўлга туширишади бу ерда.

— Кўрармиз, анави Ҳожи Михали нима маслаҳат бераркин.

— Ҳа, кўрармиз. Агар ростдан ҳам инглизлар билан алоқаси бўлса.— Сўз оҳангидан Стоуннинг бу гапга унчалик ишонмаётгани яққол сезилиб турарди.

— Сизнингча бундай бўлиши мумкин эмасми?

— Сал даргумонроқ,— деди Стоун.

— Наҳотки инглизлар Критдан бутунлай воз кечган бўлсалар?

— Бўлиши мумкин,— деди Стоун ҳорғинлик билан.

— Унда ғирт бемаънилик бўларди-да. Оролдагиларнинг жамикиси темир каллаларга қарши. Илгари Метаксасга қарши бўлишгандай.

— Хўш, сизнингча, инглизларнинг қўлидан нима келади?

— Кураш бари бир давом этаверади. Критликлар темир каллаларни жинидан ёмон кўришади.

— Борингки, шундай ҳам дейлик. Лекин инглизлар нима қила олишади?

Баногоҳ ёнгиналарида пайдо бўлиб қолган қирғоқдан узоқлашиш учун йўналишни ўзгартириш зарур эди. Қайиқ тўғри йўлга тушгач, суҳбатни давом эттиришди.

— Критга қурола-аслаҳа юбориб туришлари мумкин. Маҳаллий аҳолининг уюшшига ёрдамлашишлари мумкин,— деди Нис.

Стоун бу гапдан ошкора кулди.

— Ишонмаяпсизми?— сўради Нис.

— Ҳа.

— Сабабини тушунолмадим.

— Мен ўзим ҳам гоҳо тушунолмай қоламан,— деди Стоун мунозарага чек қўйиш ниятида.

— Бунақанги сиёсат юритишса урушда бой беришади,— деди Нис.

— Мени бунга ишонтираман деб уринмай қўя қолинг,— деди Стоун.

— Инглизларни ўз манфаатларини тушунмайдиган бунчалик ҳафтафаҳм деб ўйламайман.

— Сабр қилсак кўрармиз,— деди Стоун, тагин шубҳа аралаш кулиб қўяркан.

Нис ортиқ ҳеч нима демади. Қайиқ ўнг биқинига қийшайди. Шемол кучайиб, чағалай қанотига ўхшаган елканни дўмбирадай қаппайтирарди. Стоун эса елкан арқонла-

рини таранг қилиб тортиш санъатидек унчалик мушкул бўлмаган юмушни ўзлаштириб олганди алақачон.

Шунинг ўзи кифоя эди.

Мана, Литтосга кетяпмиз. Эҳтимол Ҳожи Михалининг инглизлар билан алоқаси бордир. Инглизлар эса Критни тақдир измига ташлаб қўядиган даражада калтабин эмасдираар.

— Кел, ўзим бошқара қолай,— деди сирнослик томдан тараша тушгандай.

У ухлаб ётган эди, қайиқнинг ногаҳоний қийшайиб кетиши уйғотиб юборганди уни.

— Уша Энтосинг узоқдами ҳали?— сўради Нис ундан.

Сирнослик субҳидам ғира-шираси орасидан қорайиб кўзга ташлашиб турган тоғлиқ қирғоқ тарҳига тикилди.

— Яна бир соатлик йўл қолди,— деди у.

У Ниснинг қўлидан румпелни олди. Нис тумшук томонга ўтиб, жиққа ҳўл қайиқ тубига чўзилди-да, чайқалишда юмалаб кетмайин деб оёқларини маҳкам тираганча ётаверди.

Шу тариқа уйқуга кетди.

Бир соатдан кейин сирнослик уни уйғотди. Нис ўша замонқ қайиқ тўхтаб турганини сезди.

— Энтосда тушасизларми?— сўради сирнослик.

— У ерда темир каллалар йўқми?— сўради Нис салқаддини кўтариб.

— Хабарим йўқ,— деди сирнослик.— Бу ерларда темир каллалар ҳали етиб келмаган қишлоқлар кўп.

— Бизни Энтосга етмасдан қирғоққа тушириб кетолмайсанми?

— Бўлади.

— Шундай қилган маъқул,— деди Нис.

Алақачон кун ёришиб бўлганди. Нис кулала бўлиб, тумшук томонда ҳатто оёғи сувга ботиб ётганини ҳам сезмай, донг қотиб ухлаётган Стоунга қаради.

— Сизларни жон-жон деб Литтосга элтиб қўярдим-а, лекин бунинг иложи йўқ-да.

— Тушунаман,— деди Нис.— Бу атрофда Энтосга борадиган йўл-йўл борми ўзи?

— Йўқ.

— Литтосга-чи?

— У ёққа ҳам йўқ. Бу атрофдагилар фақат денгиздан

қатнашади. Литгосдагиларнинг машғулоти тўр тўқишу мусаллас солиш.

— Демак, у ёққа қатналадиган йўл бўлиши керак.

— Йўқ, фақат денгиздан қатнашади.

Улар яна қайиқни йўлга шайлашди. Қайиқ шамол таъсирида бир ёққа оғиб, денгиз ва тик чўққию қоялар билан қопланган соҳил оралигидаги энсиз қўлтиқчалардан бири бўйлаб сирғала кетди.

Стоун уйғониб, туриб ўтирди.

— Келдикми?— деб сўради у.

— Ҳа,— жавоб берди Нис.— Қишлоққа етмай туриб қоламиз.

Улар то ой ўроғи янглиғ қўлтиқча қопқасига етгунларича елканни сўл томонда эсиб турган шамолга мослаб сузиб бордилар. Шу ерга етганда сирнослик елканни қирғоқдан эсаётган мувофиқ шамолга мослаб, йўл-йўлакай тагтўсини ичкари тортиб, қўлтиқчага кириб борди. Нис қайиқни қирғоқнинг қия ерига тўғрилади, кейин шамол ёрдамида уни орқага буриб олди-ю, қайиқнинг қуйруғи қумлоқ саёзликка бориб тақалди.

— Литгосга боришда бошқа қишлоқлар ҳам борми?— деб сўради у сирносликдан овози борича, шамолда шалоплаётган елкан шовқинини босишга уриниб.

— Бор. Ҳаммаси балиқчилар қишлоқлари.

Стоун қуйруқдан ҳўл қумга сакраб туриб, хуруж қилаётган тўлқин томчилари ёмғири остида қолмаслик учун нарироққа юрди.

— Адио,— деди Нис сирносликка.

— Адио. Қайиғимни омон-эсон қутқариб олишимга мадад берганинг эвазига самимий дўстлигимни қабул эт.

— Миннатдорман сендан, аҳволингга ҳам тушунаман,— деди Нис хушмуомалалик билан.

— Анави кичик инглизга тушунтириб қўй, мен темир каллалардан қочаётганим йўқ. Кейин бола-чақаларим билан шарққа кетишим зарурлигини ҳам тушунтир. Лекин мен қочиб кетаётганим йўқ. Мен учун темир каллалар нимаю метаксасчилар нима. Мен ўша ёқдаям икковларига қарши курашсам бўлади. Курашиш учун эса қайиқ зарур менга.

— Ҳаммасини тушунтираман,— босиқлик билан жавоб қайтарди Нис.

— Унга яна шуни айтгинки, қайиқ — балиқчи ва болачақасининг ош-нони, ризқи-рўзи. Шунинг учун ҳам бола-

чақали одам билан бир иш қилиш қийин. Темир каллалар ҳамда метаксасчилар билан жанг қилишда энг ишончли шерик ҳеч вақоси йўқ сўққабош одам бўлади. Унақалар қайғимдан айрилиб қоламан-ку, деб ташвиш ҳам чекмайди. Мени тушунарникин у, сен нима деб ўйлайсан?

— Тушунади, тушунади,— деди Нис.

Шундай деб у қайиқни сувга итариб юборди. Сирнослик катта елканни йиғди. У фақат тумшукдаги елканчалар ёрдамида сузиб кетиш ниятида эди, чунки ҳамма елканни ёлғиз ўзи эплаёлмасди.

— Адио,— деди Нис яна бир бор.

— Унга яхшилаб тушунтир, ўзинг ҳам гапимни мағзини чақиб кўр.

— Хўп.

— Адио,— деди сирнослик. У тумшукдаги елканчалар тизгинини тортди. Ана шу елканчалар ёрдамида чапдастлик билан денгизга чиқиб олди.

Нис билан Стоун бу овлоқ, ҳувиллаган соҳилда бир нафас унинг ортидан кузатиб туришди. Сўнгра Стоун:

— Пулемёт қайиқда қолибди-ку,— деди.

— Қолаверсин, у ерда кўпроқ иш беради,— деди Нис.

— Афсус, бу грек Мисрга боришга кўнмади-да.

— Ҳеч қандай афсусланадиган жойи йўқ,— деди Нис.

Шундан кейин улар шарққа, Литтосга йўл олмоқ учун тепага кўтарилла бошладилар. Балки Берк уларни ўша ерда кутаётгандир.

16 боб

Уч кун дегандагина Литтосга етиб бордилар. Улар мўлжалдан нарига ўтиб кетган эканлар, ортиқча йўл бир кун вақтларини олди. Ўтиб кетганларини эртасига кечқурун билдилар. Нис озроқ нон билан саримсоқ сотиб олиш мақсадида чўпон кулбасига кирганида ўшандан билиб чиқди. Бу атрофларда Литтос токзорлари, зайтунзорлари ҳамда мевазор боғлари бор яккаю ягона қишлоқ экан.

Шу гапни эшитгани замоноқ худди ўшандай жойнинг юқорисидан ўтиб кетганлари Ниснинг ёдига тушди. Улар орқага қайтиб, тун бўйи йўл босиб, эрталаб ўша жойни осонгина топдилар. Водийга тушиб, бир нечта якка-ёлғиз кулбалар ёнидан ўтиб, ниҳоят водийнинг бурилиб бориб

денгизга тақалган ерида жойлашган қишлоқдан чиқишди. Водий чўпон таърифлаганчалик катта эмас экан. Уч томондан тоғлар билан қуршалган, тўртинчи ёғи денгизга тақалган чоғроққина чуқурлик экан. Бу водийдаги яккаю йгона аҳоли истиқоматгоҳи — Литтос қишлоғи экан.

Литтос иланг-биланг соҳил ёқалаб чўзилиб кетган, бир қисмигина ҳосилдор мўъжаз воҳа ичкарисига ёриб кирганди. У худди Т шаклида эди. Бу ўз қиёфасида балиқчилар ҳамда, виночилик қишлоқлари манзарасини мужассамлаштирган истиқоматгоҳ эди. Боғу дарахтзорлар бетартиб ҳолда барпо этилганди. Бироқ қайга боқманг, мўл-кўлчиликдан далолат берарди. Зайтун, ўрик, току хурмолар аралаш-қуралаш бўлиб гуркираб ётарди.

Бу ернинг тупроғи ҳам худди Мессараникидай говақовак, оҳақтош аралаш эди. Уйлар тошдан қурилган, гувалак кулбалар мутлақо кўринмасди. Уйларнинг аксарияти оқланган, уйни оқлаш эса Критда камдан-кам учрайдиган ҳол эди.

Нис билан Стоун қишлоққа тоғ томондаги ёлғизоёқ йўлдан тушиб боришди. Йўл-йўлакай улар воҳада ишлаётган тўда-тўда деҳқонларни кўриб келишарди. Деҳқонлар тоқларни хомтоқ қилишаётган, бошқалари пишиб этилган ўриқларни теришаётган эди. Уйиб узум солинган саватлар ортилган хачирлар учраб турди йўлакай.

Нис билан Стоун то қишлоққа киргунларича ҳеч зог билан гаплашишмади.

Литтосда тўппа-тўғри кетган кўчанинг ўзи йўқ экан. Чор атрофга тош сўқмоқлар таралиб кетган, уларнинг уйларни оралаб бориб қаёққа бурилиши, қаёққа элтишини ҳам сира тушуниб бўлмасди. Нис билан Стоун қишлоқнинг бу қисмини тўхтамай босиб ўтиб, соҳилга чиқиб қолишди. Бу ер қуйиб қўйгандай Сирносга ўхшаб кетар, фақат сал каттароқ бўлиб, кўкиштоб тош йўлакисигина йўқ эди, холос. Турна қатор саф тортган, шарққа қараган кулбалар қатори бўйлаб узунасига чўзилиб кетган оппоқ ҳошия — оқ тошлардан барпо этилган йўлка қишлоқни соҳил бўйидан ажратиб турарди. Лекин қишлоқ ичкарисига олиб кирадиган биронта йўл кўринмасди.

Соҳил ёқалаб бошдан-оёқ тўр ёйиладиган қозик-устунчалар қоқиб ташланган эди. У ер-бу ерда балиқчилар уймалашиб, тўр ямашяпти, улардан нарида бир қолипдаги қайиқлар сувда чайқалиб турибди. Нис ўша ёққа разм солди, бироқ Талоснинг қайиғи кўринмади. Улар соҳил бўйи-

дан боришаркан, ҳамма қизиқсиниб тикилар, лекин одоб сақлаб чурқ этишмасди. У балиқчилардан бирининг ёнига бориб тўхтади.

Нис гап сўрамоқчи бўлган балиқчи тўр арқонини ўнг оёғи бошмолдоғи билан иккинчи бармоғи орасидан ўтказиб чиллакка ўраётган эди. Офтобда қорайган бошига тўр қалпоқ кийиб олганди.

— Калимера,— одоб билан салом берди Нис.

— Калимера,— алик олди тўр билан машғул балиқчи.

Нис тўғридан-тўғри ишга ўтишни маъқул кўрди.

— Мен сирнослик Талос деган болани излаб юрибман, у билан бирга яна бир одам бўлиши керак.

— Бу ер Литтос қишлоғи,— деди балиқчи.

— Биладан. У Литтосга ўз қайиғида келган.

Балиқчи жавоб бермади.

— Бу ерда Сирносдан бошқа ҳеч ким йўқми?— сўради Нис ундан.

— Нимагадир қулоғимга унақа гап чалинмади.

— Ундай бўлса, айт-чи, Ҳожи Михали деган одамни қаердан топсак бўлади?

Балиқчи арқон ўрашни бас қилди-ю, аммо ҳеч нима демасди. Яна икки киши келиб, ёнларида тўхтади.

— Ўзинг кимсан?— сўради улардан бири.

Нис бу одамларнинг ўзларига сергаклик билан тикилаётганларини билиб турарди. Ўзи ҳақида бор гапни очиқ-часига айтиш зарурлигини ҳам яхши тушунарди.

— Мен Нис Галланосман. Бу ёққа ер билан яксон қилиб ташланган Сирносдан келдим.

— Бу-чи?— деб сўрашди Стоунни кўрсатиб.

— Бу фаранг.— Нис одатда ҳар қандай муҳожирга нисбатан ишлатиладиган сўзни айтди.

Тўри билан машғул бўлган балиқчи Стоунга тикилиб қаради, бироқ австралиялик ҳам унинг кўзига мижжа қоқмай тик боқди. Унинг катта-катта мовий кўзлари ишонч билан тикиларди.

— Орқамдан юринглар,— деди балиқчи.

У терчилаган кафтини чолворига артиб, таги ёғоч кабушини оёғига илди-да, тош йўлкадан кетаверди.

— Бирон нимани билдингизми?— сўради Стоун Нисдан.

— Ҳозирча ҳеч нимани. Бизга ишонишмаяпти.

— Берк тушган қайиқ бу ерда кўринмаяпти-ку,— деди Стоун.

— Ҳа, афтидан, бу ерда йўқ у.

Улар жим қолишди, негаки олдинда бораётган балиқчи ўгирилиб қараб, гаплашиш мумкин эмас, деган маънода бош чайқаб қўйди. Хотин-халаж уларга тикилишар, шир яланғоч болалар кетларидан югуришар, кейин орқада қолиб кетишарди. Чошгоҳ чоғи эди, йўлдан чанг кўтариларди.

Балиқчи уларни оқ тошдан қурилган уйларни оралаб кетган иланг-биланг ёлғиз оёқ йўлдан эргаштириб борарди. Улар қишлоқнинг нариги чеккасига қараб кетишарди. Бу ердаги уйлар каттароқ экан. Ер бетини эса оқиш қум босиб ётибди. Қум тегиб ишқаланиши оқибатида тош яраб қираб кетибди.

Балиқчи узун, пастак кулба остонасида тўхтаб, икки — остки ва устки тавақали эшикни тақиллатди. Кейин тепди.

— Сарандаки! — деб чақирди у. Бу сўз грекчада «қирқ» деган маънони англатарди, бироқ у, афтидан, бу сўзни исм ўрнида ишлатганди.

— Ким, — деган овоз эшитилди эшик ортидан.

Балиқчи ўз отини айтди.

— Политис, — деди у.

Эшикнинг устки тавақаси очилиб, Стоундан ҳам йирикроқ бир киши кўринди. Турқидан бир қарашдаёқ грек-лиги кўриниб турарди-ю, лекин туси мисрлик ёхуд сурияликлардай қоп-қора эди; худди девнинг ўзгинаси. Хумдай, тўқ қўнғир тусли боши тап-тақир, кўзлари теграсини майда-майда ажинлар қоплаган, сергак боқарди.

— Калимера, қари укки, — деди у.

— Калимера, — деди балиқчи.

— Ким бўлди булар? — У Нис билан Стоунга тикилди.

— Эшикни оч.

— Тўхта, ошиқма. — Балиқчи Сарандаки деб атаган даванги ўзига яраша айёр кўринарди.

— Эшикни очсанг-чи, — такрорлади балиқчи.

— Хўш, сабаб? — сўради у, кейин лабларининг таноби қочиб илжайди.

Нис шу топда яна очиқчасига сўзлаши лозимлигини англади.

— Мен Нис Галланосман. Сирносдан келганларни кўришим ёки Ҳожи Михалига учрашим керак.

— Сени кўргани жуда кўзи учиб турибди-да ўзиям, —

истеҳзо-ла деди Сарандаки, сўнг темирчи босқони ҳаво уфургандай, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Уларни кўришим керак,— деди Нис қатъий оҳангда.

— Менга қара, уккича. Узинг аллақайси гўрдан қандайдир фарангни етаклаб келибсан-у, менга Ҳожи Михалини кўрсат, деб тиқилинч қилганингга ўлайми? Уни танишимни қай гўрдан била қолдинг дарров!

— Танийсан,— деди Нис унинг кўзига тик қараб.— Айт, сирнослик болакай қаерда?

— Нимага керак бўлиб қолди у ўзларига?

— Ҳожи Михалини кўришим зарур бўлгани учун. Уни қаердан топсам бўлади.

— Вой-бўй, ўзинг ҳаммасидан хабардор кўринасан-ку.— Сарандаки, шўхчан кулди.

— Йўқ, хабарим йўқ,— деди Нис.— Айт, қаердалигини айт.

— Ҳе-ей, сал ўпкангни бос,— деди Сарандаки имиллаб, лекин маънодор қилиб. Бу машмаша унга ёқаётгани.— Унақа болани умрим бино бўлиб эшитмаганман.

— Талосни танайманми? Эксанинг укасини-я.

— Йўқ.

Нис сабр-тоқат билан ҳамма гапни: Сулиядан қайиқларни қандай олиб қочганларини, Талос билан Берк исмли австралоснинг Литтосга қараб жўнаганларини бир бошдан ҳикоя қилишга тушди.

Сарандаки бир нафас унга синовчан назар ташлаб турди-да:

— Балки бу ерда сирносликлардан баъзилари учраб қолар,— деб тагин кулди.

У ташқарига чиқиб, ҳамроҳларни шундоқ денгиз ёқасидаги, худди ўзининг кулбасига ўхшаган узун, пастак кулбага бошлаб борди. Ўзи эшикни очди.

— Мана, шу ердан ўша сирносликларингни қидириб кўринглар,— деди Сарандаки кулба ичкарасига имо қилиб.

Нис олдинда, орқасидан Стоун ичкари киришди. Кулба остига тош ётқизилганди. Бир бурчакда оппоқ губка — денгиз булут¹ уйилиб ётибди. Нариги, қоронгироқ бурчакда одамлар гимирлашяпти.

— Талос,— чақирди Нис. Кўзи ҳеч нимани илғамасди.— Талос,— такрорлади у яна. Талоснинг шу ердалигини ҳали аниқ билмасди.

¹ Денгиз булуты — сув жонивори.

Оний сукунатдан сўнг:

— Нима? Ким бу, Георгиймисан?— деган овоз эшитилди.

— Йўқ. Нис Галланосман.

Шунда Талос эшикдан ёруғлик тушиб турган жойга келди. Унинг чехрасида маъсумона айёрлик йилат этди.

— Эҳ-ҳе!— қичқириб юборди у.— Биз сизларни ушлаб олишди деб ўйлагандик.

У Ниснинг қўлини маҳкам қисди, бу орада эшик олди-га келган Берк индамай ёнларида турарди. Берк ўз одатига содиқ қолганди. У бутун туриш-турмуши билан ўзини ҳеч гап бўлмагандай тутишга ҳаракат қиларди. Улар кутнамаганда кириб келишди бу ерга, Берк эса уларни кутиб оляпти, холос. Бундан бўлак гап йўқ. Бироқ у шерикларини илиқ қаршиляпти. Стоунни қайта кўришдан эса ғоятда хурсанд. Нис бу икки одам орасидаги муносабатда пинҳоний илиқлик борлигини пайқаб турар ва ўша меҳрни қадрларди.

— Саломат бормисан, Стоун,— биринчи бўлиб деди Берк.

Унинг сўзлари ишорадай бўлди. Учовлари қўл олишишди. Бу ноқулайроқ чиқди, айниқса Энгес Беркнинг Нис билан кўришиши.

— Қачон етиб келдинглар бу ерга?— сўради Стоун.

— Эртасигаёқ. Уларнинг қаёққа гумдон бўлдиларинг?

— Пиёда келдик,— деди Нис.

— Қайиқларингни чўктириб юборишдими?— сўради Берк Нисдан.

— Йўқ,— деди Нис.— Энтосдан бу ёригагина яёв келдик.

— Бизни бўлса қўлга тушишимизга сал қолди,— деди Берк.

— Орқаларингдан қувиётганларини билиб-эшитиб турдик,— деди Стоун.

— Манави зумраша дарров очиқ денгизга қараб бурса бўладими қайиқни. Улар бўлса бизни қирғоқ яқинидан излашаётган экан чоғи.

Нис эса Талос билан ҳаммасини ипидан-игнасигача, бирваракайига гаплашиб олишга шошиларди. Энтос тўғрисида, йўқ-йўқ, аввал моторли қайиқ ҳақида, кейин Ҳожи Михали тўғрисида сўраб-суриштира, Талоснинг акаси Мисрдан келган-келмаганини тезроқ била қолса.

— Ҳали қайтгани йўқ, ҳозирча австралосим билан мана шу ерда, денгиз булути овчилари кулбасида яшаб турибман,— деди Талос Нисга.

— Ие, литосликлар денгиз булути овлашадими ҳали?

— Йўқ. Булут овловчилар бу ёққа ёздагина келишади.

— Анави даванги Сарандаки ҳам рангига қараганда шуларданга ўхшайди-я?

— У, бу Сарандаки жуда машҳур одам.— Болакай бирон нима ҳақида ҳикоя қилаётганида ҳаминша юзи айёронаммун тусга кирарди.— Унга нега бунақа лақаб қўйишганини биласанми? У билан икки укаси денгизда қирқ саржин чуқургача шўнғий олишаркан. Қирқ саржин-а! Қанчалик чуқурликка шўнғилса, денгиз булути ўшанча яхши бўлади.

— Инилари ҳам шу ердами?

— Йўқ. Ҳозир Сарандакининг бир ўзи қолган. Битта укаси сув остига шўнғиб, қайтиб чиқмаган экан. Бошқасини қаердадир метаксасчилар ўлдиришган экан.

Шунда Ниснинг ёдига худди мана шунақанги офтобу шамолда қорайган, кўкрак қафаси кенг Хамагуста булут овловчилари тушди.

— Сен айтган анави Ҳожи Михали қаерда?— сўради Нис.

— Шу ерда.

— Инглизлар билан алоқа боғлабдимиз?

— Ҳозирча унчалик эмас,— деди Талос. Унинг чеҳрасида тагин боягидай муғамбирлик акс этди.— Ҳозир бориб, у билан сизлар тўғрингизда гаплашиб келаман.— Кейин қўшиб қўйди:— Австралос иккаламиз яқингинада овқатланувдик. Сизлар ҳам ўтиринглар. Боримизни баҳам кўринглар.

У жавобни ҳам кутмай, ташқарига чиқди.

— Қаёққа кетди у?— сўради Берк.

— Ҳожи Михалининг олдига,— деди Нис.

— Биласизми,— деди Берк унга,— ўша Ҳожи Михалининг бу ерда ҳаммага бош-қош экан.

Улар кулбанинг нариги бурчагига ўтишди. Берк боя уларнинг одим шарпалари вшитилганда беркитиб қўйган дераза қопқоғини очиб юборди. Кулба ёришиб кетди. Ниснинг кўзи шунда товоқда турган ийланган саримсоқ билан деҳқонларнинг тегарак бугдой нонига тушди. Улар чўк тушиб, очкўзлик билан овқатга уришди ўзларини.

— Уни танитайман ҳам, билмайман ҳам,— деди Нис.

— Бу ердан қутулиб кета олсак бахтимиз кулиб боққан бўларди-да,— деб қўйди Берк.

— Уни гапга солиб кўрдингларми ўзи?— сўради Стоун ундан.

— Биздан бошқа бу ерда яна беш киши бор,— деди Берк.— Юқорида, тоғдаги кулбада икки инглиз офицери билан уч томми гумдон ошиб ётишибди. Эртага ўша ёққа бормоқчийдим. Олдинроқ ҳам борардим-у, сизларни кутиб тургандим-да.

— Инглизлар?— сўради Стоун.

— У жўнатишга ваъда берибдими?— сўради Нис.

— Йўқ. Бу Ҳожи Михали биттаям қайиқни қўлдан чиқармоқчи эмас.

— Нега?

— Инглизларни кутияптими-ей, алақайси оролдан кимларнидир қутқаришга тайёрланяптими-ей.

— Буни қаёқдан била қолдинглар?

— Инглизлар орасида бир майор бор. У грекча гаплашишни биларкан. Ушанинг Ҳожи Михалини кўрарга кўзи йўқ, қайиқ бермагани учун уни ит сингари ғажиб ташлашга ҳам тайёр. Михали бўлса Мисрдан кимдир келмагунча бермасмиш бари бир. Кўриниб турибдики, қайиқлар унинг ўзига нимагадир керак. Бу ерда янаги йилгача қолиб кетадиганга ўхшаймиз.

— Жин урсин,— деди Стоун.— Ҳеч ким қайиғини бергиси келмайди-я.

— Хўш, сиз нима деб ўйлагандингиз?— ўша заҳотиёқ ёпиштирди Нис.

Стоун ҳатто довдираб қолди. Кейин самимий жилмайиб, бош чайқаб қўйди.

— Ҳеч нима деб,— деди у.

— Ҳаммасини ўз кўзларинг билан кўрасизлар,— деди Берк.— У ёқда, тоғда, ўзаро ғажишиб ётишибди. Анали Михали қайиқ бермаяпти, улар бўлса темир қаллалар ана келиб қолади-мана келиб қолади, деб хавотирдалар.— У жўрттага ана шу иборани ишлатди.

Бир муддат жимгина овқатланишди.

Талос қайтиб келди. У Нисни Ҳожи Михалининг ҳузурига олиб кетгани келибди. Буни эшитгач, ўша бургут чангал, ғоятда қаттиққўл, ҳаммага ҳукмини ўтказувчи, инглизлар билан баҳслашиб, Миср томонга лоақал битта

қайиқни жұнатишга кўнмаётган одамни тезроқ кўргиси келиб кетди.

У ўрнидан туриб, Талос билан бирга Ҳожи Михали ҳузурига йўл олди.

17 боб

Унинг сочи Нисникига ўхшаган қалин, аммо қора эмас, оппоқ эди. У паст бўйли, Нисдан ҳам пастроқ эди. Илло туси денгиз булути овчиси Сарандаки сингари офтобда қорайиб кетганди. Қоп-қора кўзлари бурчига майда ажин гул чекканди. У тик, мижжа қоқмай боқарди. Еши қирқлар атрофида, аҳтимол элик ёки олтмишдадир. Ҳар қалай бу одам талайгина умр кўрганига қарамай, чайир ва ихчам бўлиб, вужудидан машаққатли йиллар юки эмас, камолга етган куч-қувват ёғилиб турарди.

— Қочиш қолишга шунчалик сабринг чидамаяптими? — унинг оғзидан чиққан илк сўзлар шу бўлди.

— Мен қочмоқчи эмасман, — жавоб берди Нис.

— Еш Талоснинг айтишича, Мисрга отланмоқчимисан.

— Наҳотки бу қочиш деган маънони билдирса? — сўради Нис.

— Қай томондан ёндошишга боғлиқ бу, — деди Ҳожи Михали.

Улар бетма-бет туришар, икковининг ҳам нигоҳи бир хилда синчков, айни вақтда сергак эди. Улар кенг-ковул тош уйнинг ошхонасида туришарди. Хона деворлари ширяланғоч, шифтида боғ-боғ саримсоқ осиглиқ. Манқалнинг панжарасида сихлар билан мис идишлар турибди. Учоқда милтилаб ёнаётган ўт устида мис чойнак турибди. Афтидан, Ҳожи Михали янгигина тамадди қилиб бўлган шекилли. Талос эшик пешбурнига суянган кўйи, бўлаётган суҳбатдан ошқора ҳузурланиб, малла сочларини титкилаб турибди.

— Ахир у ёқда уруш кетмаяптими? — овозини кўтармай деди Нис.

— Кетяпти, — деди Ҳожи Михали. — Лекин бу ерда ҳам уруш бўляпти.

— Ҳаммаси ўша ёқда ҳал бўлади. Қаердадир ўша ёқда, лекин бу ерда эмас.

— Бу ерда ҳам. Бу ердагиси янаям муҳимроқ.— Ҳожи Михали бош ирғаб ўз сўзларини алоҳида таъкидлади.

— Йўқ.

Улар шу топда кураш майдони ўртасида қулай фурсатни пойлаб тек қотган икки курашчидай рўпарама-рўпара туришарди.

— Темир каллаларни пачақлаб ташлаш учун ҳамма бир ёқадан бош чиқариши лозим. Шу қаторда бизлар ҳам. Бу фақат англизларнинггина ташвиши эмас.

— Тўғри,— деди Нис.— Лекин ўша ташвишнинг энг оғири ҳозир ўшаларнинг зиммасига тушган.

— Шунинг учун англизлар қанотига бориб олмоқчимисан?

— Ҳа, шунинг учун. Гарчи уларга батамом ишонмасам ҳам,— деди Нис.

Гап шу ерга етганда Ҳожи Михали, гўё ноёб совға олган одам сингари қувониб кетгандай бўлди. Қора кўзларида учқунлар чақнаб, кўзлари бурчидаги ажинчалари текис тортгандай туюлди.

— Навқирон шунқор, гапларингга астойдил ишонаман,— деди у кулимсираб.

Нис нима деярини билмай қолди. Бу ногаҳоний ўзгариш ҳаддан ташқари тез содир бўлганди.

— Асли қаерликсан?— сўради ундан Ҳожи Михали.

— Патраслик. Галланосман.

— Қайиқчимми?

— Ҳа. Отам билан қайиқчилик қилардик.

— Исёнчи Галланос — сенинг отангми?

— Шундай.

— Уни билардим,— мамнунлик билан деди Ҳожи Михали.— Э, уни ҳамма биларди. Ўша пайтда Қувайтдан келтирилган баъзи қурола-аслаҳалар ҳанузгача сақланиб қолган бу ерда.

— Қурола олиб келаётганимизда бизни қўлга туширишган эди,— деди Нис.

— Хабарим бор. Отангга нима бўлган?

Нис бошини сарак-сарак қилди:

— Билмайман.

— Сени қўйиб юборишганмиди?

— Мен Лариссадаги қалъада уруш бошлангунича ётдим. Кейин ҳарбийга сафарбар қилиб, англизлар ва македонияликларга қўшиб шу ёққа, Критга келтиришди.

— Хўш, нега энди Мисрга бормоқчисан, ҳар қалай?

— Бу ерда қиладиган ишим йўқ, — саркашлик билан деди Нис. — Ишни ниҳоясига етказиш учун зўр куч керак, бунақанги куч эса фақат инглизлардагина мавжуд.

— Бу ерда ҳам иш топилади. — Ҳожи Михали шашт билан бош силкиганди, оппоқ сочлари ҳурпайиб кетди.

— Темир каллаларни узил-кесил бир ёқлик қилиш керак, бу ерда эса иложи йўқ ундай қилишнинг.

— Гапимга қулоқ сол. — Ҳожи Михали ҳам бўш келмади. — Метаксасчиларга қарши ҳозирланган барча чораи тадбир эндиликда темир каллаларга қаратилган. Бу эса ҳазил гап эмас.

— Ҳўш, уларга ҳужум қилмоқчимисизлар?

— Балли. Қизиғи шундаки, укасига қарши тайёрланган зарба акасининг биқинига тушади. Агар уруш бошланиб қолмаганида, аллақачон метаксасчиларни бир ёқлик қилган бўлардик.

— Бари бир бу майда гаплар, — деди Нис.

— Биламан. Лекин ҳозир гап темир каллалар ҳақда боряпти, бу эса жиддий гап. Яъни ўша эски гапнинг ўзи-ю, лекин маъноси катта. Ҳаракат қилиш керак. Ҳаракат қилгандаям инглизлар билан биргаликда, темир каллаларга қарши курашаётганларнинг жамикиси билан биргаликда иш кўриш зарур. Уз ҳолича олишиш эса номаъқул иш.

— Инглизлардан жавоб олдингми?

— Йўқ. Лекин Экса тезда қайтиб қолиши керак.

— Демак, ҳамма иш шунга қараб қолибди-да? Жавоб келишини кутяпсанми?

— Йўқ. Биз бари бир бошлайверамиз.

Ҳожи Михалининг бутун фикри-ёдини шу сўзлаётган гаплари банд этгани шундоққина кўзга ташланиб турарди.

— Нимани бошлайсизлар?

— Гавдосга юришим.

Гавдос — Мальтага ўхшаб кетадиган, қоялар билан қопланган ерол бўлиб, Литтосдан ўттиз милча нарида эди. Нис шунда ўша ердаги сув ости қояларни қандай айланиб ўтганини эслади.

— У ерда, Гавдосда нима бор?

— Қалъа. Наҳотки билмасанг? Метаксасга қарши чиққан бари одамларимиз ўша ерда қамоқда.

— Ҳа, эшитгандим буни.

— У ерда йнгирма киши ётибди. Улардан ўн кишини шахсан танийман. Ҳаммалари Литтосдан. Қолганлари — денгиз булути овчилари.

— Сен ўшаларни озод қилгани Гавдосга ҳужум қилмоқчимисан?— сўради Нис шубҳаланиб.

— Баракалла. Худди шундай қилмоқчиман.— Ҳожи Михали тоқатсизлана бошлади. Бу доим ёниб-куйиб турадиган ўт-олов одам эди. Оппоқ сочлари эса боши теграсида оқ алангадай ҳилпирарди.

— Лагерни кимлар қўриқларкан?

— Ҳозирча метаксасчилар. Менга маълум бўлишича, ҳали-ҳозирча у ерга темир каллалар қадам ранжида қилганлари йўқ. Темир каллалар етиб келгач, у ердагиларнинг ҳоли нима кечишини тасаввур эта оласанми ўзи? Хўш?

— Ҳа,— деди Нис. Шу аснода Спада эсига тушиб кетди.

— Улар метаксасчилардан бешбаттар. Гавдосдаги лагерда ётганларнинг бари метаксасчиларнинг душманлари. Темир каллалар Гавдосни эслаб қолмасларидан бурунроқ уларни қутқариш керак.

Нис жавоб бермади.

Уни ҳаммадан олдин ажаблантирган нарса немисларнинг шу пайтгача Гавдосни эгалламаганлари эди. Ҳожи Михалига тикиларкан, унинг баъзан туюлганидек оғирвазмин, кўнгли бўш одам эмас эканини кўриб турарди. Бироқ бот-бот қизишиб турган онларидагидек шафқатсиз, телбанамо одам ҳам эмасди. Илло ҳар иккала жиҳат ҳам мужассам топганди унда. Бунинг устига у кўзи ўткир, ақли тезкор одам эди — бу билан ҳисоблашмай бўлмасди.

— Мен шу ердаги инглизлардан ёрдам беришларини сўрагандим, нега деганингда, биз ўзимиз тўпларни ишлатишни билмаймиз,— деди у.

— Қанақанги тўплар?

— Бизда миномётлар бор,— деди Ҳожи Михали.— Бу ишда ўша қурол жуда зарур.

— Неча дона?

— Уч дона. Ўзиям жуда зўр-да. Худди ёғ боғлаб кетган ўрдакка ўхшайди, роса иш беради-да.

— Шунчалик зарурми ўша миномётларни ишлатиш?

— Уларни ишлатмай Хавро Спати қўлтиғига ўтиб бўлмайди. Сабабини ҳозир тушунтириб бераман. Гавдосда учта чоғроқ-чоғроқ истеҳком бор, ўшаларга пулемётлар ўрнатилган, токи пулемётлар ишлаб тураркан Хавро Спатига кириб боришнинг сира иложи йўқ. Лекин истеҳкомлар жуда баландда, уларни фақат миномёт билангина овозини ўчириш мумкин.

— Кечаси ўтиб бўлмайдими қўлтиққа?

— Йўқ. Ҳамма ёқда қоя бодраб ётибди, айниқса сув ости қоялари кўп. Ёруғда ўтиш керак.

— Бўлмаса илгари қандай қилиб ўтмоқчи эдинглар?— Ҳайрон бўлиб сўради Нис.

— Бунга аҳд қилганимизча йўқ эди. Бир гранатани ишга солиб кўрсакмикан, деган хаёлга ҳам бордик, лекин бизда граната йўқ. То Идрис подачи тоғда миномёти бор аэропланни кўриб қолмагунича бирон иложини тополмай тоза гаранг бўлиб юрдик. Ана шундан кейин илож топилгандай бўлди. Кейин иш яна чигаллашди, сабаби, миномётларни қандай ишлатишни ҳеч қайсимиз билмасдик. Кейин инглизлар келишди, шунда тагин имкон туғилгандай туюлди. Ахир инглизлар ҳар қанақанги машинани ишлатишни билишади-ку. Шу боисдан ҳам ўшаларга мурожаат этдик.

— Қандай қилиб?

— Улардан бири грекчани биларкан, амал-тақал қилиб гапига тушунса бўлади,— деди Ҳожи Михали.

— Инглиз грекча гапиришни биларканми?— Ҳайрон қолди Нис.

— Мен ҳам ҳайрон бўлдим. Лекин у битта гапни топиб олибди. Ҳадеб қайиқ беришимни талаб қилиб ётибди. Унга қайиқни қаёқдан топиб бераман? Ана шунда ундан ёрдам беришларини сўрадим. Сенингча қандай, бунақанги тўплардан отишни ҳамма инглизлар ҳам билишармикин?

— Эҳтимол,— деди Нис, гарчанд ўзи ҳам бунга амин бўлмаса-да.

— Кейин уларга қайиқ бераман. Лекин ҳозир эмас. Гавдосдаги маҳбусларни қутқариш учун ҳамма қайиқларимиз керак бўлади. Миномётларни бўлса кимдир отиши керак-ку, инглизлар ана шу иш учун зарур бизга. Одам кўпроқ бўлса зарар қилмайди.

— Агар улар ўзи бўлишса, кейин қайиқ беришни ваъда қилдингми?

— Ҳа. Ҳамма иш битгач. Мен ўз қайиғимни қўш қўлаб тутқазаман. Борди-ю ўшангача қайтиб келиб қолса, Эксани уларни элтиб ташлагани жўнатаман.

— Қаердан қайтади?— Нис бу гапнинг моҳиятига тушуна бошлаганди.

— Эксани ўз қайиғида инглизлар ҳузурига жўнатганман. У тез орада келиб қолиши керак.

— Бундан хабарим бор. Лекин у айнан қаерга кетган?

— Искандарияга.

— Демак, Мисрдан инглизларнинг жавобини ўша олиб келиши керак экан-да?

— Балли.

Шу топда, инглизлар билан алоқа ўрнатишга уринаётган одамга рўбарў бўлгач, Нис бирдан шубҳага тушиб қолди, Стоуннинг нимага иккиланиши боисини тушунди. Айни шу ерда, алоқа боғлашга уриниб кўрилган жойда бу нореал—хаёлий гапдай туюлди.

— Хўш, у ёққа қайси томондан бормоқчисан?

— Денгиз томондан. Бирдан-бир йўл шу, нега деганинда, маҳбуслар ётган лагерь тепада, шундоқ Хавро Спати қўлтигининг тепасида. Қуруқликдан у ерга йўлаб бўлмайди. Тўрт тараф жуда қаттиқ қўриқланади, ҳамма ёқ мустаҳкамлаб ташланган.

— Боя сен айтган учала истехкомдан бутун қўлтиқни ўққа тутиб турса бўладими?

— Шундай. Улар ўқ узишга тушганларида ўтиб бўлмайди. Олдин учала истехкомни ҳам яқсон қилиш керак. Шунинг учун ҳам ишни миномётлар бошлаб бериши шарт.

— Қандай қилиб борасизлар у ерга, ким йўл кўрсатади?— ҳадеб суриштирарди Нис.

— Анави Сарандаки, денгиз булути овчиси, йўлни ўша беш қўлдай билади. У Метаксас замонигача Хавро Спати қўлтиғида булут овлаб кўп марталаб сув остига шўнгиган. Лекин бу иш осонликча битмайди.

— Қайиқда туриб миномёт отиш ҳам осон иш эмас.

— Бу инглизларнинг иши,— қатъий деди Ҳожи Михали.— Башарти улар кўнишса, қандай қилиш уларнинг иши. Лекин ҳаммаси уларнинг усталигига боғлиқ, чунки истехкомлар Хавро Спати йўлини ҳатто қуш учиб киролмайдиган қилиб тўсиб туради.

— Борингки истехкомларни яқсон қилинди ҳам дейлик, кейин-чи?— Оз-оздан бутун режа Нис кўзига ойдинлаша борди.

— Унда қирғоқдаги сим тўсиқ қолади. Қум устида сим тўсиқ бор. Биласанми, лагерь тикка қесиб тушган қирғоқ тепасида. Тўсиқдан ўтилиши биланоқ дара бошланади. Лагерга олиб чиқадиган бирдан-бир йўл ўша.

— Сим тўсиқ тўсиб турарканда ўша йўлни?

— Баракалла. Локин инглизлар истехкомларни яқсон қила олсалар, унда сим тўсиқни бир ёқлик қилиш қийин

эмас. Ҳаммадан бурун истеҳкомларни ишдан чиқариш шарт.

— Соқчилар кўпми?

— Билмаймиз. Локин Элизияда аскарлар кўп. Шу туфайли ўша ёқдан мадад етиб келмасдан бурун ишни зудлик билан битириш зарур.

— Наздимда, осонликча бўлмас-ов бу,— деди Нис.

— Ҳа, осонликча битмайди,— деди Ҳожи Михаали.— Локин, Галосдан эшитганимдай, сен ростдан ҳам инглизчани билсанг, бу инглизларни амаллаб кўндирасан.

— Уриниб кўраман,— деди Нис заррача иккиланмай.

— Галланоснинг ўгли инглизчани қаерда ўрганган?

— Кипрда.

— Унда анавиларни кўндирасан. Уларга гап уқдира оласанми ўзи?

— Билмадим-ов,— жавоб берди Нис.— Қизиқ, инглизлар қайиқни нега сўраб ўтирмай олиб кетишвермайдикин?

— Сўрамай олиб кетишиб бўпти.

— Қочиб қолишга бунчалик сабрлари чидамас экан, шундай қилганларида ҳам сира ажабланмасдим,— деди Нис истеҳзоли кулиб.

— Қайиқларимиз бекик қўлтиқда турибди,— деди Ҳожи Михаали.— Бизни жуда унақанги лақма деб ўйлама. Мен ўша грекча гапирадиганига, кимки қайиқни сўрамай олса, шартга отиб ташлайман, дедим. Ҳа, ким бўлса ҳам, ҳатто инглиз бўлганидаям, дедим. Локин гапимга тушундими, йўқми, билмайман. Бу гапим чинданам рост. Ахир ўзинг ўйла, ҳозирги пайтда бирорта қайиқ бера оламанми? Экса келсин, ама шундан кейин у билан жўнайверишади. Бундан ортиқ нима керак уларга?

— Улар шошилишяпти-да, ахир,— деди Нис Беркни эслаб.

— Бизлар ҳам шошиляпмиз. Фурсатни ўтказиб бўлмайди, чунки темир каллалар бу ерда ҳам ҳадемай қораларини кўрсатиб қолишади. Нима бало, инглизларнинг ҳаммасиям шунақа бесабрми?

— Улар кутиш, ишни ортга чўзишни ёқтиришмайди.

— Анави икки австралосни-чи, кўндира оласанми?

— Шу ишгами?.. Қайдам. Йўқ, билмадим,— такрорлади Нис ўз-ўзича гудранаётгандай.

— Бир амаллаб кўндир уларни,— деди Ҳожи Михаали

қатъийлик билан салмоқлаб. Кейин ўша заҳотиёқ ўз ода-тича кулиб қўйди.

— Қачон бошламоқчисан?

— Иложи борича тезроқ. Агар инглизлардан бир иш чиқара олмасак, унда ўзимиз бошлайверамиз. Негаки темир каллалар бугун-эрта оролга келиб қолишлари мумкин. Бу ерга ҳам. Ҳозир бўлса бизга ҳеч ким халал бермайди. Тадорик кўриш енгил кўчди, нимага десанг, бу ердаги метаксасчиларни, полициячи ва солиқ йиғувчиларни бирва-ракайига қўлга олдик.

— Борди-ю инглизлар рад этишса-чи?

— Рад этишса уларсиз ҳаракат қилаверамиз. Локин бунга деярли йўл қўйиб бўлмайди. Сен уларга метаксасчиларнинг кимлар эканини тушунтир.

— Бари бир тушунишмайди.

— Нимасини тушунмас экан? Нима, уларга метаксасчилар ҳақида ҳечам гапиришмаганми? Уларнинг халқ қонини ичаётганларини айтишмаганми сира!

— Ҳаммасини биледи улар,— деди Нис деярли зарда билан.— Локин, бу билан ишимиз йўқ, деб ҳисоблашади улар.

— Ҳар қалай уларга яна бир марта тушунтириб кўринг. Буларнинг Литтосда қилган ваҳшийликларини гапириб бер. Мессараникини ҳисобламаганда, бу ернинг зайтуни Критда энг олди мева эканини, ҳосилни бутунича метаксасчиларга топширишимиз шарт бўлиб қолганини айт. Ҳокимият ҳам, фабрикаю заводлар ҳам ўшаларники бўлганини, ер ҳам ўшаларники эканини сўзлаб бер. Шунинг учун уларнинг кўнгиллари кўчасига келган ўйдан қайтмаганларини, биз эса ҳосилимизни улар белгиланган нархда топширишга мажбур бўлганимизни гапир. Уларнинг омборхоналарига зайтуни ҳам, овлаган балиғимизни ҳам, ҳатто ўз уйимизда солган мусалласу виномизни ҳам ўзимиз ташиб берганимизни, улар боримизни шилиб, қонимизни симирганларини, эвазига эса бир қисимгина дирхам берганларини айтиб бер. Кимки сал қаршилиқ қилса, оролга, Гавдосга жўнатганларини сўзла. Ана ўша Гавдос лагерда ётганларни қутқармоқчи эканимизни тушунтир.

— Қўлга олган метаксасчиларни нима қилдинглар?— Нис аста-секин бу кишининг вужудида жўш ураётган қудратни ҳис эта борар, ҳайратдан ёқасини тутгудай бўларди.

— Илгари бизни қамаганларидай, хонага тиқиб, ус-

тиларидан қулфлаб қўйдик. Худди бизни қамайдиган жойларига, мэрия биносига.

Нис шошиб қолганди. Ҳожи Михали шоша-пиша гапирар, узуқ-юлуқ, бироқ аниқ, маъноли сўзлари билан унинг кўзи олдида ўзлигини намойиш этарди.

— Кечиктириб бўлмайди бу ишни. Мабодо метаксасчиларнинг душмани бўлган маҳбуслар темир каллаларнинг қўлига тушиб қолсалар, уларни нимта-нимта қилиб ташлашлари аниқ,— деди Ҳожи Михали, гўё юришни ҳозироқ, айнан шу ондаёқ бошлаш зарурдай бир оҳангда.

— Агар миномётлар бутун бўлса...— Ниснинг сўзи оғзида қолди.

— Уларни қисмларга ажратиб қўйибмиз. Қисмлари булут оловчиларникида ётибди. Узиям жуда ажойиб қурол-да.

— Миналари ҳам борми?

— Уч яшик мина бор. Тагин иккита кичкина пулемёти-миз ҳам бор. Менга қара, навқирон шунқор,— қизишиб давом эттирди сўзини Ҳожи Михали,— инглизларни кўндир. Агар яхшилаб тушунтира олсанг, ишнинг ярми битди деявер. Ростдан биласанми ўзи тилларини? Ҳозироқ бор олдиларига.

Ниснинг вужудига алақачон ўт туташганди. Метаксасчилар ўзини Лариссадаги қалъада уч йил қандай азоблаганларини унга эслатиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Узини темир каллалар панжасида тасаввур қилиб кўришни-ку айтиб ўтирмаса ҳам бўлади. Ҳозир пухта ўйлаб, бир қарорга келадиган фурсат етганди. Ҳаммаси равшан. Йўлга тушиш даркор. Барининг падарига ланъат, лекин анави маҳбусларни қандай бўлмасин Гавдос қамогидан халос этиш лозим. Бунинг учун биринчи галда инглизларни кўндириш керак. Ундан ҳам олдин Стоун билан Беркни. Ҳа, Энгес Беркни.

Нис ҳозир кўп нарса ўзига боғлиқ эканини биларди.

Борди-ю унамайдиган бўлишса, бу одамларни тушунишга ҳам тайёр эди у.

Ўзи — бошқа гап. Метаксасчиларни у билганчалик билиш, бу ёвузлардан нафратланиш, ёвузлар нафратини ўз бошида синаб кўриш бошқа гап. Бундай одам темир каллалардан ҳам худди ўшандай нафратланади.

Башарти икки ҳамроҳи тушунишмаса, уларга таъна қилишга ҳаққи йўқ. Берк, турган гапки, бари бир тушунмайди. Стоун эса оқибатигача тушуниб етмайдиган нар-

сасини сезгиси орқали фаҳмлайди афтидан. Илло Берк, тушунишга қодир бўлса-да, тушунишни истамайди. Истамаслиги тайин.

Нис бу гапларнинг (ўзини назарда тутилса) қайиққа ҳеч қанақанги дахли йўқлигини англаб етмаганди ҳали. У шунчаки, Гавдосдаги литтослик маҳбусларни темир каллар қўлига тушмасдан бурун озод этиш зарур деб биларди, холос, бошқа нарсани ўйламасди.

— Олдин австралос шерикларим билан гаплашиб кўраман,— деди у.

— Инглизлар билан ҳам гаплаш. Тезроқ кўндир уларни,— қисталангига олди Ҳожи Михали.— Бугун, эрта ичида. Бу ишни фақат сен эплайсан, негаки, грекчани биладиган инглиз мендан аччиғланиб қолган. Талос бошлаб боради.

Талос эшик олдида қимир этмай турарди. У чидам билан қачон ўзи керак бўлиб қолишини кўтиб турганди.

Бу пайт Нис эшик ёнига етиб борганди. У эшикни очди-да, нимадир демоқчи бўлиб орқасига ўгирилди.

— Кўндир уларни,— деди Ҳожи Михали.— Тушунтир, агар озод қилсак, улар курашни давом эттирадилар. Чинакам мард одамлар улар.

— Яхши.

— Темир калларни енгиш учун шундай қилиш зарурлигини айт,— деди Ҳожи Михали.

Нис буни уларга айтмаслигини, лекин ҳақ гап эканини билиб, тушуниб турарди.

— Яхши,— такрорлади у.

— Адио,— деди Ҳожи Михали.

— Адио,— жавоб берди Нис.

Нис, гўё ҳозироқ, худди ушбу дақиқадаёқ Гавдосга ҳужум бошланадигандек, тош сўқмоқдан жадал одимлай кетди.

18 боб

У кулбага кириб келди-ю, тўғридан-тўғри бундай деди шерикларига:

— Агар қайиқ олишни хоҳласанглар, Гавдос оролидаги лагерда қамалиб ётган бир неча литтосликни қутқаришда ёрдамлашишимиз керак.

— Шуниси етмай турувди-да ўзи,— тўғрилади Берк.

- Қанақа одамлар экан?— сўради Стоун.
- Улар Метаксасга қарши чиқишган, шунинг учун метаксасчилар уларни лагерга тиқишган.
- Энди биз ўшаларни лагердан қутқазिशимиз керак эканми?
- Ҳа, оролга темир каллалар етиб келишмасдан олдинроқ.
- Жуда соз,— деди Берк.— Хўш, яна нималар қилишимиз керак экан?
- Улар темир каллалар қўлига тушиб қолишлари мумкин — шунинг ўзи етарли эмасми?
- Хўп, шундай ҳам дейлик,— деди Стоун.— Хўш, биз нима қилишимиз керак экан.
- Литтосликлар қайиқда оролга яқинлашишлари учун биз истеҳкомларни миномётдан тўпга тутишимиз керак.
- Миномётдан?— қайта сўради Стоун.
- Ҳа, миномётдан.
- Телбалик-ку бу,— деди Берк.
- Аслини олганда у ҳақ эди.
- Ким тўқиган бу чўпчакни?— сўради Стоун.
- Чўпчак эмас бу. У, Ҳожи Михали, бари бир шундай қилади.
- У ерда ётганлар ўз йигитлари эканми?
- Нис унга таажжуб-ла тикилди.
- Ҳалиги, оға-инилари ё дўстларими?— тушунтирди Стоун.
- Йўқ. У ердагилар Ҳожи Михалининг ўзига ўхшаб Метаксасга қарши курашганлар.
- Бизсиз ҳам амаллашади ўзлари,— деди Берк.
- Литтосликлар миномётни қандай ишлатишни билишмайди. Миномётлар эса жуда зарур, чунки лагерга кираверишда, соҳилда жойлашган истеҳкомларни яқсон қилиш керак олдин.
- Жуда вақтида келган эканмиз-да, омадимизни қаранг-а,— тўнғиллади Берк.
- Фақатгина қайиқни деб қилмаймиз бу ишни,— деди Нис.
- Шунақами?— деди Берк.— Борди-ю битта қайиқни индамай олаверсак-чи!
- Нис бош чайқади. Кейин у Ҳожи Михалининг, шундай пайтда қайиқни сўрамай-нетмай олган ҳар қандай одамни отиб ташлайман, деганини сўзлаб берди. Дарвоқе, на Беркни, на Стоунни бу билан қўрқитиб бўлмаслигини

биларди у. Ҳар қандай пўписа уларни аҳдидан қайтаролмайди.

— Бу қанча вақтимизни олади?— сўради Стоун.

— Уч-тўрт кунни.

— Оролда греклар кўп эканми? Турган гапки, орол жуда яхши қўриқланса кераг-а?

— Анигини билмайман. Лекин миномётлар уларга устунлик беради.

— Миномёт,— жаҳл билан тўнғиллади Берк,— аниқ мўлжаллашни талаб қилади. Масофани аниқ билиш керак. Ҳаммаси аппа-аниқ қилиб ҳисоблаб чиқилиши лозим. Умуман олганда, агар миномётни бунақанги қайиқчага ортилса, кўз очиб-юмгунча оёғи осмондан бўлиб тўнкарилиб кетади.

— Катта қайиқлари бор экан,— деди Нис, у ҳам ачиғлана бошлаганди.

Улар мунозарага тушиб кетишди. Лекин баҳс тезда бўшашди. Зотан Нис ҳамишагидек бафуржа, бир маромда сўзлар, ўзини холис воситачилардай тутарди. Аммо аслида эса бу гапларнинг бари, худди Ҳожи Михали сингари, унинг шахсий ишидай бўлиб қолганди. Австралослар учун бўлса бу қайиқ топиш учун бир имкон эди, холос. У розилик беришдан мақбули йўқ эканини исботлашга тиришарди. Ҳўш, улар бу ердан тезроқ кетишни исташяптими? Марҳамат, ишни кетга суриб ўтиришмасин. Негаки ҳамма иш темир каллалар Гавдосга, ҳатто бу ерга, Литтосга етиб келмасларидан бурун ниҳоясига етказилиши керак.

— Қачон бошлашмоқчи улар?— сўради Берк.

— Ҳозироқ бошлашга тайёр улар. Инглизлар кўнса бас. Уларсиз эса бунинг иложи йўқ.

— Нимага?

— Одам кам. Энг асосийси — миномётлар. Биз учовимиз учта миномётни удалай олмаймиз-ку, ахир?

— Ҳақ гап, удалаёлмаймиз,— деди Стоун.

— Демак, инглизларни кўндириш керак унда,— деди Нис.

Беркни қўққисдан рози бўлишга нима мажбур этганини Нис билмади-ю, лекин Энгес сабрсизлик билан бундай деди:

— Бўпти. Кимларнидир қайсидир оролдан қутқаришимиз зарур бўлса, қутқарганимиз бўлсин. Лекин қанча тез бошласак, шунча яхши.

— Миномётлар биланми?— деди Стоун.— Мумкинмас бу.

— Ие, кимдан эшитяпман бу эътирозни?

— Ё худо. Энгес, миномёт нималигини ўзинг яхши биласан-ку, ахир.

Стоун жим қолди. Ҳаммалари ҳам бир-бирларига тикилганча жим туришарди. Кейин Стоун елкаларини учириб қўйди.

— Агар миномётсиз иш битмаса,— деди у таслим бўларкан,— ҳаммасини олдиндан пишитиб, пухта ўйлаб олиш керак. Қаерда экан ўша миномётлар? Уч дюмлисидирда, а?

— Билмадим,— деди Нис.— Мен ҳали инглизларни кўндиришим керак.

— Бундан бирор наф чиқиши маҳол-ов,— деди Берк.

— Мен билан бирга юра қолинг,— таклиф қилди Нис унга. У Беркнинг бояги, бўпти, кимларнидир қайсидир оролдан қутқаришимиз зарур бўлса, қутқарганимиз бўлсин... қанча тез бошласак, шунча яхши, қабилдаги сўзларининг чинакамига ёрдами тегиши мумкинлигига ақли етиб турарди.

— Ўша миномётларни бир кўздан кечириш керак,— деди Берк.

Нис қолган нондан бир бурда ушатиб, саримсоққа тегизди. Кейин қаддини ростлаб, йўлакай кавшаганича ташқарига қараб юрди.

Талос учалови кулбадан чиққунларича кутиб турди-да, одатига хилоф равишда индамайгина уларга эргашди. Жим бориш кўпга чўзилмади. Унинг чеҳрасига одатий айёрона, лекин маъсум кулги қалқди.

— Агар анавиларни кўндиролсанг,— деди Талос,— мен ҳам сизлар билан бирга бораман.

— Сен миномётни сира яқинидан кўрганмисан ўзи?

— Йўқ.— Талос калта оёқларида ирғишлаб борарди.

— Нимаям дердим, Ҳожи Михалинг рухсат берса, майли,— деди Нис.

— Рухсат беради.

— Қандай қилиб бу ерда оқсоқол бўлиб қолган у.

— У Франко Кастеллада метаксасчиларга қарши жанг қилган. Буни гапириб бергандим-ку сенга.

— Эсимда. Фақат шунинг учунми?

— Литтосда ҳамма Метаксасга қарши эди. Лекин метаксасчиларга қарши биринчи бўлиб ростакамига кураш

бошлаган ўша. Ҳатто боғбону мусалласчилар ҳам Ҳожи Михали билан ўйлашиб гаплашишади.

— Шунақа де,— деди Нис.

— Ҳа, шунақа. У доим метаксасчиларга қарши чиққан,— сўзини давом эттирди Талос.— Метаксасчилар қаммоқчи бўлиб уни роса қидиришарди, у бўлса Сарандаки ва бошқа булут овчилари билан бирга жўнаб қоларди. Кейин яна қайтиб келарди.

— Қисқаси, метаксасчилар бир мартаям қўлга туширишолмаганми уни?

— Бирон мартаям. Унга Сарандаки ёрдам берарди-да. Булут овловчилар уни ҳимоя қилишарди. Гавдос тўғри-сида бўлса то сеинга гапириб бергунича ҳеч нима эшитма-гандим. Қизир-а, бу ерда булут овловчилар балиқчилар билан теппа-тепг. Уларга қандай муносабатда бўлишлари-ни ўзинг ҳам биласан-ку, ахир.

Нис балиқчилар билан денгиз булути овчилари ораси-да мавжуд бўлган тафовутдан хабардор эди. Булут овловчилар паст табақа, қора халқ ҳисобланарди. Балиқчилар булут овлашни номуносиб касб ҳисоблаб, буни ўзларига эп кўрмасдилар. Бу ғоятда мушкул ҳамда камнаф касб эди. Одамлар тирикчилиги ўтмай, ночор қолганларидан бу ишга бел боғлардилар. Ёки ўзларича алоҳида, эркин ҳаёт кечирини умидида бунга жазм этардилар. Булут овловчилар тоғу тошлардан иборат кичик-кичик оролчалар-да яшардилар. Фақат ёздагина соҳил томонга кўчиб келардилар. Литтосга ўхшаган қишлоқда уларни ўз тенгла-ридай қабул қилишлари азалий удумни бузиш деган гап эди. Бу ерда Ҳожи Михали аралашган бўлиши керак. Унинг анави Сарандаки олдида катта қарздорлиги аниқ. Ёхуд ҳамма гап унинг литтосликлар орасида ҳам, булут овловчилар орасида ҳам барабар эътиборга эга эканлиги-дадир. Нис метаксасчиларнинг Литтос сингари жойларда ҳар икки томон ўртасига атайлаб низо уруғини сочишлар-ини биларди. Улар деҳқонларни — балиқчиларга, балиқ-чиларни эса булут овловчиларга гиж-гижлардилар. Ҳожи Михали, метаксасчилар истагига зид равишда, уларнинг бу ерда баҳамжиҳат, аҳил яшашларига муваффақ бўлган кўринади.

— Ҳа, бу ҳол жуда ажойиб,— деди у Талосга.

— Инглизлар ёрдам беришармикин?

— Манави икки австралос кўнди.

— Инглизлар-чи? Кўнишармикин?

— Қайдам. Мен ҳали уларни кўрганим йўқ.

— Агар кўнишмаса,— ўз фикрини рўйирост баён этди малла соч бола,— мен уларга сира тушунолмайман унда.

Нис пиқ этиб кулди. Олдинда кетаётган Стоун билан Берк ҳайрон бўлиб ўгирилиб қарашди.

— Оролни миномётдан отгани борганинларда мениям олиб кетинлар, деяпти у,— тушунтирди Нис хижолатпазлик билан.

— Вой жинқарча-ей,— тўнғиллади Берк.

— Агар инглизлар кўнишмаса, уларга сира тушунолмайман, деяпти яна.

— Айтиб қўйинг, унда мен жуда яхши тушунаман,— деди Берк.

Шу тахлит, олдинма-кейин тизилишиб қишлоқнинг чеккасига етиб келишди. Кейин Талосни олдинга ўтказиб юбориб, яқиндаги ён бағирда тепага кўтарилиб борадиган ёлғиз оёқ йўлдан юқорилай бошлашди. Йўл баландлаб, деярли тиккага кўтарилиб борарди. Атрофда қизил гулли чўл буталари ўсиб ётибди. Ер қуруқ, сарғимтир, оёқ остида қумоқ-қумоқ бўлиб ётибди. Пастга тикиларканлар, улар мудроқ зайтунзорлар билан қопланган Литтос воҳасини яққол кўрдилар. Илон изи янглиғ чўзилиб кетган кўм-кўк ток қаторлари, ён бағирлар этакларида бодроқдай бодраган оппоқ кулбалар антиқа манзара касб этарди. Денгиз томондан воҳани қучиб турган қўлтиқ ҳам бутун борлиғи билан намоён бўлди.

Бу сокин манзара қуёш нурларида чўмилмоқда эди.

Улар олдинда йўгон, калта оёқларини ўйноқлатиб, диканглаб бораётган Талосдан орқада қолмасликка тиришиб одимларкан, тобора воҳадан узоқлашиб, тепага кўтарилиб боришарди. Берк унга тикилганча, ҳансираб қадам ташларкан, Оскар Уайльднинг шеърини ғўлдираб ўқирди:

Архар оёқ, арklar тапгриси,
Қани айт-чи, нелар кечди аҳволинг?

— Нима?— сўради Стоун.

— Ҳеч нима,— деб қўйди Берк қуруққина.

Тўсатдан улар қаршисида бир-бировига мингашиб кетган қоя тизмалари, қават-қават тик деворлар пайдо бўлди. Ана шу қоялардан бирининг ясси чўққисидан қоп-қора, ер бағирлаган подачи кулбаси кўринди. Атрофда, харсанглар устида беш ёки олти нафар одам узала тушиб ётишибди. Ярим яланғоч, соч-соқоллари ўсиб кетган бу одамлар ёв-

войнга ўхшашарди. Барчаларининг кўкраклариди шахсий белгилари илиғлиқ тасмачалар кўзга ташланарди.

Афтидан, булар инглизлар эди.

19 боб

Энгес Берк йўл-йўлакай Нисга бир неча исмларни айтди. Нис уларни эслаб қололмади, зеро инглизча номларни ёдда сақлаш амри маҳол ўзи. Фақат майорнинг исмигина өсида, чунки Берк у ҳақда Стоунга:

— Ғирт разил экан,— деганди.

Майорнинг исми Тилли экан.

У новча, чайир, ялтироқ бош экан. Қоп-қора мўйловли, пастки лаби сал дўрдоқ бўлиб, кўзлари маъносиз, совуқ боқаркан. Ундан ташқари яна бир офицер—лейтенант ҳам бор экан. Буниси тикмачоқдай, башарасидан оқ кўнгили кўринади.

Қолган тўрт нафари оддий аскар. Улардан бири кўзга ташланиб турарди. У паканароқ, буғдой ранг, афтига қараб турсангиз ҳозир кулиб юборади дейсиз-у, лекин ҳар қанча тикилганингиз билан сира кулмайди. Нис беихтиёр айнан шу аскарга мурожаат қилди.

— Мен сизлардан ёрдам беришингизни сўраб келдим,— деди у жўнгина қилиб.

Ҳеч қайсиларидан садо чиқмади.

— Мисрга кетиш учун қайиқ топишингизда ёрдам беришимни хоҳлайсизларми?— деди Нис.

— Гавдосдаги аллақанақанги маҳбусларни озод қилибми?— сўради лейтенант.

— Ҳа.

— Хом хаёл бу,— деб қўйди лейтенант.

— Қайиқ топиш учун арзимапими бу?

— Э, бу шароитга қараб-да.

— Миноётларни у айтгандай ишлатиш— ўз бўғзимизни ўзимиз тигга тутиб бергандай гап,— деди аскарлардан бири. Талаффуздан унинг оддий лондонликлардан эканини дарров билиб олса бўларди.

— Миноёт ишлатишни ҳеч қанақанги қийин жойи йўқ,— деди лейтенант.— Лекин анави грек айтгандек қилиш умуман мумкин эмас. Денгиз томондан яқинлашиб бўлмайди. Буни хаёлига ҳам келтирмай қўя қолсин.

— Нимага?

— Орқа-олдингга қараб улгурмасингданоқ жонингни жаннатга жўнатишади-қўйишади,— деди лондонлик.

— Э, бу кўргуликдан шу ерда ҳам қочиб қутулолмайсан бари бир,— жавоб берди Стоун.

Бир муддат ҳаммалари жим қолишди.

Бугдой рангли, лабларида кулги гунчаси чатнай-чатнай деб турган бояги аскар яқинроқ келиб тўхтади-да, кўксидagi шахсий белгисини ўйнаган кўйи:

— Ҳожи Михали деганлари сенмисан?— деб сўради. Тўғри талаффуз билан сўзлади, зотан у шотланд эди.

— Йўқ,— Нис ўзини танитиб, Ҳожи Михалининг кимлигини тушунтирди унга.

— Сен бизга мундоқ батафсил гапириб бергин-да,— деди шотландиялик. Шунда Нис, боя Стоун билан Беркка тушунтирганидек, уларга ҳам Гавдос лагеридagi литтосликларни фурсат ўтмай, оролга темир каллалар келмасидан бурунроқ озод этиш қанчалик зарур эканини гапириб берди.

— То бу ишни бажармагунимизча қайиқни тушимиз-даям кўролмаймиз,— деди Нис.

— Ҳўш, миномёт масаласи нима бўлади?— деди учинчи аскар. Бу чуваккина, қилтиллаб турган чол эди.

— Бу масалани сизлар ҳал қиласизлар,— деди Нис.

Улар Ниснинг фикрига тушунишмади.

— Майда-чуйда жиҳатларигача пухталаб ўйлаб кўриш — бизнинг ишимиз,— тушунтирган бўлди Стоун.

— Менга қаранглар,— деди Нис уларга.— Темир каллалар эртами-кечми, бари бир бу ерга ҳам етиб келишади, шундоқ экан, тоғ тепасига чиқиб олиб, улар қачон келишаркин деб кутиб ётаверасизларми?

— Бизнинг тилагимиз битта — бу ердан қутулиб кетиш,— деди лейтенант.

— Бунинг учун эса қайиқ керак,— деди Нис.

— Нима, сен ҳам Мисрга кетмоқчимисан?— сўради ундан шотландиялик.

— Шундай,— деди Нис.— Мен ҳам кетмоқчиман.

Яна орага сукунат чўмди.

Бу сукунат замирида иккиланиш ёхуд боши берк кўчага кириб қолганларини англаш туйғуси ётарди. Шу аснода ҳаммалари тик туришар, ёлғиз майоргина ўтирарди. У ҳали-ҳозирча чурқ этиб оғиз очмаганди. У бошини кўтариб, Нисга ошкора напосандлик билан хўмрайиб тикиларди.

— Қайиқда туриб миномёт отиб бўлмайди,— деди лондонлик.

— Миномётга унча-мунча ақлингиз етадимми ўзи?— сўради Нис.

— Ҳа, унча-мунча ақлим етади,— кулимсиради лондонлик.

— Демак, бунинг сизга унчалик қийин жойи йўқ экан,— деди Нис.

Берк кулиб қўйди. Бироқ у тобора ғижиниб борарди. Стоуннинг ҳам жаҳли чиқиб турарди. Ниҳоят Беркнинг зардаси қайнаб, газабига эрк берди.

— Ҳаммаларингни жин уриб, жабббр чалсин-э,— деди у.— Қайиқсиз бу ердан қутулиб кетолмаслигимиз кундай равшан гап-ку, ахир. Шундоқ бўлгач, келинглар, ўша керакли одамларни халос қилайлигу бу лаънати оролдан туёғимизни шиқиллатиб қолайлик.— Берк юрагидагини бўшатиб, енгил тортгандай бўлди.

— Ораларингда бирорталаринг қайиқ бошқаришнинг уддасидан чиқа оласизларми?— сўради лейтенант.

— Манави уддалайди.— Берк боши билан Нисга ишора қилди.

— Нега энди тихирлик қиляпсизлар ўзи?— деди Стоун.

— Уша миномётларни деб асфаласофилинга равона бўлгим йўқ,— деди лондонлик.

— Унда шу ердан жилмай, раббимсан, ўзинг халос эт мени, деб дийдиё ўқиб ўтиравермоқчимисан?

Нис ҳамма гапни Беркка қўйиб бериб, аралашмай тураверди.

— Э, ўша ишдан омон қайтиб бўпсан,— деди кекса аскар.

— Утакаларинг ёрилиб кетяпти, вассалом, бошқа гап йўқ,— деди Стоун.— Ҳамманг қўрқоқсанлар.

— Бас, етар,— деди шу топгача индамай ўтирган майор. Лекин қандайин дағдаға билан гапирганини қўяверасиз.

— Бас денг? Бекорларни айтибсиз. Кўриб турибман, сиз ҳам қуён юракликда бошқалардан тирноқчалик қолишмас экансиз.

Бу ҳаддан ошиш эди.

— Менга айтяпсизми бу гапни?— Майор ўрнидан туриб кетди.

У Стоундан ҳам баланд экан-у, бироқ кўзларида жангари ўт чақнаб турган малла сочу малла соқол паҳлавон олдиди сал пачоқроқ кўринаётгандек туюлди.

— Ҳа, сизга айтяпман,— деди Стоун.

Вазият мушкуллашди, зеро майор ҳарқалай майор эди-да. Бироқ ҳеч зог унинг ёнини олмади. Шунда Нисга инглизлар орасига келишмовчилик — нифоқ оралагани дарҳол ошкор бўлди.

— Ҳеч ким ҳеч нимадан қўрқаётгани йўқ,— деди шотландиялик босиқлик билан. Аммо бу гапни у майорнинг ёнини олиш учун айтмади. У шунчаки бор гапни таъкидламоқчи бўлди:

— Бўпти,— деди Берк.— Келинглаар, бу гапни қўятурайлик.

— Сизлар, австралияликлар, билганларингни қилаверинглаар,— деди майор.

— Қайсарлик қилманг, майор,— деди Берк.— Агар бу ердан қутулиб кетиш кўнглингизда бўлса, маҳбусларни қутқариш ишида қатнашишингизга тўғри келади барибир.

— Нега энди биз аллақандай маҳбусларни қутқаришимиз керак экан?— деди майор.

— Бу ердан қутулиб кетиш учун,— жавоб берди Берк.

— Ҳеч қаяққа бормаймиз ҳам, ҳеч кимни қутқармаймиз ҳам,— деди майор.

— Буни, майли, ҳар ким ўзича ҳал қилсин,— деди Нис шотландияликка қараб.

Барчалари ниманидир кутишарди. Шотландиялик ўртада, гўё бу гаплар уни қизиқтириб қўйгандай бир қисфада, пешанасини тириштириб турарди.

— Хўш, нима дейсан, Макферсон?— сўради ундан лейтенант.

Ҳаммалари бор-йўғи капрал унвонли пастаккина шотландияликка тикилиб қолишганди. Берк бу манзарани кузатаркан, Жек Лондон ёдига тушиб кетди. Унинг қаҳрамонлари фавқулудда аҳволга тушиб қолган пайтларида, даражаси ёхуд эътибори юзасидан фармонбардорлик ҳақ-ҳуқуқига эга бўлганлар бир ёқда қолиб, ўзларига муносиб раҳнамо сайлаб олишлари тасвирланган ҳикояларини эслади. Оғир дамларда одамнинг фақат одамлик хислатигина қолади, ҳар қандай сунъий тўсиқлару имтиёзлар барбод бўлади. Зўр гап, қойил. Қани энди, Жек Лондон ҳозир шу ерда бўлса.

Лондонлик ҳам, кекса аскар ҳам, лейтенант ҳам — ҳамма-ҳаммалари шотландияликнинг оғзини пойлашарди. Елғиз майоргина четда қолганди.

— Қўлимиздан бошқа нима ҳам келарди? — деди шотландиялик. У бу сўзларни тақдирга тан беришга тайёр одамдек хотиржамгина айтди.

— Йўлга чиқиш керак, ҳозироқ, — деди Нис.

— Уша миномётларни бир кўздан кечириш керакми-ди, — деди, аскарлардан бири. У «ш-ш»лаб гапирди, чунки олдинги икки тиши йўқ эди.

— Миномётлар. Э, бошга битган бало бўлди-да, — деб қўйди қария.

Шу билан гап тугади. Шотландиялик аслини олганда деярли ҳеч нима дегани йўқ. У бир қарорга келган ва фикрини сўрашларини кутаётган эди, холос. Ниснинг назарида худди шундай эди. Шотландияликнинг бафуржа мулоҳаза юритиши унга ёқиб қолди.

Шундан сўнг майор дарғазаблик билан, дона-дона қилиб:

— Ҳамманг тўнкасанлар, — деди.

— Қўйсангиз-чи, Тилли, — деди лейтенант. — Узга иложимиз йўқ.

— Гап бунда эмас. Гап принципда. Энди пастдаги анави битлиқи грек бизга уни қил, буни қил, деб буйруқ қиларкан-да.

— **Мен, офицер сифатида сиз биринчи бўлиб розилик берарсиз, деб ўйлагандим,** — деди Нис.

— Бу ерда сизларни деб жанг қилганимиз камлик қилибди-да, — майор ғазаби қайнаганидан ўзини йўқотиб қўяётганди. — Сизлар ҳали бизни қандайдир гуноҳлари учун қамоққа ташланган алақанақанги телба грекларни қутқазिशга мажбур ҳам қиларкансизлар-да.

— Метакасга қарши чиққанлари учун қамашган, — деди Нис ўзини тийишга ҳаракат қилиб.

— Тупурдим ҳаммасига, — деди майор.

— Гап бундай, — деди Нис унга қараб, — хоҳласангиз — боринг, хоҳламасангиз — қолаверинг. Сизсиз ҳам амаллармиз. Аммо шу нарса ёдингизда бўлсинким, мабодо қолсангиз, Мисрга жўнайдиган қайиқда сиз учун жой йўқ. Сизсиз ўзимиз кетаверамиз. Ана унда билганингизни қилаверасиз.

— Йўқолинг кўзимдан, — деди майор.

— Узингиз даф бўлинг! — бақирди Нис. — Ана Ливия

денгизи. Кўряписизми? Ушандан бемалол сузиб бораверинг. Ҳа, сузиб кетаверинг, жин урсин сиздақанги англизни.

Бу чинакам асаб жунбуши эди. Нис даярли бақириб, алам билан унинг оғзига ургандай бўлди. Сўнгра бурилди-ю, шахдам одим ташлаганича, оғир-оғир нафас олиб, сўқмоқдан қуйига тушиб кетаверди. Унинг қулоғига ҳеч нима кирмасди. Гуп-гуп тепаётган юраги зарбигина эшитиларди, ҳлос.

Тепадаги жон зоти борки бир муддат бамисоли таёқдай қотиб қолди.

Сал ўтмай одамлар бирин-кетин кийиниб, лаш-лушларини йиғиштирмоқ учун кулбага қараб юрдилар.

Майор якка ўзи шўппайиб қолди.

Тик ён бағирдан тушиш бағоят мушкул эди, бу мушкулотни энгиб пастга интиларкан, Ниснинг аста-секин қони совий борди. Шунда у майорнинг қандайин қаршиликка учраганини кўз олдига келтирди. Бу тасаввурдан у зумда хотиржам тортди. У асосий жиҳатини англаганиди. Майордан ташқари ҳаммалари фақат бир нарса — миномётларни ишлатиш хусусидагина тортишдилар, холос. Гавдос лагеридаги метаксасчиларга қарши курашган маҳбусларни озод этишда ёрдам беришдан ҳеч ким бош тортмади. Уларга миномётларни ишга солиш амалга ошириб бўлмайдиган хомхаёлдай бўлиб кўринди, бор гап шу.

Ҳа, майордан ташқари ҳаммаларига шундай туюлди.

У шундай ўй сураркан, майорга нисбатан кўнглида кеки йўқ эди. Бироқ Нис кўпроқ паст бўйли шотланд тўғрисида, бу одамнинг ҳал қилувчи таъсирга эга экани ҳамда бошқаларнинг унинг гапини қандай инobatга олишлари тўғрисида ўйлаб борарди.

Ниснинг хаёлидан нималар кечаётган бўлса — кечаверсин-у, аммо майор шу аснода бошқаларнинг тоғдан қуйига тушаётганларини индамай кузатиб турарди. Улар йўлаккай тугмаларини қадаб, лиқ тўла тўрваларини тўғрилаб боришарди. Бир оздан сўнг майор ҳам кулбага кириб, ўзининг офицерча бежирим сумкасини олди-да, бошқалар кетидан пастга туша бошлади.

20 боб

Ҳожи Михали уйда йўқ экан. Бир кампир Нисга уни соҳилда, қайиқлар олдида деди. Нис Сарандаки иккаласи-

ни ўша ердан топди. Ун моғли қип-яланғоч бола-бақра саёз жойда сувни шапиллатиб чўмилишяпти. Улар қатор тизилган балиқчи қайиқлар ёнидан Ҳожи Михали билан Сарандаки гаплашиб ўтирган ерга ўтиб бораётган Нисга қизиқсиниб тикилишарди.

— Саида¹,— деди Ҳожи Михали Нисга.

Бу арабча сўз эди.

— Саида,— такрорлади Нис.

— Танишинглар,— деди Ҳожи Михали у билан Сарандакига.

— Аллақачон танишиб олганмиз,— дўриллади Сарандаки.

Сарандаки соч-соқоли ўсиб кетган Нисга, унинг ҳорғинликдан қизарган, илло тешиб юборгудек боқувчи кўзларига тикилди. Бу пакана одамнинг вужудида жўш ураётган қудратга тан бераркан, қанчалик оғир ботмасин, унинг ўқрайишини кечиришга тайёр эди. Бироқ аини чоғда, қони қайнаган пайтда қандай қилиб ўзини тезда босиб олишни Ҳожи Михалидан ўрганса бўларкан, деган фикр ҳам кечди унинг хаёлидан. Бу борада Ҳожи Михалига заррача ўхшамас экан. У ҳаддан зиёд қайсар, ҳамиша шиддаткор бўлса керак, деб ўйлади. Шунга қарамай девқомат паҳлавон бу одамнинг қудратига тан бериб, умуман одатига биноан, Нис билан муомалада ўзини эҳтиёткорона тутишга ҳаракат қилди. Аини чоғда у Ниснинг грекчани муҳожирларга ўхшаб, лекин тиниқ сўзлаётганига қулоқ солиб турарди.

— Улар ёрдам беришга тайёр,— деди Нис.

— Бундай хушxabарни эшитишдан бениҳоя хурсандман,— деди Ҳожи Михали ва шўхчан кулиб қўйди.

— Талос уларни бу ёққа бошлаб келяпти.

— Инглизлар-чи?

— Мен инглизларни айтяпман-да,— деди Нис.— Австралослар ўз-ўзидан-а.

— Қойил!— Улар мамнун, хурсанд эдилар. Ҳожи Михали қўлидаги тизимчани қўйиб, ўрнидан турди.

— Сен инглизча тиллашишга жуда устаси фаранг чиқиб қолдинг-ку,— деди у.

— Уларнинг тоза ўтакаларини ёрганга ўхшайсан-а,— деб Сарандаки шундай қаҳ-қаҳ урдик, гўё вулқон отилгандай бўлди.

¹ Саида — бахт тилайман (арабча).

— Йўқ,— деди Нис.— Ҳаммасиям яхши одамлар экан.— Унинг талтайиб кетишга мойиллиги бўлмаса-да, ҳар қалай буларнинг мақтовни кўнглига хуш келганди.

— Демак, бошларканмиз-да.

— Миномётлар қаерда?— сўради Нис.

— Анави австралосинг турган кулда.

— Кетдик ўша ёққа,— деди Нис.

— Ана энди отингни қамчилайвер,— деди Сарандаки, Ҳожи Михалининг елкасига қўлини ташлаб.

— Узиям шу фурсатни тоқатим тоқ бўлиб кутиб ётгандим-да,— жавоб қилди Ҳожи Михали.

Ниснинг эса ҳақиқатан ҳам сабри чидамаётган эди. Кеч кириб, соялар хийла узайиб қолган, Нис эса австралосларнинг миномётларни ёруғда кўздан ўтказишларини истарди. Унинг ўзи ҳам бир кўрмоқчи эди ўша миномётларни. Шу пайт у тўсатдан миномётни умрида кўрмаганини эслаб қолганди. У ўзининг техника бобида жоҳил бир одамлигини, австралосларнинг, эндиликда эса анави инглизларнинг бу борада устунликларини ҳис эта бошлаганди. Бу ҳол унга ёқмасди. Удли-шудли одамнинг, ҳатто мутлақо бегона соҳада ҳам, ўзини нодону жоҳил ҳис этиши ҳамиша кўнглига хуш келавермайди.

У Талос бошлаб келаётган одамларни йўл устида учратди.

— Инглизларга розилик берганларидан бошим осмонга етганини айт,— деди Ҳожи Михали Нисга, улар ёнига етиб келганларида.

Нис бу антиқа тўдага юзланди, Стоун билан Талос олдинда туришарди. Ниснинг қаватида эса Сарандаки. Ҳар иккала паҳлавон, новча одамлар одатича, беихтиёр бир-бирларини чамалашаётганди.

Бирни тутам-тутам малла соқоли, кўзлари мулоим ҳамда самимий боқувчи одам; гавдаси бамисоли бир тоғу малла сочлари ўрмон дейсиз.

Иккинчиси — грек, бадани қоп-қора, ялтироқ, тишлари инжудай, кенг пешана, боши гумбазсимон, қошлари бароқ — нақ эртақлардаги девнинг ўзгинаси.

— Манавиниси биродарим бўлади.— Сарандаки тағини момақалдироқдай қаҳ-қаҳ урди.

— У сизни биродарим бўлади деяпти,— тушунтирди Нис Стоунга.

Стоунга бу кинофильмлардаги ҳиндуларнинг гапларига ўхшаб туюлди.

— Унга айтинг, мен иниси бўламан.— Стоун Сарандакининг давангирдай гавдасига разм соларкан, оҳиста жилмайиб қўйди. Сарандаки улардан шубҳаланган пайтдаги илк учрашувлари ҳисобга кирмасди. Ҳозир Сарандаки вулқон қаъридан чиқиб келган Аҳраман девга ўхшарди. У ҳаммаларини оға-иниларидек қабул этишга тайёр эди. Лекин у Стоунга — сочлари малла, ўсиқ соқоли тутам-тутам, чеҳраси хотиржам Стоунга айниқса қизиқсиниб қолганди. Улар кулишиб, узум эзиладиган кулбалардан сизиб чиққан кўлмакли тор кўчада ёнма-ён йўлга тушишди.

Кулба ёнига етгач, Ҳожи Михали:

— Улар денгиз булутлари остига яшириб қўйилган,— деди.

— Ишончли жойми бу ер ўзи?— сўради Нис.

— Қурол-яроғ биқинингда тургани маъқул,— вазминлик ила деди Ҳожи Михали.— Уни ишончли жойга яширсангу зарур пайтда зудлик билан ишлатолмасанг, бундан неча пуллик фойда.

Нис, нега миямга шу фикр келмабди-я, деб ўйлади. Илло Ҳожи Михали ана шу оддий, жўн гапларию хислатлари билан ҳам ажойибу антиқа одам эди.

— Қаранглар-а, қум босиб кетибди-ку ҳамма ёқни,— дўриллади Сарандаки, кулбанинг тош саҳнига уюб қўйилган денгиз булутидан бир қучоғини оларкан.

— Сарандаки, қадрдоним, пов этиб ёниб кетадиган оловсан-да,— деди Ҳожи Михали унга.— Сал ўзингни босиб олсанг бўларди.

— Ўзингни бос дейди-я,— ўкирди дев.— Бу сабил қумдан манавини зил-замбил бўлиб кетганини қара. Майин денгиз қуми бўлсаям гўрга-я. Бу жонивор булутни лаънати олиб сотарларга юз-қўлингни ювгандай пок-покиза қилиб сотасан, улар бўлса қумга белаб қўйишади.

Шундай дея Сарандаки то остидаги қурол кўринмагунича денгиз булутларини жаҳлу нафрат-ла тўрт томонга қараб улоқтираверди.

Улар шундоқ кулба деворига тақаб, қоқ ерга тахлаб қўйилган экан. Учта миномёт — иккитаси саккиз сантиметр, биттаси беш сантиметр калибрли; ҳаммасининг қўшоёғи бор.

Мионалар жойланган пўлат бўғовли узун яшиклар, битта солотерн қўл пулемёти, яна битта немисларнинг эрма пистолет-пулемёти ҳам бор экан. Ёғоч филофли

иккита люгер. Заҳира ўқдонлар. Немисларнинг тасмаси узилиб осилиб қолган маузерсимон кўҳна милтиқлари учлари жуфтлаб, тиккасига батариб териб қўйилибди. Бу милтиқлар бир вақтлар Қувайтдан келтирилган қуроллардан эди. Жамикисининг денгиз булутини теккан жойини доғ-дуғ бўлиб, қум босиб ётарди.

Уларни бирма-бир тузукроқ кўздан кечириш учун қош қорайиб қолган эди.

— Ташқарига ташиб чиқамиз,— деди Энгес Берк Нисга.

Нис унинг гапини Ҳожи Михалига тушунтирди, кейин ўгирилиб қараган эди, Стоуннинг алақачон бирваракайига иккита миномётни қўлтиқлаб олганини кўрди; миномётларнинг печка карнайига ўхшаган калта мили иккала қўлтиғи остидан чиқиб турарди. Ҳатто икки кишилашиб кўтариш ҳам маҳол эди уни, айниқса мурвати маҳкам бураб қўйилган қўшоёқлари халақит берарди. Берк билан инглизлар қолган қуролларни кўтаришди. Улар барча қуролларни ташқаридаги тош йўлкага тахлашди. Қурол-аслаҳа, лофи билан айтганда, том баравар уюлиб кетди.

Инглизлар бешовлашиб — майор чурқ этмай бир чеккада турарди — миномётларни кўздан кечиришарди.

Стоун билан Берк каттароқ миномётлардан бири билан машғул бўлиб қолишди. Стоун атрофга аланглаб, кўзлари билан ниманидир изларди.

Нис Беркнинг милини пасту баландга кўтарадиган механизм ва маҳкамлайдиган мурватни қандай қилиб текшираётганини кузата бошлади. У, гарчи наздида отиш осон бўлмаса-да, миномёт тузилиши жуда содда эканини кўриб ҳайрон эди.

Кенглиги уч дюймча келадиган, худди печка карнайига ўхшаган мили қўшоёққа ўрнатилган, паст-баландлиги ҳамда оғзи йўналиши тўғрилаб туриладиган дастаги бор, бор-йўғи шундан иборат экан, холос. Ҳозир мили типпачик осмонга қараб турибди. Афтидан, оғзини қанчалик тепага қаратилса, мина шунчалик яқинга бориб тушади чоғи. Қанчалик пастга туширилса, шунчалик олисга учса керак.

Нис қўлини узатиб, мош ранг металл милини сийпаб кўрди. Мил кутилганидан кўра юпқароқ, унчалик тоза бўлмаса ҳамки, мустаҳкам металлдан ясалган экан. Лекин нишони ниҳоятда аниқлик ва моҳирлик билан ишланган.

Мили тўғри осмонга қараб турибди. Қўшоёқ, нишон ва барча механизмлари мил билан шундоқ оғзи яқингинасида туташган. Қаеридан ўқланишини эса тушуниб бўлмайди. Эҳтимол, мина оғзидан жойланар.

Бошқалар қолган икки миномёт атрофини қуршаб олишганди. Талос инглизлар орасида турар, негадир яна тишларини гижирлатарди. Инглизлар эса кичик миномётни кўздан кечиришяпти, бунисининг тузилиши сал мураккаброққа ўхшайди. Мана, Стоун улар ёнига келди.

— Таянч тахтаси қаёқда?— сўради у.

Шунда барчалари атрофга аланглаб, излашга тушишди.

— Анави ёққа кириб қара,— деди Берк кулба ичкаригига ишора қилиб.

— Қараб чиқдим,— жавоб қилди Стоун.

— Ие, таянч тахтаси бўлмаса фойдаси йўқ буни,— деди Берк.

— Ундан сўранг, таянч тахтаси қаердайкин,— деди Стоун Нисга.

— Тахтаси нимаси?

— Мана, қаранг,— деди Стоун мили қўшоёқларда саланглаб осилиб турган иккала катта миномётни кўрсатиб.— Манави жойида таянч тахтаси бўлиши керак. Худди баркашга ўхшаган, мили тиралиб турадиган нарсаси бўлади. Қани, бу ёққа юринг-чи.

У Нисни кичкина миномёт олдига бошлаб борди. Миномётнинг таги ерда ётган пўлат баркашга тигиз тиралиб турибди. Бу баркаш милга асос, пойдевордай хизмат қиларкан. Унинг худди чой тортиладиган патнисникига ўхшаган икки четида банди бор экан. Миномёт ўшанга тиралиб тураркан. Миномёт мили тиралиб турадиган, мина отилган пайтдаги акс таъсир кучини қайтарадиган ўшандан бўлак нарсаси йўқ экан.

Ҳожи Михали ҳам шу ерда турганди, зеро бу унинг куроли эди-да, ахир. Бу зилдай *Minenwerfer*¹ унга ёқарди.

— Анави иккитасининг ҳам манавинақанги баркаши бўлиши керак экан,— деди Нис унга.

Ҳожи Михали бошини сарак-сарак қилиб:

— Мен буни билмагандим,— деди.

— Буларни самолётдан ким олиб тушган?

¹ Миномёт (нем.).

— Мен ўзим, ака-ука Косталар билан биргалашиб. Бунақанги баркашлари бўлишини билмагандим.

— У, кўрганим йўқ, деяпти,— жавоб қилади Нис Стоунга.

— Унга айт, баркаши бўлмаса булар икки пулга қиммат,— деди Стоун.

Нис бу гапни Ҳожи Михалига тушунтирди.

— Баркашлари ўша ёқда, самолётда қолган бўлиши керак,— деди Ҳожи Михали.— Агар чўпонлар топиб, олиб кетишмаган бўлишса. Австралосдан илтимос қил, мен билан биргалашиб бориб, ўзи қараб кўрсин. Уша ёқда бўлиши керак. Баркашлариям бўлиши кераклигидан бежабар эдим.

— Бугун кеч бўлиб қолди,— деди Нис.

— Ҳечам кеч бўлгани йўқ-да,— деди Ҳожи Михали.

— Уша аэроплан қаерда ўзи?

— Иккинчи тизманинг орқасида, оҳактош бошланадиган жойда.

Нис таржима қилиб бергач, Стоун бундай деди:

— Майли. Ҳозироқ борамиз. Бирорта ёритгич оливолишсин, кейин пўлат тахталарни қандай олиб келишнинг чорасини кўришсин.

Турган гап, гарчи бу ишларга ўз одатича андишасизлик билан қараса-да, Берк ҳам йўлга тушди.

— Инглизларга айт, уларга одатдагидай овқат беришади,— деди Ҳожи Михали.— Овқатни шу ерга, кулбага келтиришади. Бизни шу ерда кута туришсин. Тағин уларга айтгинки, миномётларни таппа-тахт қилган заҳотими-зоқ йўлга тушамиз. Қайиқларимиз тайёр. Талос,— Ҳожи Михали болани чақирди.

— Лаббай.

— Манави инглизларга овқат олиб кел.

— Қаердан оламан?

— Менинг уйимдан оласан, айтсанг беришади.

— Хўп бўлади.

Шундай деди-ю, Ҳожи Михали одатдагидай зипилаганча Сарандаки билан ёнма-ён йўлга тушди. Нис, Берк ва Стоун уларга эргашиди. Нис Ҳожи Михалининг Сарандакига қандайдир икки мачтали шхуна тўғрисида, сув олгани мешлар ҳозирлаб қўйиш ҳақида гапирганини эшитиб борарди. Унинг гапларини эшитиб бўлгач, Сарандаки қаёққадир жўнади.

Нис, Берк ҳамда Стоунлар Ҳожи Михали ортидан узум эзиладиган омборхоналарни оралаб, уззу кун тер тўкиб қилинган меҳнатдан сўнг аёллар эшиклари олдида гурпанглашиб ёхуд болалари билан уймалашиб ўтирган тор кўчалардан боришяпти. Қош ҳам қорайиб қоляпти. Улар зайтунзорлар ёқалаб кетган ёлғиз оёқ сўқмоққа чиқишди. Мана, токзор ва ўрикзорларни ортда қолдириб, қишлоқ чеккасида етимчадай шўппайиб турган яккаю ёлғиз кулба ёнига етишди.

Ҳожи Михали икки оғизгина гаплашиб, бу ердан иккита яйдоқ хачирни сўраб олди. У Стоун билан Беркни, мана шу хачирларни миниб олинглар, деб қистади. Ҳар қайсисининг қўлига таёқ тутқазиб, хачирни ўнг ёки сўлга бурмоқчи бўлишса, унинг тумшугига ана шу таёқ билан қандай қилиб туртиш лозимлигини тушунтирди. Бу гапларни у грекчалаб айтди. Нис бундан роса ҳузур қилди-ю, аммо ҳузурланганини асло сездирмади. Ҳожи Михали яна иккита хачир билан учига аллақандай қўланса ҳидли латта боғланган узун таёқ топди. Буларни унга шундоқ воҳадан чиқаверишдаги кулбадагилар беришди.

Қисқаси, улар яйдоқ хачирларга миниб олишиб, лўкиллаганча ён бағирдан кўтарилла бошладилар. Қум тепаю оҳактошли қоядан ошиб ўтиб, ниҳоят дарахтлар билан қуршалган ясситоғликка чиқдилар. То Ҳожи Михали хачирни тўхтатмагунича ана шу ясситоғлик бўйлаб кетаверишди. У хачирдан тушиб, олдин бир қояга, кейин иккинчисига тирмашиб чиқди-да, охири Нисга:

— Шу ерда. Уларни бошлаб кел бу ёққа,— деди.

Ҳали бутунлай қоронғи тушиб бўлмаганди. Англия оқшомига ўхшаб кетарди. Қулаб тушган «Юнкерс-52» аниқ кўзга ташланиб турарди. У пастак тоғ тизмаси устидан пастлаб учаётиб мана шу, сал баландроқ қояга келиб урилганди. Жуда қаттиқ урилганидан тилка-пораси чиқиб, юзлаб парча-пурчалари қоя ён бағрига сочилиб кетганди. Унинг соясигина қолибди, холос. Танаси пачақ-пачақ бўлиб, худди зарқоғоздай гижимланган-у, лекин шаклини йўқотмабди. Қанотлари узилиб тушиб, парча-пурча бўлиб ётибди. Қаёққа қараманг, антиқа шаклдаги маъдан бўлаклари кўзга ташланади.

Нис самолётга яқинроқ борди. У бир миль нариданоқ, димоқни ёрадиган қўланса ҳидни пайқаганди. Етиб кел-

ганларида эса ҳаммасидан ҳам даҳшатли нарса ана шу ҳид бўлди.

— Тфу, жин урсин,— деди Стоун.— Келинглар, тезроқ бир ёқлик қилайлик бу ишни. Роса бижғиб кетибдида ўзиям.

— Бу ерда ётганига бир ойдан ҳам ошиб кетган,— деди Берк.

Ҳожи Михали самолёт харобасига яқинлашадиган қулайроқ томонни танлади. У ўзлари учун зарур бўлган нарсани тезроқ топиш учун таёқ учига боғланган латтани ёқди. Шамол қорамтир-қўнғир алангасини лопиллата бошлади.

— Ҳеч ким ҳеч нимага тегмаган кўринади,— деди Ҳожи Михали.

Нис ҳам яқинроқ борди. Шунда кўққисдан кўз олдида бу самолётда учиб келган темир каллаларнинг жасадлари намоён бўлди. Бирини, кимдир курагини ерга текказиб шартта остига босиб, таниб бўлмайдиган даражада дўппослагандай, чалқанча ётибди. Жасад шунчалик яқин ерда ётардики, бешафқат вақтнинг даҳшатли иши яққол кўзга ташланиб турарди. Эти ириб, суягидан ажраб кетибди, очилиб қолган қовурғалари оралиғида кийимининг парча-пурчалари ётибди.

— Миномётларни у ёқдан, аэроплон ичидан олгандим.

Ҳожи Михали бундайин жаҳаннамий даҳшат ҳамда димоқни ёргудек сассиқда излашни давом эттиришга мажбур бўлганлари учун гўё узр сўраётгандай оҳангда сўзларди.

Самолётнинг ўртасида абжағи чиққан учта мотор юмалаб ётибди. Зарб билан урилганда самолёт асоси орқага сурилиб кетган бўлса керак. Ҳожи Михалининг қўлидаги машъала ёруғида Нис кабина дарчасидан ичкарига мўралади. Турли синиқ-ёриқ, парча-пурча бўлақлар билан темир каллаларнинг абжағи чиққан жасадлари айқаш-уйқаш бўлиб ётибди. Улар ғайри табиий бир ҳолатда, нимталанган бўлақлари майишиб, буралиб кетган самолёт асосига чиппа ёпишиб қолибди. Бу одамзотдан қолган шарпага ўхшарди. Чириб, ириб кетган материя — жисм эди.

Ҳожи Михали ичкарироқда тимирскиланяпти. У ерда брезент парчалари, темир-терсак, тунука, ўқ обоймалари, темир каллаларнинг мурдалари сочилиб, аралаш-қуралаш бўлиб ётибди. Машъала ёғдуси самолётнинг бир бўлак-

Бир бўлак сахнинигина юлқиб оларди зулмат қаъридан.

— Анави иккита каттаси мана шу ерда турганди,— деди Ҳожи Михали.

Бу қўланса ҳавода ҳар қайсилари нафас олмасликка тиришар, ҳеч кимнинг оғиз очиб гапиргиси келмасди.

— Мана шу ерда экан,— деди Нис Стоунга.

Тўртовлон қуйруқ томонда уюлиб ётган харобани шоша-пиша нари-бери суришга тушиб кетдилар.

Маъдан тахтадан эса асар ҳам кўринмасди.

— Анави ерга тутинг машъалани, олд томонга,— деди Стоун тез шивирлаб.

Нис унинг гапини Ҳожи Михалига айтди, кейин улар тизилишиб, сочилиб, айқашиб ётган парча-пурча нарсалар, мурдалар устидан эҳтиётлик билан, тагин бошимизни тепага уриб олмайлик деб энгашиб, олд томонга юришди. Стоун пулемёт ўқи солинадиган яшикка қоқилиб кетди; портламай қолган ўқлар чор атрофга сочилиб ётибди.

Стоун яшикни нарига қараб тепиб юборди. Яшикдан нарироқда тилка-пора бўлган темир калланинг ўлакчаси ётибди, унинг бир қўли йўқ, калласи ўрнида бир каскалик тўла «атала», танаси остидан алюмин тўшаманинг учи чиқиб турибди.

Берк алақандай найчанинг бир бўлагини олиб, машъаланинг лопиллаб турган шуъласида ўша билан жасадни четроққа суриб қўймоқчи бўлди. Аммо Берк найчанинг учи мурданинг ириб ётган сонига ботиб кетганини кўриб, кудди мурдага тўсатдан жон битгандай, шартта четга сакради.

У маъдан найчани тагин ишга солди, мисрангга ўхшатиб биқин томонидан остига тикди-да, бир амаллаб мурдани сал нари сурди. Кейин унинг остидаги алюмин қопламани олиб ташлади. Иккала маъдан тахта ҳам шу ерда экан. Иккови энли брезент тасма билан қўшиб боғланган ҳолда, бандлари тепага қараб, ёнламасига турибди.

— Мана,— деди Берк. Бошқалар ҳам унинг ёнига етиб келишган эди.

Стоун шундоқ бандидан тутди-ю, ташқарига отилди. Машъала ёғдусидан кейин ташқарида бирон нимани пайқаб-кўриб бўлмасди, шунга қарамай у тўхтамай чопиб борарди. Бошқалар изма-из келишарди.

То пастга, хачирлар боғлаб қўйилган жойга тушгунларича ҳеч ким чурқ этиб оғиз очмади. Стоун шу ерга етгач, маъдан тахталар чандиб боғланган брезент тасмани

шартта узиб, улоқтириб юборди-да, ҳиди кетсин деб уларни ерга роса ишқалади. Кейин қўлларини ишқади.

Ҳануз ҳеч қайсиларидан садо чиқмасди. Тўртовлон маъдан тахталарни хачирларга ортишди. Кейин, ўша қўланса ҳид тутиб кетган ҳаводан нафас олмасликка тиршиб, йўлга тушишди.

Қанчалик узоқлашмасинлар, бари бир қўланса ҳид диққатларидан сира кетмасди. Бензин, тупроқ, ириб-чириган эт иси қоришмасидан иборат кўнгилини айнитувчи бу қўланса ҳид бутун кийимлари, ҳатто териларигача сингиб кетганди.

Инсон боласи ўлимидан сўнг ундан қолган бирдан-бир моддий из ана шундай илашқоқ эди.

Ҳожи Михали тезроқ Гавдос сари йўлга тушмоқ ниятида уларни шошилтирарди.

21 боб

Ҳожи Михали уларнинг ётиб ухлашларини истамасди. У ҳозир, кечқуруноқ гапни бир ерга қўйиб, субҳ палла ёхуд кечасиёқ йўлга тушишни хоҳларди, у хачирларни эгаларига элтиб берди.

— Бунақа шошма-шошарлик билан битмайдиган иш бу,— деди Нис.

— Нимага?— сўради Ҳожи Михали. Нис бош чайқаб қўйди, холос.

Иккала австралос ҳозир дастлабки учратган пайтларидагидан тамоман ўзгариб кетишганди. Чаккалари ич-ичига ботиб, бир аҳволга тушиб қолишганди. Ҳатто тикма-чоқдай Берк ҳам. Улар хийла чиниққан, аммо ниҳоят даражада ҳолдан тойишганди. Бўлажак сафардан олдин албатта ухлаб олишлари зарур эди. Шу боисдан ҳам Нис бош чайқаб қўйганди.

Хуллас, бу кечани ҳаммалари уйқуда ўтказдилар.

Денгиз булути сақланадиган кулбада, қоқ ерда қатор ётишди. Кулбанинг бир бурчига қуроллар уйиб қўйилган, иккинчисида ўқ-дори солинган яшиклар.

Уйқуга кетар олдидан ўзаро узоқ гаплашиб ётишди. Греклар тўғрисида ҳам, лекин эҳтиёткорлик билан гаплашишди, негаки Нис ёнгиналарида ётганди. Қизиқ, нега бунчалик қизишиб кетишди-я, сира тушунмайди одам,

дейишарди улар. Кўп грекларни кўрганмиз, улар бугун бўлмаса эртага битар, қабилида иш тутишарди одатда. Анави, бу ерда ҳаммага оқсоқоллик қилиб юрган грек бўлса нуқул шошгани-шошган. Гапларига бир қулоқ солиб кўргин-а. У анави Метаксасни жинидан баттар ёқтирмас экан. Ҳаммалари ўлгудек ёмон кўришаркан ўшани. Узиям тоза палид одам бўлганга ўхшайди ўша Метаксас. Қайси грек билан гаплашма, фалончини бадарға қилган, писмадончини бошини олган, шундан бошқа гапни эшитмайсан.

— Ахир улар миллатчи-фашистлар тўдаси-да,— деди кекса аскар.

— Сен қаёқдан била қолдинг?— сўради Энгес Берк.

— Мен Кандияда эканимда,— деди қария,— ўша ерда ғалаба шарафига ҳарбий парад ўтказишганди, ўшанда грек полициячилари итальянлар билан елкама-елка ўтган. Уларга шу керак эди. Ҳаммаси бир гўр.

— Сен нима қилиб юргандинг?— сўрашди ундан.

— Грекча тунги либосда сайр қилиб юргандим,— жавоб берди у.

— Қизиқ, ҳаммалари қаёққа гумдон бўлишганикин-а,— деди лейтенант.— Бир вақтлар Критда машҳур одамлар оз эмасди-ку, ахир.

— Зиён-заҳмат чекмай Қоҳирада писибгина ўтиришибди, гапимга ишонаверинглар,— деди шотландиялик.

— Хўш, метаксасчилар-чи?— сўради қария.

— Ҳа-я, метаксасчилар-чи?— сўради Энгес Берк ҳам.

— Ахир улар миллатчи-фашистлар-ку. Уларнинг бари немислар тарафдори.

— Э, сиёсатдонликни қўй,— деди Берк унга.

— Менга нима?— деди қария ўзини оқлаётгандай.— Лекин греклар бунга жимгина қараб туриша олмайди.

— Хўш, нима бўпти?

— Ё тавба-ей! Хўш, унда бизлар ким томондамиз ўзи? Кимни деб урушяпмиз, хўш?

— Сени нима ишинг бор?— деди Берк унинг жиғига тегиб.

— Бас қил, Энгес,— деди Стоун муросасозлик оҳангда.

— Нимани бас қиламан?

— Жиғига тегишни.

— Ҳечам жиғига тегаётганим йўқ-да,— деди Берк, гўё дили оғриган бўлиб.

— Тўғрисиям шу-да, ўйлаб турсанг, бу гапларнинг бари бемаъни бўлиб чиқяпти-да ўзи,— деди шотландиялик.

Қоронғиликда Нисга унинг овозида, худди қимтилган лабаридагидек, истехзоли кулги бордай туюлди.

— Эртага,— деди у,— аллақанақанги метаксасчиларнинг тумшуғига туширмоқчимиз. Хўш, Мисрга борганимиздан кейин эса, қарабсизки, бу аблаҳлар бизнинг иттифоқчиларимиз бўлиб чиқишади.

— Бу билан сенинг нима ишинг бор?— деди Берк.

— Яна-тагин, билмадим-ов,— деди шотландиялик оқ кўнгиллик билан.

— Сенга алам қияптими бу?— Беркка нимадир тинчлик бермаётгани яққол сезилиб турарди.

— Эҳтимол алам қилаётгандир.

— Бари бир бунга аралашолмайсан.

— Сен-чи?— сўради шотландиялик, шунда Стоун хахолаб кулиб юборди.

— Хаёлимга ҳам келтирганим йўқ буни,— жавоб берди Берк, мунозарага чек қўйиш ниятида.

Бироқ лейтенант ҳеч қандай ғаразсиз, самимий деди:

— Қоҳирада метаксасчилар борми ё йўқми, бунинг нима фарқи бор?

— Ана, бу гап тўғри,— деди Берк заҳархандалик билан.

— Тили заҳар одам экансиз,— деди лейтенант беғараз.

— Келинлар, ухладик,— деди Стоун.

Хаммалари бир нафас жимиб қолишди.

Нис уларнинг суҳбатига қулоқ солиб, ҳайрон бўлиб ётарди. Унинг бу гапга ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Узоқ жудоликдан сўнг дийдор кўришган оға-иниларнинг оилавий суҳбатидай бир гап эди бу. Инглизлар билан австралосларнинг суҳбати. Нис борлиги туфайли вазмин, сипо суҳбатлашишаётган эди, аммо у гап қўшмай ётарди. Уларнинг гаплари кўнглига заррача қаттиқ ботмас, нима деяётган бўлсалар бари, ҳатто Беркнинг жиғига тегаётгани ҳам ёқарди. Буларнинг Метаксас ҳақида шунча нарсани билишлари уни ҳайрон қолдирарди. Унга қарши чиқиш туйғулари йўқлигидан эса ҳайратга тушарди. Ўз вақтида инглизларнинг Метаксас билан сабр-тоқат-ла муносабатда бўлганларига қараб уларни Метаксас тўғрисида ҳеч нимани билишмайди деган тахминга боришга ҳам тайёр эди. Тўғри, бу одам-

ларнинг касби жанг қилиш, Метаксас билан дўстлашсак бўладими, йўқми, деб булардан сўраб ҳам ўтиришмайди.

Майордан ташқари, суҳбатга аралашмаган одам қолмади, у бунга уриниб ҳам кўрмади. Кейин ўз ҳол-аҳволларидан гап бошладилар. Қоронғида фақат овозларигина эшитилиб тургани сабабли суҳбат жуда илиқ, самимий чиқиб, гаплари-гапларига қовушиб кетди. Эндиликда икки австралос билан инглизлар гурунглашмоқда эдилар.

— Бирортанглари немисларнинг анави саккиз миллиметрлик миномётига ишларинг тушмаганми?— сўради Стоун. Шу пайтгача у жуда кам гап қўшган, шунда ҳам Беркни қайириб турган эди.

— Тўрт дюймлик стокедан фарқи йўқ,— деди шотланд Макферсон.

— Уларнинг Granatenwerferларини¹ аввалги урушда кўргандим,— деди қария.

— Granatenwerferлари бутунлай бошқа нарса,— деди лейтенант.

— Бари бир, Granatenwerferларини яхши биламан,— деди қария.— Бунисиниям эплаштираман. Ҳеч қанақанги қийин жойи йўқ.

— Сенсиз ҳам удалаймиз,— деди Макферсон бетоқатланиб.

— Бекорларни бештасини ебсан,— деди қария.

— Йўқ, йўқ, Тич. Денгизда ҳозир жуда совуқ. Упканг шамоллаб, у дунёга равона бўлмагин яна.

— Ҳозирча шамоллатганим йўқ чоғи.

— Қўй, қўй, бўлди,— деди Макферсон.— Бизни шу сзда кута турасан.

Қария Макферсоннинг буйруқомуз гапига эътироз билдирмади, бу ҳол Нисни таажжублантирди. Ҳаммалари чуваккина шотланднинг эътибор-нуфузини сўзсиз тан олардилар. Нисга унинг масаланинг моҳиятини тез илғаб олиши ёқарди. Афтидан, бу илгарироқ қарор топган, шунинг учун ҳам майор аламзада эди.

Ҳаммалари пастда қояларга урилаётган тўлқиннинг шовиллашига қулоқ солиб, бир муддат жим ётишди. Лондонлик эса ухлаб қолганди. У оҳиста хуррак тортар, хураги ҳам кемшиклиги туфайли «ш-ш» лаб чиқарди.

— Қизик, ҳозир бизникилар саҳронинг қаерида экан?— деди лейтенант озроқ жим ётгач.

¹ Гранатомёт (немисча).

— Миср атрофларидадир-да,— деди қария.

— Нима фарқи бор бунин?— деди Берк.— Энг муҳими — бу ердан эсон-омон қутулиб кетиш.

— Сувайш каналидан кўпам олислашиб кетишмагандир-ов,— деди лейтенант.

— Ие, бу қанақаси бўлди?— истеҳзо-ла деди Берк.— Қараб турсам, тарвузларинг қўлтиқларингдан тушиб кетган кўринадимми?

— Сиз австралияликлар жудаям гапга чечансизларда,— деди лейтенант гижиниб.

— Бас, етар, энди ухлайлик,— дея такрорлади Стоун.

— Бари бир,— деди Макферсон,— Мисрга етиб борганда Искандарияга яқинроқ ерга тушганимиз маъқул. Лекин ғарб томонга эмас.

— Йўналишни қайси биримиз бунчалик аниқлай оламиз?— деди қария.

— Биз биргалашиб келган грек,— деди Берк.— У сайёраларга қараб мўлжал олади.

— Қанақанги сайёраларга?

— Қуёш билан ойга қараб,— деди Берк Нисга тақдидан. Илло у мазах қилаётгани йўқ эди. Бу ҳазиллашиб қитиққа тегиш эди. Нис қоронғида беихтиёр Беркка қаради, гарчи унинг афтини кўрмаса-да, ҳеч қанақанги ғараз йўқлигини ҳис этди. Салдан сўнг қария:

— Қутқармоқчи бўлаётган одамларимиз, ҳар қалай, кимлар экан ўзи?— деб сўради.

— Метаксас қамоққа тиққан литтослик балиқчилар экан,— деди Стоун.

— Немислар етиб келмасдан бажариш керак экан бунин,— деди лейтенант.

— Улар бу ерга ҳам етиб келишади-ку,— деди Берк.— Шундоқ бўлгач, нима фарқи бор экан?

— Нима бало, бугун чап ёнинг билан турганмисан, нуқул почадан оласан-а,— деди Стоун Беркка.

Шунда Макферсон, ҳаминша лабларида кулгу жилваланиб турадиган шотланд тўсатдан қоронғиликда кулиб юборди. Нақ дизель мотори устма-уст пақиллаб кетгандай бўлди.

— Кўринг-а машмашани, учи қайда-ю, охири қайда, билиб бўлмайди,— деб қўйди у.

Унинг бу сўзи гуруннга нуқта қўйди. Ҳаммалари жим бўлиб қолишди. Сухбат тинди. Нис шунча кун зах ерда тунагандан сўнг тахта тўшамада ётиш қандай роҳат экан

нини ўйларди. Уни уйқу элитди-ю, донг қотиб ухлаб қолди.

Ҳожи Михали уларни каллаи саҳарлаб уйғотди.

22 боб

— Энди ҳаммасини бир бошдан бафуржа маслаҳатлашиб оламиз улар билан,— деди у Нисга.

— Шошилма, улар ҳозир қайтишади,— деди Нис.

Стоун, Энгес Берк ҳамда инглизларнинг бари муздек денгиз сувида юз-қўлларини ювиб, жиндаккина чигилларини ёзиб келгани чиқиб кетишди. Нис ҳам соҳилга бориб, ҳануз сассиқ ҳид келиб турган юз-қўлини ювди. Сўнгра кулбага қайтди. Уни беш нафар инглиз ҳамда Стоун билан Берк кутиб туришганди. Бурчакдаги миномётлардан бирини аллақачон олиб чиқишибди.

— Буларга тушунтир,— деди Ҳожи Михали:— Ҳаммалари булут оловчилар денгизга чиқадиган иккита туби ясси катта қайиққа ўтиришади, учинчисига Талоснинг қайиғини оламиз, у кичикроқ. Миномётлардан биттаси кичикроқ-ку. Уша ясси тубли қайиқлар энг катталари. Улардан биттасини сен, иккинчисини Сарандаки бошқарасизлар. Талос ўзининг қайиғида боради. Инглизларга айт, иккига бўлинишин.

— Ҳаммаси бўлиб нечта қайиқда борилади?— сўради Нис.

— Унта. Бизларнинг қайиқларимиз чоғроқ. Лекин ҳаммасиям керак бўлади, нега деганинда, қутқазган одамларимизни ўтқазишимиз зарур-ку. Литтосдан барабар йўлга чиқамиз, то Гавдос кўрингунича ҳам биргаллашиб сузамиз. Кейин ажралишиб, Хавро Спатига турли томондан яқинлашамиз. Илло ҳаммамиз у ерга бир вақтда етиб боришимиз шарт. Хавро Спати — шундоққина лагерга бориб тақалган қўлтиқ. Ана ўша ердан бошлаймиз ишни. Сарандаки йўл бошлаб боради, чунки у жойни ҳар бир қаричигача билади.

— У ер, Хавро Спати, чуқурми?

— Унчалик эмас, иннайкейин, сув ости қоялари жуда кўп, кўзга кўринмайди, лекин шундоққина сув юзасида. Уларга чап бериб, айланиб ўтса бўлади-ю, бироқ бу шамолга боғлиқ. Сарандакининг орқасидан борамиз, у ерни беш қўлдай билади.

— Анави истеҳкомлар қаерга жойлашган?

— Катта қояни айланиб ўтганимиздан кейингина кўринади. Кўзга ташланди дегунча инглизлар уларни тўпга тутиб, яксон қилишлари керак. Агар шундай қилинмаса, сим тўсиқларга яқин бориб бўлмайди, чунки бутун қўлтиқ ана ўша учта истеҳкомдан кафтдагидай кўриниб туради.

— Уша истеҳкомларда қанақанги қурол бор?

— Аниқ хабарим йўқ. Локин пулемётлари бор, балки тез отар замбарақлари ҳам бордир. Балки биз етиб борган пайтда аскарлар ухлаб ётган бўлишар. Локин истеҳкомларни гумдон қилмай туриб сим тўсиқларга яқинлашолмаймиз. Буни хаёлга келтирмасак ҳам бўлади.

— Сим тўсиқнинг нариёғида нима бор?

— Бошқа ҳеч нима. Сим тўсиқ эса лагерга олиб чиқадиган энсизгина даранинг оғзигинасида. У ерда ётган литтосликлар билан денгиз булути овчилари ўқ овозларини эшитишлари керак. Борди-ю ўзлари ташқарига чиқа олмасалар, унда биз дарадан ўтиб бориб, уларни озод қиламиз.

— Демак, бошқа истеҳком йўқ экан-да?

— Лагеръ атрофи девор билан ўралган. Локин бунинг қийинчилик жойи йўқ.

— Кичик қайиқлар нима бўлади, улар тўғри қирғоққа бораверадими?

— Истеҳкомларга қарата ўт очганларидан кейин биз қўлтиққа кириб боришга ҳаракат қиламиз. Агар истеҳкомлар вайрон этилса, у ёғи осон кўчади. Биз бисотимиздаги жамики пулемётлару Қувайтдан келтирилган милтиқларни оливоламиз. Сон жиҳатдан ҳам кам эмасмиз. Кичик қайиқларда қирғоқча борамиз. Озод қилинган литтосликларни кейин соҳилга бошлаб келамиз. Улардан бир нечасини сизлар катта қайиқларга чиқариб олишларинг керак. Локин Сарандакининг айтишича, катта қайиқларда қирғоққа яқин бориш хавfli эмиш, чунки сув ости қояларининг оралиғи жуда тор экан.

Шу гапларга қарамай, Нисга ҳали ҳамма жиҳати тушунарли эмасди, ҳар қалай.

— Сарандаки катта қайиқда бўлса, сизларни қирғоққа ким бошлаб боради?

— У ерда, қирғоқ яқинида, қояларнинг жами сув юзасига чиқиб, кўриниб туради. Уларни четлаб ўтиш қийин эмас.

— Уйлаган режанг шунинг ўзими?

— Ҳа.

— Истеҳкомлар жуда баландда жойлашганми?

— Улар қўлтиқ тепасида, уч томонда жойлашган. Тик қоялар ёнбошида. Қўлтиқнинг қирғоқлари ҳамма ёқда ҳам тик қоялардан иборат, фақат битта дара бор, ўша ердан лагерга борилади. Метаксас ўзига қарши қанчалик ҳозирлик кўрилаётганини пайқганидан кейин қурдиртирган бу истеҳкомларни. У пайтларда жуда кўплаб метаксасчиларга қарши чиққанлар қамалганди бу лагерга. Темир каллалар билан уруш бошлангандан сўнг ҳаммаларини бу ердан олиб кетишган, фақат литосликлар билан булут овловчилар қолишган, холос. Шу боисдан ҳозир у ерда қўриқчилар кам бўлса ажаб эмас.

— Демак, истеҳкомларни портлатгач, инглизларнинг жимгина кутиб ўтиришдан бошқа ишлари қолмас экан-да?

— Ҳа. Кўриб турибсанки, ҳаммаси хамирдан қил сургундай осонгина битадиган иш.

— Осон битадими ё қийинми — бу миномётларга боғлиқ, — жавоб қайтарди Нис.

— Шундай, — деди Ҳожи Михали ва кулиб қўйди. — Инглизларга айт, бутун умидимиз шулардан.

Нис Ҳожи Михали билан гаплашаётганда Стоун, Берк ва бешала инглиз биргалашиб катта миномётларни йиғиш билан банд бўлдилар. Кейин миналар ҳафсала билан, орасига кийиз қўйиб жойланган узун яшикларни кўздан ўтказдилар.

— Қани, қулоқ солинлар, — деди Нис уларга.

Улар Нис теварагида давра қуришди. У олдин Ҳожи Михалидан кўра пухтароқ қилиб, майда-чуйдасигача қолдирмай, ўзича ўйлаб-пишитиб олди-да, сўнгра сўзлай бошлади. У ҳар бир сўзни одатдагига қараганда ҳам кўпроқ эътибор билан танларди. Инглизчада грекча гапиргандигдек аниқ-яққол, лўнда чиқмасди фикри. Буни унинг ўзи ҳам фаҳмлаб турарди.

Нис учун бу ишларнинг ҳеч қандай фавқулодда жойи йўқ эди. Отаси билан бирга сузиб юрган кезларидаёқ Қувайдан яширинча келтирилаётган қурол-яроғ ортилган қаймқни шаҳар пристанига олиб кирган ҳоллари кўп бўлган. Шундай пайтларда у фақат бир нарсани — зиммаларига юкланган вазифани беками-кўст ҳамда тезроқ адо

этишнигина ўйларди. Уша пайтлардаёқ у хавф-хатарни тушунадиган даражада улгайиб қолганди. Бироқ ҳеч қачон қўлга тушиб қолишлари мумкин эканини хаёлига келтирмасди. Ҳожи Михалининг ҳозирги режаси ҳам унинг наздида худди ўшанақанги ишдай эди. Бу ҳам Қувайтдан яширинча қурол-аслаҳа ташишнинг давомидай, лекин уч йиллик танаффус — Лариссадаги қамоқда уч йил умрини ўтказгандан кейин яна ўша ишни давом эттираётгандай эди. Илло қамоқ ҳам, худди Қувайтдан яширинча қурол ташиш сингари, қўрқув нималигини, хавф-хатарни ҳис этишга ўргата олмаганди уни. Ҳибсга олинishi кескин ҳамда қатъий ҳаракат этиши, нима қилаётганини очиқ-ойдин тушуниши ва янада кўпроқ нафратланиши учун сабоқ бўлганди, холос.

Хулласи калом, Нис ўйланган режани тез ҳамда аниқ-равшан тасаввур этишлари учун иложи борича равон, лўнда қилиб инглизчалаб таърифлаб берди.

У сўзини тугатгач, ҳаммалари бир муддат жим туришди. Сўнгра Берк истеҳзоли оҳангда бундай деди:

— Оғизда ҳаммаси жуда қойилмақом чиқади.

— Оғизда айни десант операцияси машғулотлари ўтказилаётган пайтдагидай осонгина битади-қўяди,— деди лейтенант.— Уша лагерга яқинлашишнинг бошқа йўли йўқми?

— Йўқ,— деди Нис.— У ерда бир вақтлар метаксачиларнинг кўплаб душманлари ётган. Шунинг учун ҳамма томондан истеҳкомлар билан мустаҳкамлаб ташланган.

— Уша катта қояни айланиб ўтганимиздан кейин анави истеҳкомларга яқин қоларканми?— сўради Стоун.

— Истеҳкомларгачами?— қайтариб сўради Нис.

— Ҳа, истеҳкомларгача,— деди Стоун.

Нис ўз навбатида Ҳожи Михалидан сўради.

— Уч юз метрча,— деди сўнгра инглизчалаб.

— Шундоқ денг,— деб қўйди кимдир.

— Бу ёғи-ку жуда соз экан-а,— деди Энгес Берк,— лекин бунақанги қайиқ миномётни кўтара оладими, йўқми, буни билмаймиз-ку ҳали.

— Буни ҳозир синаб кўрамиз,— деди Стоун.— Хўш, денгизга қачон чиқамиз деяпти у?

— Ҳозироқ. У жуда шошиляпти, ишқилиб, темир каллалар етиб келишмаган бўлишсин-да, деб чўчияпти.

— Ундан сўранг, баландлиги қанчайкин у ернинг,— деди Макферсон.

— Йигирма беш метрча, лекин девордай типпа-тик, деяпти.

— Унда ҳатто кичиги ҳам ура олади,— деди Макферсон.

— Борди-ю ҳозир йўлга чиқадиган бўлсак, қачон етиб борамиз мўлжалга?— сўраб қолди майор тўсатдан, бўшашиброқ.

Атрофдагилар ўнғайсизланиб, жим қолишди.

— Мувофиқ шамол эсиб турса эртага эрталаб Гавдоснинг қораси кўринадиган жойда бўламиз,— жавоб берди Нис бафуржа.

— Бўпти,— деди Стоун оғир сўлиш олиб.— Ҳаммаси қайиқда туриб, миномётдан отиб бўлиш-бўлмаслигига боғлиқ. Демак синаб кўриш керак.

Стоун катта миномётлардан бирини кўтараркан, атрофдагиларга қаради.

— Ҳаммасини тушуниб олишдими?— сўради Ҳожи Михали Нисдан.

— Ҳаммасини,— жавоб берди Нис.— Улар тайёр.

— Кетдик бўлмаса, тезроқ,— деди Ҳожи Михали ҳовлиқиб. У Стоуннинг миномётни бағрига босиб кўтариб турган қўлини қисди.— Бунақанги, Сарандакига ўхшаган паҳлавонлар ёнингда бўлса, доғда қоламиз, деб ташвиш чекишга ўрин йўқ. Ҳамма иш осонгина битади, кўрасан,— деб қўйди у.

Нис ва бошқалар мина жойланган яшикларни кўтариб, қўлтиққа қараб юрдилар. Унта қайиқ қирғоқда бошқаларидан четроқда турарди. Қишлоқ аҳли қайиқлар атрофида уймалашиб юришибди, кимлардир қопларни жойлашяпти— афтидан уларга озиқ-овқат солинганди, бошқаларининг қўлларида худди Спада Нисга берганига ўхшаган мешлар. Баъзи эркаклар қайиқлар тубига милтиқларни тахлаб қўйишяпти.

Стоун миномётни энг катта ясси тубли қайиқ олдига олиб борди. Унинг мачтасида чорси елкан ўрнатиладиган иккита кўндаланг лангарчўп бор экан.

— Шунисими?— сўради Стоун.

— Ҳа.

Нис йиғиштирилиб, лангарчўп остига қалаб қўйилган елкан ва қайиқнинг бошқа жиҳозларига кўз югуртирди ўша замоноқ. Елканлари худди чийпардага ўхшаб пастга тушириб, тепага кўтариладиган экан. Тумшуқдаги учбурчак елканчалари буриб қўйилган. Қайиқ жиҳозлари но-

қулай, беўхшов бўлиб, Ниснинг қўнглига ўтиришмади. Талос билан Спаданинг кичкинагина қайиқлари бундан ўн чандон яхшироқ жиҳозланган эди. Бироқ, гарчи тезлигини айтарли даражада оширмаса-да, танаси япасқи қайиққа шунақанги елкан жуда боп келарди.

Стоун миномётни қайиққа олиб чиқди-да, сурилувчи тагтўсинга авайлабгина суяб қўйди. Кейин икки дона мина билан портлатгич солинган яшикчани олди.

— Ҳар биттасида тўрттадан экан, ундан кам эмас,— деди у.

— Иккиталаб синаб кўрамиз,— деди Энгес Берк.

— Бундай масофага албатта тўрттадан солиш керак.

Портлатгич қанча кўп солинса, мина шунчалик олисга борарди.

— Унда қайиқ тилка-пора бўлиб, пайраҳалари осмонга учади-ку,— деди Берк.

— Хўп. Бўлмаса иккитадан ишлатиб кўрамиз. Чинқинлар.

Литгосликлар ва булут овловчилар қизиқсинаётганларини сездирмай, сиполик билан уларнинг атрофини қуршаб туришарди. Ҳожи Михали уларга қайиқни итариб юборишни буюрди. Макферсон билан лейтенант ҳам қайиққа чиқишди. Қайиқ қўлқинлар елкасида чайқала бошлаганда, Стоун билан Берк миномётни ушлаб туришди.

— Шу ерда синаб кўрмоқчимисизлар?— сўради Нис. У руль ёнида ўтирарди. Бу пайтда улар соҳилдан бор-йўғи бир неча ярдгина узоқлашган эдилар, холос.

— Ҳа.

— Бу ер жуда осойишта-ку,— деди у.— Кўрфазга ўтиш керак.

Талос елканларни ўрнатди, шундан сўнг Нис қайиқни торгина йўлакдан кўрфаз томонга қараб йўналтирди. Қўлтиқдан чиқишлари биланоқ қайиқни тўхтатдилар. Стоун минага иккита портлатгич жойлади. Берк эса миномёт асосини ушлаб турди. Стоун минани миномёт милага солди-ю, дарҳол ўзини орқага ташлади.

Чинакамига ер қимирлагандай бўлди. Ҳаммаларини тўрт томонга итқитди, теваракларидаги сув асов тулпордай сапчиб, ўйноқлаб кетди. Қайиқни пўкак тиқиндай итқитиб юборди. Мина милдан отилиб чиқаркан, бутун акс таъсир кучи қайиқ тубига тушганди.

Қайиқ чирпирак бўлиб айланиб, тўнтарилиб кетиши-

га бир баҳя қолди. Нис зудлик билан катта елкан арқонини тортганди, у ўзини ўнглаб, шамолга мосланди. Улар минанинг олисларга учиб бориб, денгизни шовиллатиб кўтариб ташлаганини кўришди.

— Нимаям дердик, ҳаммаси жойида.

— Ишқилиб онамизни кўрмасак бўлгани,— деб қўйди лейтенант.

— Бўларкан,— деди Стоун Нисга.

Нис қайиқни орқага, қўлтиққа буриб, бошқа қайиқлар турган ерга олиб келди. У Ҳожи Михалига икки оғизгина қилиб гапириб берди. Шундан сўнг жиддий тадорик кўришга тушиб кетилди.

Орадан бир соат ўтгач, улар қайиқларга тушишиб, қирғоқдаги истеҳкомларни вайрон этмоқ учун Гавдос сари сузиб кетдилар.

23 боб

Нис барча елканларни ишга солганди. Қайиқ, ҳар тўлқин кўтарилганида деярли қирғоғигача ботиб, Уртаер денгизи бўйлаб шитоб билан илгарилаб борарди. У сузишга жуда боп, мустаҳкам экан. Шамол чорси елканга қаттиқ уфурар, бунинг оқибатида гарчи қайиқ тумшуги сувга кўпроқ ботса-да, аммо тездикдан ютилар эди. Улар мувофиқ шамолда жадал сузиб борардилар. Шарқдан кучли шамол эсиб турарди. Нис кечгача худди шу тариқа сузиб бормоққа, кейин эса йўлни ўзгартиб, қайиқни жануб ёққа бурмоққа қарор берди.

Бу унинг суяги қотган ишй эди. Бу жабҳада унинг устунлигини тан олмасликка, унга шак келтиришга ўрин йўқ эди. Миномётлар борасида гап борганида у қандайдир нохуш бир туйғуни — техника бобида жоҳиллигини ҳис этганди. У Ҳожи Михали билан австралослар ўртасида гўё икки соҳилни туташтирувчи кўприк хизматини ўтаганди, холос. Механикани шунчалик билиш учун қанчалик ўқиб-ўрганиш зарур бўларкин, деб ҳайратланиб, бироқ эҳтиром-ла ўйлаганди. Бу иккала австралос бир умр миномёт билан машғул бўлиб келишган кўринади.

Бу ерда-чи, бари беш қўлдай аён унга. Бу қайиқнинг абзалу жиҳовлари ёқмайди, лекин бу қайиқда исталган томонга сузиб боришга тайёр. Бу унинг маҳоратига боғлиқ. Миномётларнинг тақдири қайиққа боғлиқ, қайиқ-

нинг тақдир жиловни эса унинг қўлида. Бу айтишгагина осон, холаос. Хаали талаай қийинчилигу машаққатлар кутиб турибди олдинда, чунки режа охиригача пукта пишитилган эмас. Кўп нарсани ўша ёқда, жойида, истеҳкомларни барбод этишга киришган пайтаарида йўлакай ҳал қилишга тўғри келади.

Нис румпелга тирсагини тираб, бошқаларни излаб атрофга аланглади. Яқин атрофда Сарандаки бошқараётган иккинчи ясси тубли қайиққала сузиб келарди. Бошқалар анча орқада қолиб кетганди. Баъзилари мутлақо кўринмасди. Қайиқларнинг тезлиги турлича бўлиб, бир хил сузиш маҳол эди. Лекин у қолганларни Гавдоснинг шарқий соҳили томондаги Хавро Спати қўлтиғига кираваришда кутади.

Эртага эрталаб етиб боришади у ерга.

У ўз қайиғидагиларга кўз ташлади. Стоун билан Беркнинг ёнида бўлиши ўз-ўзидан аён гап. Учинчиси эғнида бўз чолвориғина бор ярим яланғоч, бир кўзли денгиз булути овчиси эди. У олд томонда, учбурчак елкан остида ўтирибди.

Сарандакининг қайиғида сира ёзилиб кулмайдиган, қора соч, жиккаккина одам — шотландиялик капрал Макферсон ўтирибди. Қайиққа чиқаётганларида ҳар бир инглизга унинг жойини кўрсатган ана ўша. Чуваккина лондонликни ўзи билан бирга олди. Калибри саккиз миллиметралик иккинчи миномёт шуларнинг қайиғида.

Литтосдаликларида Сарандаки уларнинг ёнига келди-да, миномётларни даст кўтариб қайиққа ташлади.

— Зап буюм экан-да,— деди у кафти билан милини шапатилаб қўяркан.

— Ундан сўрасанг-чи, манави тўппончани қаёқдан олдийкин,— деди Макферсон Нисга.

Сарандаки сербар туркча белбоғига оғзи катта, сўлақмондай қора тўппончани қистириб олганди. Бу немисларнинг сигнал берувчи тўппончаси бўлиб, у инглизларнинг айнан шумдай тўппончасига қараганда сифат жиҳатидан хийла афзалроқ эди.

— Ҳожи Михали аэропландан топиб келган,— жавоб берди Сарандаки Нисга.— Узиям бўйимга жуда мос экан-да. Эҳ, жуда зўр.— У тўппончасини белбоғи остидан суғуриб олиб, бир дюйм келадиган оғзини, йўғон ўқини кўз-кўз қилди.

— Буни нима қилмоқчисан?

— Нима қилмоқчисан деганинг нимаси? Отаман, ўлдираман,— шундай деб у момақалдироқдай қаҳ-қаҳ урди ўз жавобидан мамнун бўлиб.

— Ахир бу сигнал берадиган тўппонча-ку,— деди Нис унга.— Унда ракета отилади.

— Нима қипти,— деди Сарандаки.— Бемалол одамни ўлдирса бўлади. Яқинроқда бўлса, албатта. Гавдосга борганда ўзинг кўрасан ҳали.

Шундан сўнг у аллақачон жойлашиб ўтириб олган булут овчисига алланима деб қичқирди-да, қайиқни итариб юборди. Кейин уни қўлтиқдан кўрфазга ўтиладиган жой томон шитоб билан ҳайдай кетди.

Майор билан лейтенант Талоснинг қайиғига чиқиб олишган, кичик миномёт ҳам ёнларида эди. Бу энг тезкор қайиқ эди. Аммо Талос камоли тоқатсизлигидан шошқалоқлик қилиб, ортиқча бош қотириб ўтирмасди. У йўналиш ва тезликни аниқлаш, ҳисоблашни билмасди ҳам. У шунчаки доим олға сузишни билар, иложи қолмагачгина йўналишни ўзгартирарди. Ҳа, ўзга чора қолмагачгина. Мана, ҳозир ҳам у шамолга қараб бошқалардан ниҳоятда четлаб кетган, энди бўлса қувиб етиб олиш учун деярли қирғоқ ёқалаб сузаяпти. Лекин ёлканни яхши эплаштирарди.

Ҳожи Михали ва бошқалар анча орқада қолиб кетган, бироқ йўналишни тўғри олгандилар.

Эртага, агар иш ўйлаганларидай борса, бир-бировларига яқинроқда бўлишлари керак.

Стоун ва Берк миномёт билан овора эди. Нис ҳамроҳларидан унинг қандай тузилганини батафсилроқ тушунтиришларини илтимос қилди. Улар Нисга паррак думли минани, дум томонидан жойланадиган, ўққа ўхшаган портлатгични қандай ишлатишни кўрсатишди. Унга қанча кўп портлатгич солинса, мина ўшанча олисга бориб тушишини тушунтиришди. Миномёт оғзидан ўқланишини, минани солган заҳоти дарҳол ўзини четга олиши зарурлигини, портлатгич портлаганда ичкарида ҳосил бўладиган зўр тўлқин минани итқитиб юборишини гапириб беришди. Тиккаси ва кўндалангига мўлжалга олишда айланма мурвати иш бераркан. Беркнинг айтишича, нишондан фойдаланиб бўлмас экан, негаки унда ҳисобкитоб миллиметрларда берилган, Энгес бўлса дюймга ўрганиб қолган экан. Шу сабабли шунчаки кўз билан чамалашга тўғри келармиш.

Шунда Нис бу иш ўйланганидай осонликча битмаслигини фаҳмлади; чунки, пухта режанинг ўзи йўқ эди, ҳаммаси енгил-елпи, чала ўйланган эди. Ҳеч ким тузукроқ билмайдиган тўплардан фойдаланилмоқчи, шундоқ экан, пишиқ-пухта режа тузиб бўлармиди?

Сўнгра унинг хаёли Сарандакига кўчди. Худди эртаклардаги жину девларнинг ўзгинаси. Тўпори бўлиб туғилган, ўз касби-кори туфайли ўшандайлигича қолган одам.

Нис денгиз булути овчиларини илгарилари ҳам кўрганди. Одатда улар чуқур нафас олиб, ярим соатлаб нафасни ичга ютиб машқ қилар, кейин ўпкаларини тўлдириб, каттакон япасқи тошни қучоқлаб сувга шўнғирдилар, оғир тош шиғиллатиб сув тубига олиб тушиб кетарди уларни. Улар сув остида гоҳо бир неча минутлаб қолиб кетишар, сўнгра булутларни бўйниларига осиб, қалқиб чиқишарди. Баъзан акула-наҳангларга ем бўлишарди. Ёхуд бу атрофларда врома деб аталувчи майда майда медузалар таловида қолардилар. Улар ўз машғулотларини жуда эрта бошлар ва жуда ёш нобуд бўлиб кетардилар. Ит азобида кун кечирешар, ҳаётлари жаҳаннамий ҳаёт эди. Овлаган булутларини олиб сотарларга сув текин сотардилар. Энг чуқур ердан овланган энг нозик булутларнинггина нархи бир оз баландроқ эди. Нис ўшанақанги олиб сотарларни Кандия ҳамда Мирабеллада учратиб турарди. Улар булутларни тарозида тортиб олар ва қуми йўқми деб ўлардек синчиклаб текширардилар. Кейин эса ўзлари қум тўлатиб сотардилар. Борди-ю сирлари фош бўлса, ҳамма айбни овчиларга тўнкардилар. Денгиз булути савдоси катта фойда келтирарди, шу боисдан олиб сотар зоти борки, жами Метаксас тарафдори эди. Унга жон-танлари билан содиқ эдилар. Уша ит эмган разилни ёқлардилар. Ана шунинг учун ҳам Сарандаки булутларга қум илашганини кўрганда жон-пони чиқиб кетарди.

Нис Сарандаки ҳақида ана шу тахлит ўй сурарди. Нариги қайиқдан эса Сарандакининг қўшиқ айтаётган гулдуракдай овози эшитилиб турарди. Бу саримсоқни ёқтирмайдиган келин билан уни жонидан аъло кўрадиган куёв бола ҳақидаги грек халқ қўшиғи эди. Куёв саримсоқни шунчалик яхши кўрарканки, ҳамиша, ҳатто ҳалигиндай юмуш билан банд бўлган пайтларидаям тамшагани-тамшаган экан. Бу қилиғи ниҳоят келиннинг

жонига тегибди-да, саримсоқ емайдинган эр қидириб қочиб кетибди.

Ашулани тугатгач, Сарандакининг қаҳ-қаҳ урган кулгиси янгради.

Улар шу тариқа Гавдос сари сузиб борардилар.

24 боб

Улар Хавро Спати қўлтиғига киравериш яқинида безовталик билан қолганларни кутишарди.

Осмонни булут қоплаган, у нақ босиб тушадигандек кўринади. Соҳилдан ғазаб тулворига қамчи босган шамол эпкини дам-бадам шитоб билан бостириб келади, гўё само ўз ҳолича, шамол ўз ҳолича ҳукмронлик қилаётгандай туюлади. Денгиз сатҳи узра кўкка сапчигудек бўлиб юксак тўлқинлар бир-бировига мингаша кетади. Шамол ҳам кўкка даф қилаётган тўлқиннинг «қалпоғини» юлқиб олади-ю, атроф-теваракка фаввора қилиб, сочқи сочади. Кўнгли тўлиб кетган осмоннинг тобора «ўпқаси шишиб» боради, бетиним ёмғир селпийди, шамол эса уни учириб-суриб кетмоқчи бўлади. Бир-бирови билан тугашиб, чап-лашиб кетган ёмғир «торлари» ёруғликни ютиб юборган, борлиқни дилани хуфтон қилгувчи қоронғилик чулғаб олган.

Улар яқингинадаги қоя-бурунни айланиб ўтиб, истеҳкомлар билан қўриқланган Хавро Спати қўлтиғига хириб бориш тадорикини кўряптилар. Нис фақат битта катта ҳамда қайиқ тумшуғидаги кичик елканлардан фойдаланяпти. Бошқа елканлар йиғилган. Денгиз бундайин безовтаю беҳаловат пайтларда, гарчи тезлик пасайса-да, уларсиз сузган маъқул. Зотан тўлқинлар қайиқни худди отасининг тиззасига чиқиб олган гўдакдай итқитиб ўй-натарди.

Нис қирғоққа яқинроқ сузишга тиришарди. У елканларни шамолга мослаб, йўналишини ҳозиргина ўзгартирди, видликда то қўлатиққа етгунича шу йўналишда сузишлари лозим эди. У Сарандакига етиб олди. Икковлари ҳам ҳали тонг ёримасдан оролга яқинлашиб келган, шу топгача бошқаларни кутишаётган эди. Шу пайтгача оатита қайиқ етиб келди, холос. Бундай ҳавода ана шу оатита қайиқнинг етиб келишининг ўзи ҳам мўъжизадай бир гап эди. Қизиқ, нега энди ҳамиша сен кутган, сен ўй-

лаганнинг акси бўлиб чиқади-я. Бир вақтлар қайиқчилик қилиб юрган кезларида ҳам нуқул шундай бўларди. Э-воҳ, тескари дунё!

Нис ёмғиру кўкка салчиётган денгиз томчиларидан сақлаётгандек бошини елкалари сари ичкари тортиб, Хавро Спати йўлини тўсиб турган серқирра бурунга жавдираб тикилди. Ҳамма гап ана ўша ердан бошланади. Бурунни айланиб ўта бошлаганлари замон юқоридагилар уларни пайқашади. Истеҳкомлардаги метаксасчиларнинг ҳаммаси донг қотиб ухлаб ётишмагандир, ахир. Эҳтимол ҳеч зог йўқдир у ерда? Эҳтимол миномётларнинг ҳам ҳожати бўлмай қолар? Шу аснода ўйлаган режалари бемаъни туюлиб кетди унга. Бу ерда, Хавро Спати остонасида бу режа ақлга сиғмайдиган, ғирт телбанамо ўй бўлиб кўринди. «Мен жон-дилим билан гайёрман бу ишга, аммо миномёт ишлатиш — ақл бовар қилмайдиган иш. Бунақанги об-ҳавода умуман телбадик, ақлга сиғмайдиган иш бари».

— Тебраниб, ўйноқлаб турган бу беланчақда туриб миномёт отиб бўлмайди!— деб қичқирганди аллақачон Энгес Берк унга қараб.

— Балки қўлтиқ сал тинчроқдир,— жавоб берди Стоун.

— Э қаёқда, тушингни сувга айт,— деди Энгес Берк. — Бари бир ҳеч нарса чиқмайди бу ишдан.

Нис дилада уларга қўшилди. Лекин у бошлаган ишларини қандай бўлмасин охирига етказади.

Эндиликда ортиқ кутмасликка аҳд қилиб, Сарандакига етиб олишга киришди у.

— Нимани кутяпмиз ўзи?— сўради Берк ундан.

— Қайдам,— жавоб берди у.— Ҳозир Сарандакига етиб оламиз-да, бошлайверамиз.

Шундан сўнг Нис бир кўзли грекка асосий елканни кўтаришни буюрди. Қайиқ бир юлқиниб, шитоб билан олға интилади. Тўлқинлар уни итқитиб ўйнар, чор атрофдан човут солиб, сувга тўлғазаёзарди. Нис ниҳоят Сарандаки билан тенглашди, шундан сўнг асосий елканни йиғиб, яна оҳиста сува бошлади.

— Бошлайверамиз,— қичқирди у.

Сарандакининг қайиғи лиқ-лиқ сувга тўлган, елканлари шамолда шалпилларди.

— Бошқалар қаёқда?— дўриллаб сўради у.

— Қўявер бошқаларни, ахир етиб келишар.

У шундай деб, орқасига ўгирилиб қараркан, ёмғир қамчилари остида яқинлаб келаётган бешта майда қайиққа кўзи тушди. Бошлаш керак. Ҳожи Михали ўша ёқда, у ҳамманинг қўлтиққа кириб боришига бош-қош бўлади.

Кичкина миномётни ортиб олган Талоснинг қайиғи кўринмайди. Усиз ҳам бошлайверишга тўғри келади бари бир. Бу ерда ҳадеб ўралашиб юравериш мумкин эмас. Кейин кеч бўлади. Бошлаш керак.

— Бошладик!— дўриллади у.

Сағандаки қаддини ғоз тутиб, ўрнидан турди — қоп-қора, жикқа ҳўл, сигнал тўппончасини белбоғига қистириб олган, денгиз қароқчиларининг нақ ўзгинаси.

— Бошладик!— дея ўкирди у яна.

У ёрдамчисига асосий елканни кўтаришни буюрди. У Макферсон билан лондонликка шайланиб туришни амр этди. У момақалдироқдай овоз-ла, оролликларга хос талаффузда фармойиш берди. Шундан сўнг қайиқ шартта бурилиб, Хавро Спати бурунининг чеккаси сари жадаллай кетди.

Баланд, симоби тусли қирғоқ сув бағрини ёриб чиққанди. Ёмғир пардаси орасидан янада симобийроқ кўринарди у.

Нис Сарандаки изидан, кўпикланиб турган тўлқинлар сийнаси сари солди қайиғини. Мана у Сарандакини қувиб етаёзди.

— Устимга бостириб келаверма! Сал орқароқда юр! Изимдан келавер!— деб қичқирди Сарандаки унга.

— Ўзинг тезлатгин-да, ахир.

— Ҳа, палапон укки-е.— Сарандаки бошини ортга ташлаб қаҳ-қаҳ урди. Шу пайт қайиғи баногоҳ бостириб келган шамол эпкини заптидан оғиб кетди-ю, ёнбошдан човут солган тўлқин Макферсон билан лондонликни бошдан-оёқ шилтаи-шалаббо қилди-қўйди. Нис Сарандакининг бурунни айланиб ўтиб, қўлтиққа кирмоқ учун ярим ёйсимон йўналишда сузиб бораётганини кўриб турарди.

— Бошладик,— деди у шерикларига қисқагина.

Стоун билан Берк шалаббо чўнтакларидан зайтун мевасини чиқариб, тамшанаётган эди. Уша заҳотиёқ бунини йиғиштириб, тагин қайиқ тубида у ёқ-бу ёққа бориб-кел-

масин деб, устидан сув сизилиб турган миномётга ёпишишди. Икки кўзлари қораси ғира-шира кўзга ташланиб турган соҳилда эди. Нис орқага аланглади. Бошқалар хийла орқада, олдинма-кейин тизилишиб келишяпти.

Бари бир энди фурсат ўтди. Сарандаки қўлтиққа кириб боряпти. Нис ярим доира ҳосил қилиб бориб, тўлқинлар узра чайқалиб, унинг изидан қўлтиққа кирди.

Улар узундан-узун бурунни айланиб ўтиб, Хавро Спатига кириб бўлишганди. Стоун билан Берк истеҳкомлар қаердайкин деб тепани кузатишарди.

Шу аснода Нис истеҳкомларни ўйламасди. Ҳар қадамда шўнғиб чиқиб турган сув ости қоялари билан банд эди хаёли. Хавро Спатини қуршаб турган соҳил туташ тик қоя деворлардан иборат эди. Қўлтиқ ярим доира шаклида бўлиб, қоқ ўртасида қирғоққа туташ оппоқ қумлоқ кўзга чалиниб турибди. Қумлоқдаги илон изи тиканли сим тўсиқ қоялар бағрини ёриб кирган қоронғи камгак ичкарисига қараб кўтарилиб бораркан. Ана ўша жойдан дара бошланаркан.

— Ҳув ана,— деди Стоун тўсатдан, орқа томонни кўрсатиб.

Сув ости қояларининг узун чангалларига чап бериб ўтаркан, Нис у қўли билан кўрсатаётган ёққа қараб, ярим ой шаклидаги соҳилнинг бир учида пастаккина чорбурчак истеҳкомни кўрди. Узоқдан истеҳком зигирдаккина кўринарди.

Нис шоша-пиша у ердан кўзларини олди. У румпелни сал нари суриб, кейин ўзи томон тортди, сўнгра яна нари сурди. Шунда у бир кўзлига елканларни диққат билан кузатишни буюрди, зотан бодроқдай бодраб ётган сув ости қояларини оралаб сузиш тобора мушкуллаша бораётган эди. Улар энди бошни айлантиргудек даражада тез, физиллаганча сузиб бораётган Сарандакидан талайгина орқада қолиб кетишганди. У деярли қарама-қарши қирғоққа етиб қолган ва қўлтиқнинг ўртарағига қайтиш учун қайиқни бураётган эди.

Худди шу дамда Нис тезликни оширган, қайиқ эса маст чанғичи янглиғ иланг-биланг из ҳосил қилиб, жадал сузиб бораётган эди. Қўққисдан алланиманинг қасирлаган-тариллагани эшитилди. Дастлабига бу шунчаки бир шовқиндай, уларга ҳеч қанақанги алоқаси йўқдай туюлди. Бу шовқин қўйруқ томондан эмас, олд томондан эшитилди.

— Ана, олинглаар насибаларингни, — деди Берк.

Ниснинг онги хилватхоналарининг бир бурчида, бу пулемёт, деган ўй йилат этди. Пулемётдан сурункасига ўқ узилди. Бу Сарандакига қаратилган бўлиши керак. Йўқ, метаксасчилар уйқуда эмас, улар бедор. Нис қайиқни тўлқинни тилимлайдиган йўналишда тутмоққа уриниб, жон-жоҳди-ла румпелга ташланди. Тўлқин эса қайиқни олдидаги беҳисобу бесаноқ майда сув ости қоялари сари суриб борарди. Тўлқинлар жўш уриб, парчаланиб, сув бетини қоплаган вижир-вижир оппоқ кўпиклар кўрпаси остидан қояларнинг қоп-қора қиррадор чўққилари мўралаб турарди.

— Тагтўсинни тортишга ҳозирлан! — бақирди Нис бир кўзлига.

— Сен йўлни тўғри ол, тўғрилайвер, чўчима, — ўша ондаёқ жавоб қилди бир кўзли.

Бироқ Нис, тагтўсинни тортишга ҳозирлан, деб ўда-ғайлаб берди унга. Ўзи эса румпелни шунчалик кескин нари суриб юбордики, қайиқ 180° бурилиб кетди. Энди у катта елкан тўсиб қўйган Сарандакани кўролмай қолди. Шунда ҳам у қайиқни қоялар орасидан бошқаришни давом эттираверди, ёмғир ҳамда тўлқин сочқисидан бўккан бошини вақти-вақти билан силкиб қўярди, холос. Пулемёт тариллаши бетўхтов ашитилиб турарди. Беркнинг қайиқ ёндорига қиялатиб миномётни тўғрилаётганини кўрди. Стоун мувозанатни сақлаш учун чатаноғини кериб туриб олган, портлатгични жойламоқчи бўлиб минани кўлига олган ҳам эди. Улар бир-бировларига нималардир деб қич-қирришар, ювларидан шариллаб сув қуйилиб турарди.

Ниснинг борлиғи биргина нарса — тўлқин билан банд эди. Уларни қўлтиқ ичкарасига томон ҳайдаётган тўлқинлардан бўлак нарса кўрнимасди кўзига. Теваракни қуршаган денгиз худди шахмат тахтасига ўхшарди. Қора сув ости қояларию оппоқ кўпикли тўлқинлар. Денгиз қайиқни дуч келган қоя сари итқитмоқчи бўларди.

— Катта елканни йиғ! — бўқирди Нис бир кўзлига.

Бир кўзли тўртта елкан арқони учини маҳкам чангаллаганича, қайиқ ёндорида ўзини орқага ташлаб ўтирарди. У оёғини бор кучи билан қайиққа тираб олган, Ниснинг қайиқни гоятда кескин буришини кузатиб, доимо унинг фармойишини адо этишга шай бўлиб ўтирарди. Буйруқни ашитган ваҳоти ўрnidан турди-ю, елкан арқонларини барчасини чандиб боғлади. Кейин асосий елкан лангарчўпини

туширди. Лангарчўп қамчи чарсиллагандай чувиллаб. пастга тушди.

Улар бу орада қўлтиқнинг нариги соҳилига етиб боришганди. Бир пайт Стоуннинг, иккинчи истеҳком шу ерда, тепада экан, дегани Ниснинг қулоғига чалинди. Худди ана ўша жойдаги пулемёт тариллаётганди, бироқ Нисга бари бир эди ҳозир. Айни чоқда у, олдин пўртана билан олишган пайтидагидек, денгиз ила олишар, шамолни ўз измига юритишга уринарди. Мана, қаршисида яқингинада Сарандаки қайиғини орқага бурган сув ости қояларисиз саҳн намоён бўлди. Сарандаки эса тўппа-тўғри қўлтиқ ичкарисидаги соҳил томон сузиб борапти.

Худди шу лаҳзада иккинчи пулемёт тилга кирди.

Нис қайиқни Сарандаки изидан буришга шайланди. У румпелни қаттиқ чангаллаганича, тўлқин қайиқни худди кутилган йўналишга буриб юборадиган қулай фурсатни кутиб, ўзини орқага ташлади. Пулемётнинг «сайроққа» турганини дарҳол эшита қолмади у. Сув ости қояларига ҳамла қилаётган тўлқинлар ўкиригигина қулоғига кирарди, холос. У тўлқинлар қайиқни суриб бораётган жойнинг ниҳоятда саёз эканини кўрди. Буни илгарироқ билган, қоялар узра янграётган ўзига хос қулқуллашни эшитганди. Мана энди ўз кўзи билан кўрди-ю, бир кўзалига, тагтўсинни торт, деб қичқирди.

Эндиликда пулемёт тўғридан-тўғри ўққа тутаётганди уларни. Иккала австралоснинг гайри ихтиёрий равишда энгашиганини кўрди, бироқ ўзи энгашишдан чўчиди. У сув остида қора вабодай даҳшат солиб турган қоядан кўз узмасди. У ўша жойда сув айланиб-буралаётганини, лак-лак кўпиклар вижирлаётганини, сув тубидаги ҳайбатли қояни кўриб турарди.

— Тагтўсинни торт!— бақирди у бир кўзалига. Борди-ю тагтўсин тортиб олинмаса, қайиқ бориб сув ости қоясига санчилади.

Бир кўзали тагтўсин билан ўралашиб қолди, негадир уни уддалай олмаётганди.

Нис тагтўсин ҳали сувда турган сўнги сониядан фойдаланиб, қайиқни буриб юборди. Энди тўлқиннинг қайиқни ё сув ости қоясига олиб бориб уриши, ё унинг устидан ошириб итқитишини кутишгина қолганди.

— Маразлар, тоза савалашяпти-ку,— деди Берк, чунки худди шу аснода пулемёт яна тариллай бошлаганди.

— Бу ердан жуфтакни ростлаб қолиш керак,— деди Стоун.

Нис қайиқни ҳаракатсиз ҳолатга келтирди, у мавжда чайқалиб турарди, холос. Нис, боя айтганимиздек, ё ўзларини сув ости қоясидан ошириб юборадиган, ё қайиқни унга олиб бориб урадиган тўлқинни кутарди. Бундан ўзга чора қолмаганди. Тагтўсинсиз улар фақат оқим бўйлабгина суза олишлари мумкин эди. Тагтўсинни тортиб олмасалар-чи, унда қояга бориб урилишлари аниқ эди.

— Нега энди бир жойда турибмиз қимир этмай?— бўкирди Берк унга қараб.

Стоун икковлари ётиб-биқиниб олган қўйи тепага, истеҳком томонга мўралашарди. Нис у ёқда, тепада нималар бўлаётганидан беҳабар эди. Икки кўзи қувалашганча қояга қараб бостириб келаётган улкан тўлқинлардагина эди. Ниҳоят пулемётдан сурункасига узилган ўқ ёмғири остида улкан бир тўлқин келиб етди.

— Эҳтиёт бўл!

Нис бутун кучи билан румпелга ёпишиб, қайиқни ёнламасига буриб юборишга қўймади. Тўлқин қайиқни елкасига миндириб юксакка сапчиди. Мана ҳозир улар ё қарсиллаб қоя устига, ёхуд нарига ошиб тушадилар.

Шу иккисидан бири содир бўлади, ўзга гап йўқ.

Қайиқ бир сония юксакликда тек қотгандай бўлди. Сўнгра сопқондан отилган тошдай шигиллаганча пастга тушди, энди у қоянинг нариги ёғида чайқалиб турарди. Нис рулни бурган эди, ўша ондаёқ елканлар қаппайди.

— Тагтўсин!— дея қичқирди у бир кўзлига.

Теваракларига ўқ дўлдай ёғиларди. Чувиллаб тушиб сувни сачратар, қайиқ тахталарини шилиб-тирнар, елканларни ғалвир қилиб, бошлари узра ғувиллаб учарди.

— Юргиз!— қичқиришди шериклари Нисга.

Бир кўзли тагтўсинни ярмигача тушира олди сувга. Илло шунинг ўзи ҳам кифоя эди. Нис қайиқни ўнгаркан, афти бужмайиб, кўзимга ёмғир тушмасин деб бошини яширарди. Эндиликда қайиқ тўғри қўлтиқнинг ўрта қисмига қараб сузиб бормоқда эди.

Айни чоқда у миномётларнинг зарурлигини бутун вужуди билан англаб етганди. Зеро орқа томондан ҳануз муттасил пулемётдан отиб ётишганди. Ўқлар бошлари узра, ён-верларидан учиб ўтиб, ҳамон қайиқни тешиб, тилиб, тахта-ёғочларга қадалиб ётибди. Кутилмаганда у қўлида турган руль титраб кетганини сизди. Ўқ румпель

рулга маҳкамланган жойга келиб текканди. Стоун билан Берк чайқалиш, муттасил оғишда ағдарилиб кетмасан учун миномётни ушлаб туришарди. Ўқ асло тинай демасди. Энди яна аллақаяқдандир ота бошлагандилар.

Йўқ улар ухлаб ётганлари йўқ. Ҳаммалари уйғониб бўлдилар. Улар бизни аллақачон пайқаб бўлдилар. Энди биз ана шу истехкомлар ҳукми-измидамиз.

— Нима қилиясизлар, отмайсизларми?— қичқирди Нис иккала австралосга.

— Қандай қилиб отади бу ерда жин чалгурларни,— жаҳл билан ўшқирди Берк.

— Отинглар!— ўзини йўқотиб бақирди Нис.

Аммо шу заҳотиёқ яна барини унутди, зеро олдинда кўриниб турган сув ости қоялари тизмасини оралаб ўтиш лозим эди. Пулемёт эса орқа томонларида ҳануз сайраб ётибди. Ундан тезроқ халос бўлиш учун барча елканларни ёйдилар.

Сарандаки Ниснинг кўз ўнгидан лип этиб ўтди. У хийла олислаб, қўлтиқнинг ўртасига етиб олганди, ана, соҳилдаги қумлоққа, тўппа-тўғри йўлда сўппайиб турган улкан қояга қараб кетяпти. Шунда Ниснинг тасаввур кўзгусида қайиқнинг қояга бориб урилиб, тилка-пора бўлиши жонланди. Буни тасаввур этмоқ мушкул эмасди.

— У соҳилга бормоқчи,— деди Нис, инглиз сўзларини зўрма-зўраки талаффуз этиб.

Орқа томондан ўқ узаётган пулемётнинг тариллаши энди эшитилмай қолди. Улар эндиликда оппоқ қумлоқда чўзилиб кетган тиканли сим тўсиқ сари, тўлқинлар елкасида гоҳ кўкка сапчиб, гоҳ пастга шўнғиб, жамики елканларини қаппайтириб, бошни айлантиргудек тезлик билан учиб бораётган Сарандакининг қайиғини кўриб туришарди. Ана, қайиқ теvaraгига қўрғошин сели қуйиляпти, узлуксиз ўт бўлиб ёғаётган қўрғошин шарроси атрофдаги сувни чакичляяпти. Олд томонида ҳам, қайиқ тепасида ҳам беҳисоб ўқлар визилляяпти. Икки истехкомдан, ўртадаги билан қаршидагисидан отишяпти. Ҳа, Сарандакининг қайиғи тепасидан ўқлар дўли савалаяпти, ўқлар чипиллаб сувга санчиляпти, қарсиллаб қайиққа тегяпти, овозлари эса қўлтиқнинг камбаргина тўридан акс-садо бериб қайтляпти.

— Тезлат!— овози борича қичқирди Нис Сарандакига.— Тезлат! Бўл! Яна!

Қўрғошин рақси давом этмоқда. Ана, бари ҳал бўлдиқўйди. Сарандакининг ясси тубли япасқи қайиғи қўққисдан

чирпирак бўлиб, тумшуғи билан шамолга қараб қолди. У рулга итоат этмай қўйганди. Елканларни эса шамол четга қараб суриб кетганди, ана шундай тўс-тўполонли дамда Нис олд томонда қалашган қояларни кўриб қолди. Шамол ўз ҳолича қолган елканларни уфуриб-юлқилаб, қайиқни ёнбоши билан тарақлатиб қояга олиб бориб урди. Нис яқинда бўлгани туфайли қайиқдаги икки кимса — Макферсон ва лондонликнинг тайёр бўлганини ўша замоноқ пайқади. Ҳа, тайёр бўлди улар. Кейин у миномётнинг лапанглаб ёндорига урилганини, унинг офирлиги қайиқни ёнбошлатиб қўйганини кўрди. Қайиқ ичига шовва сув тошиб кирди.

Сарандаки қайиқ оғиб кетганида узилган абзалу жиҳозларга ўралашиб қолганди, энди бўлса жон-жаҳди билан қутулишга ҳаракат қиляпти. Уйдаи-уйдай тўлқинлар унинг устидан юмалаб ўтяпти. Теварак-атроф қайнаб-қўпиряпти. Денгиз ўкириги орасидан вақти-вақти билан Сарандакининг наъраси, ҳануз уларни ўққа тутаётган пулемётнинг тариллаши эшитилиб турибди.

Бу жаҳаннамий сув гирдоби, айқаш-уйқаш жиҳову абзаллар, ўралашиб қолган елканлар орасида Сарандаки тўсатдан қаддини ростлади. Макферсон эса аста қуйруқдан сувга қараб сирғала бошлади... Тамом. Улар дарҳол тўшундилар. Қайиқдаги сув бетида йилтиллаётган унинг қони эди.

Сарандаки ҳам қонига беланганди. Бироқ у метаксасчиларни бўралаб сўкканича, етказган оилавий хўрликлари, иснодлари ҳамда ўз ўлими учун, ҳали у дунёда сенларга кўрсатиб қўяман, деб дағдаға қилганича турарди. Девқомат паҳлавоннинг қўллари олға чўзилди. Сигнал тўппончаси қоядаги чоққина истеҳкомни мўлжалга олди. Сарандаки оёқларини қаттиқроқ тиради қайиққа. Варанглаб ўқ узилди. Енарўқ — ракета камон йўли ҳосил қилиб учди ҳавога. Ана, ёрилди. Сариқ ҳамда яшил олов ишком ясаб пастга туша бошлади. У жуда баландда, шундоққина истеҳком тепасида ёрилиб, қуёшдан ёрқинроқ чарақлаб, ҳаётдан кўра матонатлироқ, ўлимдан эса кучлироқ ёғду бўлиб, ял-ял ёниб, учқунлари оҳиста сузиб тушарди.

Сариқ ва яшил учқунлар.

Шунда истеҳкомдан тагин ўт очдилар. Сарандаки ўз жисмини қалқон қилди ўқларга. У жаҳл ва алам билан ўққа тутиб берди ўзини. Бундаин бағоят қаттиқ варбага дош бера олмаслиги равшан эди. Визиллаб учиб келаётган

зигирдак-зигирдак ўқлар ҳам девкор қудратга эга эди, ана шу девкор қудрат ундан ғойиб келди.

Бу сўнгги дақиқа етди деган гап эди.

У чайқалиб кетди. Ана, елканни чангаллади. Шу кўйи, қайиқ супачасига, Макферсоннинг алчайиб ётган оёқларига тақалиб қуларкан, залвори билан мачта, елканлар — жами-жамини тортиб кетди.

Қайиқ тўнтарилиб, қоя устидан сирғалиб тушди-ю, сувга ғарқ бўлди.

Қайиққа қўшилиб унинг ўзи ҳам, Макферсон ҳам, миномёт ҳам, чувваккина лондонлик ҳам ғойиб бўлди.

Яшил ва сариқ учқунлар фаввораси йўлакай сўниб, йўқолиб тушиб келарди.

Лондонлик сувда охирги марта қалқиб кўринди-да, ғарқ бўлди.

Сарандакининг лаънатлар ўқиётган наъраси ҳануз қулоқлари остида янграётгандай эди.

Пулемёт яна тилга кирди. Ёмғир эса қуйгандан-қуярди. Яшил ва сариқ учқунлар — учиб тушаётган юлдузлар — ёмғирда сўниб, тутаб тушяпти.

Ниснинг нигоҳи яшил ва сариқ учқунларга қадалган. Кўзларини узишга мажоли етмасди. У учқунлар ўз йўллари интиқосига етгунларигача тикилиб, кузатиб турди. Шундан сўнггина Сарандакига қаради.

Сарандаки эса ғойиб бўлганди. Ҳеч вақо қолмаган, бари сувга ғарқ бўлганди. Ёлғиз катта елкандан юлқиб олинган бир парчагина оппоқ лахтак пуфак каби шишиб-қаппайиб турганди, аммо тўлқин даммини чиқариб юборди-ю, у ҳам ўша ондаёқ сув қаърига кетди.

25 боб

Нис ана шу қоялар тўдасига яқинлашганида қайиғи деярли ёнбошлаб қолганди. Иккала австралос билан бир кўзли — ҳаммалари шамол забтини кесиш ҳамда мувозанатни сақлаш ҳаракатида шамол ураётган томонга оғирликларини ташлаб туришарди.

— Ҳозир отса бўладими? — қичқирди Нис.

— Йўқ, асло. Денгиз бунақанги безовта вақтда мумкин эмас, — зарда билан жавоб қилишди унга.

— Унда соҳилга борамиз, — деди Нис. Уша замоноқ қайиқни бура бошлади.

— Қолганлар ҳам соҳилга қараб сузишяпти.

Берк Сарандаки ва бошқалар сувга чўкиб кетган жойга ишора қилди. Лекин бунинг ҳожати йўқ эди. Улар икки истехком ўти орасига тушиб қолишганди. Чўлп-чўлп-чўлп — қайиқнинг ўқ кўчирган пайраҳалари атрофга учарди.

Нис елканларни шартта ўнг томондан рўпара қилди шамолга. У ўт ёмғири остидан чиқиб кетишга уринмади ҳам. У шамол кўмагида соҳилга тўппа-тўғри, тезроқ етиб олишни мўлжаллаганди, холос. Ҳа, тўппа-тўғри бир-бировига мингашган қоялар, тиканли сим, сув ости қоялари, тўлқинлар, яна қоялар, понасимон оппоқ қумлоқ — ҳамма-ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб кўринаётган томонни мўлжалга олганди.

Чўғдай қизиган кўрғошин парчалари дўл мисоли ёғил-япти тепаларидан. Шамол заптдан қайиқ борган сайин кўпроқ оғяпти. Ўз оғирликлари билан мувозанатни сақлаш мақсадида улар қайиқ ёндори оша деярли ётиб олгандай эдилар. Шу топда лағча чўғ кўрғошин парчасидан кўра бу муҳимроқ эди.

Стоуннинг етмиш икки томиридаги қон бир йўла калласига қуйилгандай бўлди. Энгес Беркка эса ҳеч нима қилмади. Фақат афти аламдан буришиб кетганди.

Кутилмаганда бир кўзли йиқилди. У сувга қулаганди. Уққа учиб қулаганди у. Оқиш-кўкимтир гирдоб ўша ондаёқ ўз комига тортди уни.

Зўриққанидан Ниснинг белию кураклари қақшаб оғрирди. У румпелга ёпишиб олган, ўзларини олға, соҳил томон суриб бораётган ақл бовар қилмайдиган тезлик билан олишиб, нақ мажнунтол новдасидай эгилиб-букилиб кетганди.

Қоқ рўпараларидаги оппоқ кўпик билан қопланган сарғимтир қумлоқ шиғиллаганича яқинлаб, гўё устларига бостириб келяпти. Қайиқ унга урилгани ҳаманоқ мажақ-мажақ бўлади. Ҳатто тўлқинлар ҳам у ерга урилиб тилка-пора бўляпти. Улар бўлса тиғи паррондай учиб боряптилар, ҳозир урилишади, мана ҳозир.

Мана, уларни тўлқин елкасига олди. Мана, пастга туширди. Тўлқину шамол яктан бўлиб, пулемёт сайроғи жўрлигида олға учириб боряпти. Мана, шиғиллаганча пастга итқитилдилар. Қайиқ бамисоли самолётдай шўнғиб кетди. Денгиз уни сарғимтир қумлоққа итқитиб юборганди.

Юлқиниб жиловини узган елкан уларни шапатилаб, йиқитиб шамолда қилпирай кетди. Ҳаммаси тамом бўлди. Қайиқ ярмигача тошу қумга кўмилиб қолганди. Бу тошларни аввалроқ кўришмаганди. Тўлқинлар қайиққа шовиллаб қуйилар, елканлар шалоппларди.

Стоун, девқомат Стоун белигача сувга ботиб, миномётни боши узра даст кўтарди-ю, сувдан югура кетди. Нис тасма тутқичига чанг солганича мина солинган яшикни қайиқдан юлқиб олди. Шу пайт елкан уриб йиқитди уни. У яшикни Беркка узатди. Бошигача оппоқ кўпикка шўнғиган гирдиғум Энгес Берк энди бир томондаги пулемётгина ўқ узаётганини эшитиб, пайқаб турарди. Ҳа, фақат бир томондагисигина отяпти.

Улар қоқила-сурила, қоялар панасидан қоялар оралиғида чўзилиб кетган сим тўсиқ томон юришди.

Аммо шу замоноқ орқага қайтишди, чунки лағча чўғ кўрғошин парчалари зумда атрофларидаги қумлоқни ғалвир қилиб юборди. Сим тўсиқ эса йўлларини тўсиб турарди. Олға юрадиган бўлишса, кўз юмиб-очгунчалик фурсат ўтмаёқ, уларни биттама-битта ер тишлатишлари тайин эди.

— Фақат битта истеҳкомдан отишяпти. Бошқалари узоқда,— деди Стоун.

У шикастланган, денгиз юлқиб, кейин яна тошлар, сарғиш қум устига итқитаётган қайиқ ёнига чошиб борди.

— Ҳув ана,— Берк бармоғи билан кўрсатди.

Бу қўлтиқнинг қарама-қарши бурчагидаги истеҳком эди. Биринчи бўлиб ўша ердагилар ўт очишганди.

Нис билан Берк мина солинган яшикни сургаганча Стоуннинг ортидан қайиқ томонга югурдилар. Улар ҳануз дўлдай ёгилиб турган пулемёт ўқларидан ўша ерда, денгиз қутуриб, елканлар юлқиниб-қилпираётган жойда жон сақламоқчи эдилар. Улар абжағи чиққан қайиқ ортидан паноҳ топдилар. Унинг ортига чўнқаярқанлар, лағча чўғ кўрғошин парчалари қайиқ ёнбоши ҳамда тубини ногора янглиғ чала кетганини эшитдилар.

Тошлар қайиқнинг талайгина жойини ёриб, тешиб ташлабди. Қуйруқ томони деярли ажраб кетибди. Шамол елканларни пора-пора қилибди, парча-пурча қуроқлари бостириб келаётган тўлқинларда сузиб юрибди. Нис ва иккала австралос қайиқ панасида сувга ётиб олдилар. Ёмғир бешбаттар зўрайди. Пулемёт эса кўрғошин дўлини янада кучайтирди. Ўқлар бошлари узра визиллаб ўтар, ёнбошлаб

ётган ясси туб қайиқ танасини савалаб, нақ товуқ сингари патини тўзитарди.

— Сизларга нима бўлди? Отсанглар-чи, ахир,— жаҳл билан деди Нис.

Стоун миномётни саёзликка ўрнатди. У сал қаддини кўтариб, ёнбошлаб ётган, пастки ёндори тобора ҳўл кумга ботиб бораётган қайиқ орқасидан мўралади. Мўралади-ю, яна дарров чўнқайди. Берк ҳўл, қалтироқ қўллари билан мина яшигини пайпаслади. Кейин қўлини жами тугмаси қадоғлиқ хакиси остига суқиб, портлатгичлар солинган тўрвани чиқарди. У учта портлатгични олиб, минага жойлади.

— Ораси беш юз ярдча келар-ов,— деди Стоун.

Энгес Берк минани кафти билан урганди, портлатгичлар қайтиб тушди. У бошқатдан, бу гал иккитасини жойлади. У мўлжаллаш мурватини бураб, Стоуннинг маъдан тахта-ни сув шалоплаб турган саёзликнинг сирғанчиқ тошу кумлоқ тубига мустаҳкам ўрнатиб бўлишини кутди.

— Бошла,— деди Стоун ва чўнқайди.

Нис қорни билан ётиб олди. Берк минани икки қўлаб кўтариб, милга жойлади. Портлатгичлар намиқиб қолган бўлса-я? Милига сув кирган бўлса-чи? Бирон сабаб билан отилмай қолса-я! Йўқ-йўқ, отилди:

Гум!

Шундай кучли гумбурадики, гўё снарядлар тўла яшик портлади, вилвила бўлиб, вулқон отилди. Мина сира ақл бовар қилмайдиган даражада имиллаб учиб боряпти. Олдинига гувиллаб тепага қараб кетди. Улар қайиқ ёндорига ёпишиб, бошларини ичларига тортиб олишди. Нис қўлтиқнинг тепасида бир-бирига мингашган оппоқ, тик қоялар юксакларга интилган чеккасини ана шундагина кўрди. Шундоқ қоянинг чўрт кесилиб тушган чеккасида жойлашган чоққина истеҳкомни ҳам биринчи марта кўрди. Уша ҳангиллаб турган чорбурчак дарчадан ўққа тутишаётган эди уларни.

У минанинг портлашини кутарди.

Мина қоянинг истеҳкомдан анчагина пастроғига бориб урилди. Осмонга оппоқ тўзонли булут кўтарилди. Ана шундан кейингина гумбураш эшитилди.

— Падарига лаънат, бекор кетди,— бўкирди Берк.

Стоун шундоқ миномёт мила оғзи рўпарасида турар, унинг бўғриққан ҳўл юзида телбаларча табассум ўйнади. Берк алланималар деб бўғилиб сўкинганича иккинчи мина-

га портаатгич жойлади. Худди шу дамда бостириб келган тўлқин сапчиди уларга. Стоун пайпасланиб, илло эҳтиёткорлик билан мурватни бураганди, мил сал кўтарилди. У акс таъсир кучи суриб юбормасин учун тиргагини мустаҳкамроқ ўрнатди-да:

— Жойла!— дея қичқирди.

Нис қайиқ ёндори устига чиқиб олиб, диққат билан кўзларини қисиб, ёмғир пардаси орасидан чоққина истехком дарчасига тикиларди. У порташни кутмоқда эди.

Мина баландроққа, қоянинг нақ чеккасига, лекин истехкомдан чапроққа бориб тегди.

— Ҳа лаънати, бари бир мўлжалга оламан!— қувонч билан қичқирди Стоун.

Шу чоғ пулемёт тагин улар устига қайноқ қўрғошин дўлини ёғдирди. Қаердадир орқа томонда, қўлтиқ ичкарисида яна битта пулемёт тариллаб қолди. Бироқ улар қўлтиқда нималар бўлаётганини кузатмай қўйгандилар. Эндиликда на олдиндан ўйланган режанинг зарурату аҳамияти, на Гавдосдаги маҳбусларнинг тақдирига қизиқиш қолганди. Учовлон ана шу қумлоқ саёзликка, абжағи чиққан қайиқ ёнига дафъатан келиб қолгандай, гўё бошдан оёқ қуролланиб туғилган Миневра янглиг, миномёт билан бирга осмондан тушгандай эдилар. Анави тепадаги бутун қуроллари билан тўсатдан барпо бўлиб қолган истехкомни яксон этмоқлик учун гўё дафъатан пайдо бўлганди бу учовлон. Бу гўё улкан олам қўйнида баногоҳ яралган алоҳида бир оламча эди. Тушунарлими? Равшанми бу гап сизга? Бу ишларнинг жами тепадаги анави маразларни гумдон этиш учун содир бўлган. Мараз эса одамларни англамайди. Маразлар — бу шу атроф, жойнинг ўзи, истехком, пулемёт, тепадан ёғилиб турган қайноқ қўрғошин — бари жам бўлиб.

Нис яшиқдан мина олиб, Беркка узатди. Берк унга портаатгич жойлаб, Стоунни кутди. Стоун эса мўлжални ўзгартирарди. У таваккалига мўлжалга оларди. Ҳамма ишлари таваккал бўляпти. Сўнгра Берк минани милга туширди. Стоун тиргакни маҳкам тутиб турди, акс таъсир зарбидан саёзликдаги сув кўкка сапчиди. Улар минанинг қаерда порталини кўриш учун яна миномёт ёнидан четга ўтишди.

Улар бир неча лаҳза кутишди.

Истехкомнинг ёнгинасида оппоқ тўзон кўтарилди. Бунисиям сал чапроққа бориб текканди. Мўлжалга яқинроқ-

да портладими ёки узоқроқдами, буни аниқ кўришга ёмғир халал берарди.

— Тайёр!— бўкирди Стоун.

— Тайёр бўлганича йўқ ҳали.

Гумбурлаш садоси зумда етиб келди. Қум тўзони тарқала бошлади. Нис кўзларини юмиб-очиб жиққа ҳўл сочларидан киприкларига сизиб тушаётган томчиларни тушириб юбориб, истеҳком вайронасини кўриш ниятида ўша ёққа тикилди. Аммо истеҳком бус-бутун эди. У яна зўр бериб ўққа тута бошлади. Учовлари ҳам қайиқдан нари қочиб, ўзларини шилта қумга чалқанчасига ташладилару қимир этмай ётавердилар. Уқлар тепаларидан визиллаб ўтар, ҳар тўлқин бостириб келганида сув остида қолиб кетардилар.

Стоун миномёт ёнига эмаклаб борди. Денгиз юзларини шапатилаб турар, тепадан эса ёмғир саваларди. У тагин мурватни бурашга тушди.

— Орқага сурилиб кетибди,— деди Берк.

— Биламан.— Акс таъсир кучи зўри билан миномётнинг тиргаги сурилиб кетганди.

— Оёқларини боғлаб қўй,— деди Берк.

— Арқон олиб бер.

Берк арқон олгани уюлиб, айқаш-уйқаш бўлиб ётган жиҳозлар ёнига чиқди. Буни кўрган Нис ҳам қайиққа чиқди.

— Манавини узишга ёрдамлашиб юборинг,— деди Берк унга.

Улар икковлашиб тумшуқдаги елканчанинг арқонини тортишди, Берк уни то узилгунича темир илгакка ишқайверди. Ёнбошлаб ётган қайиқ ёндори тўсиб турган бўлсада, пулемёт уларни бетиним ўққа тутиб турди бу орада. Кейин Берк миномётнинг бир оёгини, Стоун иккинчисини арқон билан боғлашга киришишди.

— Бўлди, бас,— сабрсизлик билан деди Берк.

Нис Беркка янги минани тутқазди. Мина ҳўл, қўлдан сирғалиб кетарди. Берк дарров олди уни. Портлатгич жойлади. Стоун ўзини четга олар-олмас, уни милга солди.

Тагин вулқон гумбурлади, ҳамма ёқ ларзага келди.

Қайиқ ортидан мўралаб қараган Нис портлашни, илло кўкка ўрлаган тўзон булутининг юқори қисминигина кўрди. Бир оз нарроққа бориб тушибди. Лекин истеҳкомнинг шундоққина орқасига тушган бўлиши керак. Истеҳкомга ҳам теккан, чунки ўша атрофни тўзон қоплаб олибди, у тарқай демаяпти ҳали-вери.

— Қойил, ўғил бола!— қичқирди Энгес Берк Стоунга.

— Яна ўқла!— Стоун қувончдан терисига сизмай кетганди.— Уқла деяпман тагин.

Нис Беркнинг қўлидан портлатгични олиб, уни ўзи жойлади. Нис минани миномёт милига солди-ю, ўзини четга олди. Гумбурлаб отилди миномёт. Берк бу орада бошқасини тайёрлаб турганди. Яна гумбурлади. Яна ва яна. Кетма-кет беш марта: гум-гум-гум-гум-гум. Кейин четроққа ўтдилар. Шунчаси ҳам етар. Нис қаддини ростлаб, охирги икки портлашни кўриб турди. Учовлон қайиқ теграсида туришарди. Орқасида эмас, теграсида, бу ҳол ажабланарли ҳамда ваҳимали кўринарди.

— Вой шайтоннинг шогирди-ей!— қичқирди Энгес Берк Стоунга.

— Узинг шайтоннинг шогирдисан!— жавобан қичқирди Стоун.

Нис ҳам сўкиниб қўйди, бироқ грекчалаб, ичида. У мина истеҳкомга тўғри бориб тушмаганини билиб турарди. Лекин бошқатдан қайноқ қўрғошин дўли ёга бошламасмикин, деб кутаётган эди. Айни чоғда у, ҳар қалай, қайтадан бошланмаслигини биларди.

— Тайёр,— деди у шерикларига. Истеҳкомдагиларнинг уни ўчиб бўлганди. Ана шу дақиқада уларнинг алоҳида, катта оламдан ташқари ҳаётлари қўққисдан тугаган, интиҳосига етганди. Улар мавжуд оламга қайта бошлагандилар. Сарғимтир қумлоқда учовлон танҳо туришибди, на қайиқлари, на бошқа нарсалари бор, ёнларида миномёту ўн дона мина — бор бисотлари шу, холос.

Нис орқага, қўлтиқ томонга юзланди, у кўзлари-ла бошқаларни изларди.

26 боб

Олтита балиқчилар қайиғи қўлтиқнинг у бошидан-бу бошигача ёйилиб кетганди. Улар сув ости қоялари орасида ўралашиб юришарди. Битта қайиқ бу қояларнинг кўзга кўринмас туюғига тушиб қолибди. У ночору ноиложликда бир жойда гирдикапалак бўлиб айланар, елканлари шалопларди. Уч нафар литтослик — жон-жаҳдлари билан қайиқ ёндорига ёпишиб олгандилар. Қолган бешта қайиқни сирт-

қи томондаги, саёзликдан кўринмайдиган истеҳкомдан уз-
луксиз ўт очаётган пулемёт тўзитиб юборганди. Фақат
ушунг тариллашигина эшитиларди.

— Кириб келишяптими улар?— сўради Стоун мино-
мётни сувдан кўтариб олаётиб.

— Киришади,— деди Нис.— Энди анавнинисининг чо-
расини кўриш керак.

Намчил шамоал захри суяк-суякларигача ўтиб кетган,
уст-бошларидан денгиз суви шариллаб қуйиларди. Нис ми-
на яшигини судраганича, сим тўсиққа қараб борарди. У
ердан бутун қўлтиқ қафтдагидек кўриниб турарди. Худди
уларнинг теласидаги, ўртадаги истеҳкомнинг аввал-бош-
даёқ уни ўчганди. Унда жон асари борлигидан заррача
нишона йўқ эди шу ташгача. Миномёт ишга тушгач, у ер-
дагилар жўнаб қолишгандир балки, деб ўйлади Нис. Еки
тўлқин бизни қумаоққа отиб урганида жуфтани ростлаш-
гандир. Аммо учинчи истеҳком қўлтиққа кириладиган ва
ундан қайтиб чиқиладиган йўлни қўриқлаб, ўққа тутиб
ётибди. Ҳали анови қайиқчаларда бу ердан қутулиб чиқиб
кегиш ҳам тоза «гаштли» бўлса керак.

— Юринглар. Илдамроқ юринглар!— қичқирди у ўги-
рилиб қараб.

Стоун милани қўлтиғига қистириб олганича миномётни
кўтариб келаётган эди.

— Тешага чиқишининг фойдаси йўқ!— бақирди у Нисга.

— Амави истеҳкомни ҳам яқсон қилиш керак,— жа-
воб берди Нис.

— Шу ердан ҳам боллаймиз уни,— деди Стоун.

Нис орқага қайтди.

— Бу ердан кўринмаяпти-ку, ахир,— деди у.

— Кўринишининг кераги йўқ,— жавоб берди Стоун.

Стоун миномётни занглаган сим тўсиқнинг ярим ёй
шаклида бурилган жойига яқин, истеҳкомдан кўринмайдиган
ерга ўрнатди. Берк сим ёқалаб, тўсиқ бурилган жой-
гача борди-да, ерга ётиб, нарига эмаклаб кетди.

— У нишонни тўғрилаб айтиб туради,— деб тушунтир-
ди Стоун Нисга.— Сиз ўқлашни удалай оласизми?

— Удалайман.

— Бўпти, бошладик бўлмаса.— Стоун портлатгичлар
жойланган яшиқни унга ташлаб, ўзи сим тўсиқ дара де-
ворига тақалган ерга югуриб борди-да, қануз сайроғи тин-
маётган яккаю ягона истеҳкомга кўз ташлади. Сўнгра бир
неча сакрашда бояги жойига қайтиб келиб, миномётни оз-

гина сурди-да, қирғоқнинг баланд четига, кўринмас истеҳком жойлашган ерига тўғрилади оғзини.

Бу ишлар битгач:

— Қани бошланг,— деди у Нисга.

Нис минани милга туширди, ўша ондаёқ гумбурлаган садо янгради. Улар гарчи портлашни кўрмасалар-да, овозини эшитишди. Аммо Берк уни яққол кўриб турарди.

Стоун Берк томонга қаради, у қўл силкиди. Ўша заҳоти ётиб олди, чунки чувиллаб келган ўқлар теварагидаги қумга қадала бошлаганди.

Нис дафъатан пулемётни унутди. У қўлтиққа кириб келаётган олтита кичик-кичик балиқчилар қайиқларига тикилиб қолганди. У тумшуқдаги елканчалар ёрдамида ўзлари турган ерга қараб тўппа-тўғри сузиб келаётган Ҳожи Михалининг қайиғини кўриб турарди. Ҳожи Михали руль олдида ўтирар, жиққа ҳўл оппоқ сочлари тутам-тутам бўлиб юзига тушиб кетибди. Қаршидан эсаётган шамол тўлқинларни олдига солиб қувалаб келиб, қайиқни мутгасил тумшуқ томондан қамчиларди. Ҳожи Михали қайиқни шамол устига солиб, тўғри қирғоқнинг Берк ётган жойига томон ҳайдарди. Сув ости қоялари оралиғидаги бирдан-бир очиқ йўлак шу тарафда эди. Йўналишни ўзгартирмаса, борди-ю истеҳкомдагилар ўт очиб йўлни тўсиб қўймаса, албатта етиб келади.

— Яна отинглар!— бақирди Берк.

Стоун шошилишча минани шайлади. Уэ вазифаси ёдига тушиб, Нис орқасига ўтирилган пайтда у минани милга солиб улгурганди.

Буни кўрган Нис миномётни Стоуннинг ёлғиз ўзига қолдириб, Берк томонга отилди. У олис-олисга сакраб чопаркан, қайноқ қўрғошин ана тегади, мана тегади, деб борарди ўзича. У Беркнинг ёнидан гизиллаганча ўтиб кетди. Тез югургани сайин ёмғир ҳам тобора шиддат билан саваларди бетини.

— Қай гўрга югурияпсиз ўпкангизни қўлтиқлаб?

— У ёққа. Анави ёққа!— дея қичқирди Нис ҳансираб.

Нис Ҳожи Михалининг ниҳоятда яқинлаб қолганини, қайиқни қирғоққа етаёзганда тўнтарилиб кетмайдиган йўналишга бурмоққа шайланганини кўриб борарди. Қайиқдаги иккинчи балиқчи шоша-пиша тагтўсинни тортаётибди.

Нис югуриб келганича сувга кирди-ю, юз тубан ётиб олди. У кийимлари *вил-замбилдай* бўккани, сувнинг лой-

қаланиши, оғзига қум кирганига парво қилмай, қумлоқ саёзликдан ўрмалай кетди. Кейин қўққисдан бошини кўтариб ўрнидан турди-да, белидан сув кечиб, қояларни оралаб Ҳожи Михали қирғоққа яқинлашишга уринаётган ерга қараб кетди. У пулемётнинг устма-уст калта-калта ўт очганини ҳамда деярли ўша заҳотиёқ миномётнинг гумбурлаганини эшитди. У шартта чўнқайди, чунки тўлқин орқага қайтиб, ўзи бошдан-оёғигача юзага чиқиб қолганди.

Нис бир тўлқин тоғидан иккинчисига сакраганча, шиддат билан олға интиларди. Худди шу пайт уйдек келадиган ҳайбатли тўлқин Ҳожи Михалининг қайиғини физиллатганча қирғоққа қараб суриб келаверди. Нис уни кутиб тўхтаб қолди.

Ҳожи Михали, бу ёғига келма, деб бақирди унга.

Қайиқ пастга шўнғиганда Ҳожи Михали рулни шартта буриб юборди. Тумшуқдаги елканчалар қарс ургандек қарсиллаб кетди. Қайиқ шамолга мосланиб, тумшуғи билан Нис томонга қараб қолди. У шунда дарҳол қайиқ тумшуғидан тутди-ю, қирғоққа қараб сургай кетди. Иккинчи балиқчи ошиғич елканчаларни йиғишга киришди. Ҳожи Михали сувга сакраб тушиб, тўлқиннинг ҳар бир ҳамласида қайиқ билан бирга сакраганча, уни қирғоққа тортиб чиқаришда Нисга ёрдамлаша бошлади.

— Анави ёққа юр,— деди Нис яккаю ягона ўт очиб турган истеҳкомдан узилаётган ўқлар етиб боролмайдиган жой, ҳалокатга учраган ясси тубли қайиқ томонни кўрсатиб. Энди улар қайиқни денгиз чангалидан уч кишилашиб қутқазिशга тушгандилар. Денгиз уни қумлоққа кўтариб уриб, худди ясси туб қайиқ сингари абжағини чиқармоқчи бўлиб хезланарди. Улар эса қайиқ тумшуғини пастга босиб, тўлқиннинг елкалаб кетишига қўймасдилар. Улар қайиқни то Нис оёқлари остида юмшоқ қумни эмас, қирғоқдаги тош аралаш қаттиқ ерни сезмагунича сургаб бордилар. Шу ерга етганларида у қайиқни дадил сувдан тортиб чиқаришга тушди.

— Қирғоққа чиқарамиз,— дея қичқирди у.— Бу ерга ўқлари етмайди.

Улар навбатдаги тўлқин етиб келишини кутиб туриб кейин қайиқни қирғоққа чиқардилар. Улар бунда қайиқ тумшуғи қумга тиқилиб қолмаслиги учун қуйруқ томони орқага тортиброқ турдилар. Сўнгра уни сувдан нарироққа олиб кетдилар.

Нис тагин миномёт гумбурлаганини эшитди.

У энди бошқа қайықларни кутиб олгани орқага бурилди.

Пулемёт бафуржа тирилларди. У эндиликда қўлтиққа кириб кела бошлаган иккита кичик қайиқни ўққа тутаётган эди. Қайиқлардан бири асосий елкан ёрдамида нақ юракни ёргудек тезликда қирғоққа қараб учиб келарди. Нис унинг истиқболи сари ошиқди. У қайноқ қўрғошин парчалари қайиқ атрофида сувни элак-элак қилиб ташлаётганини кўриб борарди. Бу лаънати истехкомни Стоун қачон унини ўчиракин? Берк турган ерга бориб отса бўларди. Агар қайиқлар қирғоққа етиб келолмаса, бу ердан бирор жон зотини олиб кетиб бўлмайди-ку, ахир. Тезроқ гумдон қила қолса-чи.

— Катта елканни йиғ!— дея қичқирди у шитоб билан сузиб келаётган қайиқдагиларга.

Елканни йиғиш керак. Тагтўсини ҳам сувга чиқиб турибди. Ҳа падарига лаънат бу елканни.

Ҳар иккала қайиқ ҳам қирғоққа томон келяпти. Ҳожин Михали билан ёнидаги балиқчи иккинчи қайиқни қарши олишмоқда эди. Нис эса биринчисини, катта елкани қаппайиб турганини қаршилаяпти. Мана, шундоқ яқингинасида дириллаяпти елкан.

— Лангарчўпни тушир, онасини гўрига...— сўқди у.

Катта елкан лангарчўпи нега туширилмаганини шундагина фаҳмлади. Қайиқда биргина киши кўринарди, шериги истехкомдан узилган ўққа учган шекилли. Ана ўша ёлғиз қайиқчи қумни курай бошлаган тагтўсинни тортиш билан овора эди. У тагтўсинни Нис айна қайиқ тумшугига осилиб олган пайтда тортиб бўлишга улгурди. Шундан сўнг литтослик лангарчўпга ташланди-ю, чайқалганча уни пастга торта бошлади. Лангарчўп қарс этиб пастга тушди. Тўлқин эса қайиқни ёнбошга оғдириб юборганди, Ниснинг боши унга тарақлаб урилди.

— Қўйруққа қара, қўйруқни ушла,— жон аччиғида қичқирди у.

Литтослик тўлқин запти ила олишиб, қўйруқни маҳкам тутганча сувда турарди. Денгиз жазавага тушиб қўлларида қайиқни юлқиб олмоқчи, ғазаб билан тик қояга кўтариб урмоқчи бўларди. Сувга тўлган қайиқ зилдай оғирлашиб кетган, дам-бадам от солиб келаётган тўлқин лашкари унинг устидан ўмбалоқ ошиб ўтарди. Нис сувда шишиб-кўпчиб кетган метаксасчиларнинг йиртиқ этикла-

рини қумга тираб турарди. У зўр бериб қайиқнинг тумшугини паства босарди. Оғзи-бурни қум аралаш шўр денгиз сувига тўлганди, шўр сув кўзларини чидаб бўлмас даражада ачиштирар, боши ғувилларди.

Аммо у бу қайиқни Ҳожи Михалининг қайиғи олдига сургаб борди бари бир. Охирги кучигача сарф бўлди бунга. Шўр сув кўнглини беҳузур қилиб, тинка-мадорини қуритганди. Шунга қарамай у шартта бурилиб, бошқа қайиқларни кутиб олгани жўнади. Энди унинг қулоғига на пулемётнинг тириллаши, на миномётнинг гумбурлаши кирар, карахт бўлиб қолганди. У охирги қайиқ кўриниб қолмасмикин деб денгизга алангларди. Алангларди-ю, лекин кўзлари ҳеч нимани илғамасди. Емғир, муздек, жонни ачитувчи шамол халал берар, кўзларига қон қуюлиб, ачишиб оғрирди. У охирги қайиқни кўрмасди. Бироқ унинг шу яқин атрофда вканини билиб, бақир-чақирларни эшитиб турарди. Ҳожи Михали етиб олди унга. Нис бошини ҳам қилган кўйи тўлқинлар оралаб гандираклаб юрар, тиззалари букилиб-букилиб кетар, кўнгли айниб, ўқчиғи келарди. У ҳеч нимани кўрмай қолди. Мутлақо ҳеч нимани. Денгиз уни авраб, гангитиб қўйганди. Ҳеч нарсани фаҳмламасди у. Ширавагина сезиш қобилиятигина қолганди. Илиққина сувни сезарди, холос, белидан юқориси сувдан ташқарида бўлгани туфайли илиқ туюлаётган эди.

Бироқ уни ушлаб олдилар. Икки киши қўлтиқлаб сувдан олиб чиқди, деярли қайиқ олдигача судраб борди. У бошдан-оёқ бўккан, шалаббо, қумга беланганди, аъзойи баданини Ида чўққиси сингари муз қоплагандай, ичак-чавоғи эса буралиб-буралиб ғужмалоқ бўлиб қолгандай эди.

— Қўйинг, қўйинг, кераги йўқ, — Беркнинг овозини эшитди.

Кимдир уни қумга ётқизиб, кураги ўртасига муштлади. «Нима қилдим? Гуноҳим нима? Нега улар жонимни қийнашяпти, ўз ҳолимга қўйишмаяпти?» Бироқ кўзлари сал равшан тортгандек бўлди.

— Хўш, ўтиб кетдимиз?

— Анча ўзига келиб қолди.

— Ағдариб қўй уни.

Шунда у икки букилиб, ичида ғулғула солаётган жамики нарса — денгиз суви, сафро, меъда шираси, зайтун, кечаги қоқ балиқ, икки кун муқаддам ичилган вино, жамики рад қилди.

Сўнгра у ўрнидан турди-да, атрофдагиларга жавдиради.

— Турибман,— деди у грекчалаб, ҳануз карахтлик билан.

— Сим тўсиқдан ўтамиз,— деди Ҳожи Михали.

— Утаверинглар. Мен ҳам бораман.

Стоун ҳам, Берк ҳам шу ерда эди. Берк қўл пулемётини кўтариб олганди. Уч оёққа ўрнатиб отиладиган солотери эди бу. Стоуннинг қўлида эса чоққина пистолет-пулемёт. Унга, Нисга люгерни тутқазишди. Нис Ҳожи Михалининг занг босиб кетган симни қандай тортқилаётганини кўриб турди. Сим қайсарлик билан ғирчиллаб кетди. Ниснинг эса ҳамон қулоғи шанғилларди. Ҳожи Михали бошчилигида бораётган олти нафар литтосликнинг ғовурларини эшитиб, кифтини кўриб турса-да, сим тўсиқ орасидан уларга кўркўрона эргашиб ўтди.

Стоун билан Берк эса кейинида инглизча сўзлашиб келишарди. У ҳозир бу сўзларнинг маъзини чақишга ожиз эди. Шу топда қўлидаги оғир люгерни маҳкам чапгаллаш, қадамини тезлатишга ҳаракат қилишдан ўзга нарсага қодир эмасди.

27 боб

Тиканли сим тўсиқнинг эгилган-букилган жойлари осонгина узилиб кетарди. Айниқса нам қумга тегиб занглаб кетган ери. Улар сим тўр орасини йириб, қайириб аста-секин тўсиқлардан ўтиб бордилар. Олдиндагилар аллақачон дарага етиб олгандилар. Денгиз булути овчиларидан бири Нис билан бараварлашди. Нис унинг овозини эшитди.

— Сувга чўкиб кетган Сарандакимиди?— қизиқсиниб сўради у.

— Ҳа,— жавоб берди Нис.

— Уни анави истехкомдаги пулемёт тинчитдими?

— Ҳа.

— Ростдан чўкиб кетдими? Уз кўзинг билан кўрдингми?

Нис жиққа бўккан бошмоғи билан йўлдаги симларни нари-бери суриб кетаётган Стоуннинг изидан борарди.

— Ҳа. Чўкиб кетди. Нима, бўлмаса осмонга учиб кетармиди? Ғарқ бўлди сувга.

— Йўқ, йўқ. Бундай бўлиши мумкин эмас. Йўқ.

Бу одамнинг ижиклаши Ниснинг жиғига тегаётганди. Асосий иш энди бошланыпти. Сарандаки эса ҳалок бўлди. Бунинг қандай ва қай аҳволда содир бўлгани кейин гаплашаверилади. Ҳозирги энг асосий мақсад — лагерга етиб олиш. Уша ёққа, тепага чиқиш. Спада билан бирга сойлик ёқасида анави темир каллани қувганларида ҳам худди шундай бўлганди. Спада ва Сарандаки. Пешаналарига дору метаксасчилар билан темир каллалар ўқидан ажал топиш битилган экан. Ҳозир улар қамоқдаги литтосликларни, Метаксас билан курашган литтосликларни халос этиш учун у ёққа, тепага чиқишлари керак.

Стоун билан Берк овозларини баралла қўйиб инглизчалаб гаплашиб кетишяпти, у эса ёмғирда букчайиб олганча, симларни суриб орасидан ўтиб, шериклари кетидан боряпти. Оёқлари дам-бадам симга чалишиб кетар, Стоун билан Берк бўлса жадаллаб, уни ҳам тезроқ юришга ундарди.

Тепага кўтарила бошлаганида мияси тиниқлашиб, анча энгил тортди. Шу топда улар дарага кириб бўлишган, нишабликдан тепага кўтарила бошлагандилар. У ҳамма иш тепада ўзларини нималар ва кимлар кутаётганига боғлиқ эканини биларди. Улар лагерга кириб боришади. Қоровуллар қочиб қолмаган бўлишса, уларни ўт билан қариши олишади. Афтидан, метаксасчилар ўша ёқда писиб туришган бўлишса керак. Юқорига тармашган кўйи у, барчада қурол борми, деб атрофдагиларга разм солди. Литтосликларнинг деярли ҳаммаси қуролланган: қумлоқ ён бағирликдан турна қатор тизилишиб чиқиб келаётган булут овловчиларнинг қўлида маузер милтиқлари, Стоун бўлса эрма пистолет-пулемётини елкасига осиб олганди. Буни кўриб Нис қувониб кетди.

Берк ҳеч ерда кўринмайди. Кейин Нис уни тўсатдан кўриб қолди. Бу ўрта бўйликкина одам зипиллаганча хийла олдинга ўтиб кетган, аллақачон Ҳожи Михалининг ёнида борарди. У бесўнақай солотерн пулемётини кўтариб олганди. Ҳожи Михалининг эса қуроли йўқ эди. Чақноқ кўзли Ҳожи Михалидай одамга қурол ушлаш ярашмайдигандек эди. Аммо унинг қаватида бораётган Берк узун мили пулемётни елкасига ортмоқлаб, мили учидан ушлаб олганди. Икковлон деярли тепага етаёзишган эди.

Ниснинг энди нималар бўлаётганини тўла-тўқис англай оладиган даражада онги тиниқлашиб, ҳуши жойига қел-

ганди. Фақат боши ғалати тарзда ғувуллаб турарди, холос. У буни ғувуллаш босилгандан кейингина пайқади. Қулоғига сув кириб қолган, тепага кўтарилишда силкиниб-чайқалиши оқибатида ўша сув сиртга чиқиб кетди-ю, ҳаммаси жой-жойига тушди-қўйди.

Қўллари кўмагида сўнги қирқ ярд масофани босиб ўтди.

— Хўш, ишлар қалай?— дея сўради Стоун орқасига ўгирилиб.

— Жойида. Юраверинг,— жавоб берди у.

Шундай деди-ю, беихтиёр ўзини таппа ерга ташлади, чунки тепада қаердадир пулемёт тириллаб қолганди.

— Парво қилманг,— деди унинг ёнига етиб келган Стоун.— Бу ўзимизнинг солотерн.

— Беркми?.

— Ҳа.

Улар ён бағирликни исканжага олган оҳак тошли қояларга биргаликда тармашиб, узундан-узун лагерь жойлашган ясситоғликка чиқиб қолишди. Қаддиларини ростлаб, Ҳожи Михали билан Беркни излаб атрофга алангашлари биланоқ юзларига шамол уфурди.

Нис чўзилиб кетган, ёмғирда шилтайи шалаббо бўлган мунгли лагерьга назар ташлади. У кўкиштов-қўнғир тош девор билан ўралган узунчоқ тўрт бурчли қўрага ўхшарди. Улар ҳозир ўша деворнинг дара томонида туришарди.

Бир пайт, иттифоқо, сал чеккароқдаги Энгес Беркка кўзи тушиб қолди. Берк деворга миниб олиб, ноқулай бир тарзда, пулемётни сонига тираганича ўқ узарди. Икки бор сурункали ўт очиб, яқингинадаги дўнглик ортидан чиқиб келган литтосликларга ёрдамлашинглар деган маънода имо қилди. Стоун ҳам аллақачон деворга миниб олиб, бесўнақайлик билан пистолет-пулемётини силкиётган эди.

Нис ҳам унга эргашди. У тош қирраларига тирмашиб, тепага чиқишга уринар, қўллари бўлса сирғалиб кетарди. Тўсатдан у бўшашиб кетганини ҳис этди, мабодо шу аснода Стоуннинг сўлоқмондай қўли маҳкам чангаллаб, тепага тортиб олмаганида йиқилиб тушиши аниқ эди.

Нис қаршисида намоён бўлган лагерь ичкарисини яққол кўрди. Девор билан қуршалган оддий қўра-ҳовлидан фарқи йўқ. Ер яп-яланғоч, ҳамма ёқда ҳалқобчалар. У

ер-бу ерда қуриб, чирий бошлаган пастак гиёҳлар тўпи кўринади. Ҳовлининг чекка-чеккасида бир нечта тош уй. Биттаси, ҳовлининг ўртасидагиси битмай чала қолибди. Одам боласининг қораси кўринмайди. Бироқ Берк чала қолган бинога қарата ўқ узяпти.

Нис девордан сирғалиб тушиб, ерга йиқилди. Боши тепасида алланима тарақлаб деворга келиб тегди. Овозига қараганда ўққа ўхшайди. Фақат биттагина ўқ. Лекин дам ўтмай иккинчиси етиб келди чувиллаб.

— Югуринг!— қичқирди Стоун тепадан.

— Чала уйда экан улар.— Нис ўрnidан туриб олганди. Атрофига келиб тушаётган ўқларни сезибгина қолмай, барини кўриб, чувиллашини эшитиб турарди у. Лекин ўқлар тегмай, четлаб ўтяпти. Ҳа, четлаб ўтяпти нуқул. Унг қўлида люгер бор эди, аммо у хаёлидан кўтарилиб кетганди.

— Бирга югурамиз!— қичқирди у Стоунга.

Стоун бўлса сира девордан тушолмасди. Шундан кейин Нис ёлғиз югура кетди.

У ҳўл қумдан оёғини аранг ажратиб чала уй томон оғлик ярдча чопиб борди. Ёмғир яна шаррос қуя бошлади, илло у шундоқ ҳам бўкиб бўлган, шу сабабли аҳамияти йўқ эди бунинг. Унинг аъзойи бадани дам оташ бўлиб ёнар, дам муз қотарди. Чала уйдан энди отмай қўйишган эди.

Шу аснода у девор ёқалаб нариги томонга чопиб бораётган Берк билан Ҳожи Михалини кўриб қолди. Улар девор ёқалаб қовжираган дарахтлар орасидаги ер бағирлаган, беўхшов биноларга қараб чопишяпти.

— Ҳей, жон керагамасми сизга?— қичқирди Стоун Нисга, орқадан етиб келаркан.

Нис қаршисидаги чала қолган деворларнинг қийшиқ-қинғир тарҳини кўриб турарди. Чор атрофда қум, оппоқ оҳак пилта парчалари сочилиб, дераза ўринлари ўпирилган ўрадай ҳангиллаб ётибди. У уйга тақалгундай чопиб борди, сўнгра өшигини излаб, айланасига югура кетди. Тўртинчи ёқдаги деворини энди кўтара бошлаган эканлар, шу туфайли бу томондан бинонинг ичи яққол кўзга ташланиб турарди.

Ниснинг кўзи бир грекка тушди.

Грек тик қотиб, жим турарди. Милтиқ тутган қўли жонсиз осилиб қолган. У содир бўлаётган воқеаларнинг фаҳмига тўлиқ етмаётган кўринади. У қўнғир тусли, кап-

раллик белгиси қадалган ҳарбий либосда. Қиёфасида ҳайрат ичра эсанкираб қолгани акс этиб турибди.

— Ташла қуролингни!— буюрди Нис унга.

Ўзининг қўлидаги люгер эса ҳануз ёдида йўқ эди. Уни маҳкам чангаллаган қўли пастга солиниб турарди. У шахт билан бориб, аскар қўлидаги милтиқни тортиб олди. Бу ёғига на қиларини билмасди у. Бу ҳол ғоятда ноқулай ҳамда тентагона туюлди.

— Шу ерда тур. Агар ташқарига чиқсанг отиб ташлашади,— деди у.

Шундан сўнг у бурилиб, милтиқни осилтириб ушлаганча чала бинодан чопиб чиқиб кетди. Стоун қўлидаги пистолетини исталган дамда ўқ узишга шай тутиб, уни кутиб турарди.

— У ёқда биттаси бор экан,— деди Нис.

Шу пайт солотерн сурункасига тариллаб қолди. Атрофда тирик жон зотидан асар кўринмайди. Аммо Нис сал олдинроқ Берк ва бошқалар югуриб кетган барак томондан узилаётган ўқ овозини яққол эшитиб турарди.

— Ҳозирча етади,— деди Стоун.

Нис тушунмади. Бироқ Стоун ўқ овозлари эшитилаётган тарафга қараб югурди. Нис атрофга аланглаб, лагернинг нариги чеккасидаги каттароқ иморатларни кўрди. У, асосий бинолар ўша бўлса керак, деган қарорга келди. Ҳозирча ана шунинг ўзи ҳам кифоя эди.

— Анави ёққа,— деди у Стоунга.

У Стоун орқамдан келяптими, йўқми, деб ўгирилиб қараб ўтирмади. У кўлоблар, яккам-дуккам гиёҳлар устидан чопа кетди, шамол қаппайган кўйлаги этагидан ғувиллаб кириб, этини жиз-жиз чимдирди. Милтиқни ташлаб юборди. Чопишга халал бераётган эди-да, ахир, Қуролнинг шу топдаги аҳамияти ҳақида ўйламасди у. Энг муҳими унинг ўзи, ўзининг ана шу ерда экани эди. У ўргимчакка ҳамла қилаётган пашшадай гап эди ҳозир.

Яқинроқдаги уйдан унга қарата ўт очишди. У ўзини таппа ерга ташлади. Худди шу лаҳзада Стоун унга этиб олганди. У пистолет-пулемётини тўғрилаб, уйлар тўпига қараб ўқ узди. ғўе уйлар бир жойга ғуж бўлиб олгандай эди. У пистолетни пастроқ ушлагани сабабли акс таъсир кучи йиқитиб юбораёзди. Сўнгра у олға югурди. Энди яна аллақасқандир отишма овози эшитилди. Берк солотерндан отяпти.

Нис ўрнидан туриб, Стоун кетидан чопди. Олдиндаги уйга яқин қолганда паҳлавон тўсатдан тўхтади. Уй эшигидан уч киши отилиб чиқиб, қўшни уйга югурди. Стоун қўлидаги эрмани биқинига тираб туриб ўқ узди-ю, уларни асфаласофилинга жўнатди. Учовини ҳам. Икки марта калта-калта ўқ узиб.

— Эҳтиёт бўлинг! Шошилиш ярамайди!— қичқирди Нис унга.— Бу ерда маҳбуслар бўлиши мумкин. Эҳтиётроқ бўлинг.

— Қаерда бўлиши мумкин улар!

Икковлон уйнинг нақ девори ёнида қаердандир келаётган говур-гувур ҳамда қичқириқларга қулоқ солиб туришарди бу орада.

— Қайдам,— деди у. Кейин грекчалаб бақирди:— Литтосликлар, бу ёққа чиқинглар! Ҳожи Михали шу ерда.

Шовқин ўша заҳотиёқ тинди. Қўшни уй томондан яккам-дуккам ўқ овозлари эшитиларди, холос.

— Узларинг бу ёққа келинглар,— деди биров литтосликлар шеvasида.— Биз чиқолмаймиз у ёққа.

— У ерда аскарлар борми?

— Яккаю ягона. Бунисининг ҳам иштонига ўтиб кетди.

— Эпа!— бошқа овозлар ҳам қўшилди.

— Улар бу ёққа киринглар, дейишяпти,— деди Нис Стоунга.

Икковлон биринчи уйнинг девори ёқалаб иккинчисига яқинлашишди. Бу уй бошқаларига ўхшаб узунчоқ эмас, деярли чор қирра шаклда эди. Эшигида панжарали туйнукчаси бор экан. Туйнукчадан икки печи бор чорси ошхона кўзга ташланиб турибди. Литтослик маҳбуслар йўғон ҳамда пишиқ ёғоч панжарали ягона дераза олдида уймалашишяпти.

— Литтосликлар,— чақирди Нис.

Улар эшикка томон ташландилар. Улар тўрт киши — соч-соқоллари ўсиб кетган, ранг-рўйлари мурда янглиғ, яланг оёқ, ярим оч, ярим яланғоч, эгниларида биргина ип газламадан тикилган аскарча иштон бор, холос.

— Эпа!— қичқиришарди улар.

Бараварига қичқиришганча эшикка ёпишишарди. Қаёқдандир тўсатдан бешинчиси пайдо бўлди, у милтиқ кўтариб олганди. Шунда Стоун пистолет-пулемётини кўтариб, тумшугини панжара орасидан ўтказиб, ичкарига тўғрилади.

— Йўқ, керак эмас,— деди Нис унга.

— Ҳой метаксасчи!— деб қичқирди у милтиқли кишига.— Милтиқни ташла.

Милтиқ тош саҳнга тарақлаб тушди. Литосликлар ҳатто қайрилаб ҳам қарамадилар. Улар бу ўртада эшикнинг зилдай ғалақасини суриб, бир-бир кетин уйдан отилиб чиқа бошлагандилар.

— Ҳожи Михали қани?

— Қандай қилиб кела олдинглар бу ёққа?

— Уқ овозларини эшитдик. Бутун бошли армиясизлар дейман-а?

— Бошқалар дарвоза олдидаги уйда.

— Истеҳкомдагилар ўт очганларини эшитиб, уларни дарвоза олдидан ҳайдашди. Уша уй қўриқланади, жуда мустаҳкам ўзи.

— Тезроқ ўша ёққа.

Улар бир-бировларига гал бермай бидирлашишарди. Худди ёш боладай. Афт-ангорларидан эса нақ чолларнинг ўзгинаси эдилар. Стоун ҳайрат-ла тикиларди уларга. Тўртовлари ҳам бир қолипда. Заррача фарқлари йўқ. Юз тузилишларию ундаги ифодаларигача бир хилда. Тўрт тирик мурда.

— Юрақол,— Нисни шошилтирарди улар.

Улар Стоунга ўз тилларида сўз қотишди. Аммо у бақрайганича тикилиб тураверди. Уларнинг афтларига бир неча сония диққат билан тикилиб қолган Нис шунда дарҳол ўзига келди.

— Ҳожи Михали анави ёқда, ёнида бошқа одамлар ҳам бор,— деди у қўли билан кўрсатиб.

— Қўлингда қуролинг бор экан, бориб бошқаларни қутқар.

Бу сўзлар Стоунга қаратилган эди.

— У — инглезос,— тушунтирди Нис.

— Инглезос? Улар урушиб бўлишган-ку. Бу ерда нима қилиб юрибди у?

Нис уларни шу ерда қолдириб, нари жўнади. Стоун бу пайт лагерь ҳовлисида дарвоза олдидаги уйга қараб чопиб бораётган эди. У ёқда тағин отишма бошланганди. Ҳар икки томон пала-партиш отишаётган эди. Милтиқларнинг якка-якка, бунга жавобан солотернинг сурункали ўт очгани эшитилапти. Нис Стоунга етиб олганида, яна ва ранглаган ўқ овозлари янгради. Ўқ овозлари узундан-узун, танҳо шўппайиб турган барак ортидан эшитилаётганди. Тарам-тарам новли темир қопланиб, тиканли сим

тортилган дарвоза ана ўша баракнинг орқасида эди. Қаердадир яқингинада отишишяпти. Ўқлар темир дарвозага тараклаб тегяпти.

Стоун дарвоза ёнидаги тоғ бўлиб уюлиб ётган сув ўтларию тошлар уюмига қараб югурди. Уюм орқасига биқниб олиб, барак деразасини ўққа тутди. Нис ҳам ўша ёққа бурилди, лекин чопиб бораётиб, Стоун қаерни мўлжалга олаётганини кўрмоқчи бўлиб, ўгирилиб қаради.

Худди шу аснода, гарчи Нис баракнинг пастак эшиги ёнидаги икки аскарни яққол кўриб турган бўлса-да, Стоуннинг пистолет-пулемёти жимиб қолди.

— Нима гап? Отсангиз-чи,— деди Нис.

— Жин урсин, ўқ қолмади.— Стоун пулемёт тепкисини босганди, фақат металлнинг чиқиллашигина эшитилди.

Афтидан эшик олдидаги икки аскар уларни пайқамаган эди. Улар ўқ узишни бас қилдилар. Улар дарвоза яқинидаги сийраккина бутазорга тикилишарди, чамаси Берк солотерни билан ўша ерга яшириниб олган кўринади.

— Майлими?— шивирлаб сўради Стоун Нисдан, унинг маҳкам қисилган панжасидаги люгерни оларкан. Люгер оғир бўлиб, Ниснинг қўли аллақачоноқ увишиб қолган, бироқ шу маҳалгача бу қуролдан отиш эсига ҳам келмаганди. Мана энди бўлса Стоун уни қўлидан олди. У ўнг оёғини тиргак сифатида олдинга ташлаб, мўлжаллашга тушди.

— Уларга қараб бақиринг, ташқарига чиқишсин,— деди Стоун Нисга.

— Шундоқ отаверинг,— деди Нис.

— Ташқарига чиқишсин,— такрорлади Стоун.

Баногоҳ Ниснинг қотиб-қотиб кулгиси қистаб кетди. Люгерни олдинга чўзиб, аскарлар жойидан қўзғалса отаман, деб кутаётган паҳлавонни кўриб қистаганди кулгиси. Гап унинг қай тахлитда туришида эмасди. Стоуннинг шунчаки қўлидаги қуролга ишончи йўқ эди. Кейин у Ниснинг аскарларга овоз беришини кутарди.

— Ҳей, бу ёққа қаранглар!— қичқирди Нис.— Бизда қурол бор. Ташқарига чиқинглар. Бекинманглар. Бизнинг қуролимиз бор.

Аскарлардан бири шартта ўгирилиб, сув ўтлари ғарамига бирров кўз ташлади-ю, орқа-ўнгига қарамай қоча бошлади. Стоун ўша заҳотиёқ орқасидан ўқ узди. Бир, кетидан тағин икки бор отди. Люгернинг овози солотерники олдида ниҳоятда пастдай туюлди.

Стоуннинг ўқи хато кетди, грек эса ҳамон қочишини қўймасди. Иккинчи аскар эса милтигини пастга тушириб, уларга қараб югурди.

Иш шу билан тугади.

Ҳожи Михали билан Берк барак орқасидан, нариги томондан чиқиб келишди. Демак, улар буталар орасида эмас эканлар. Нис уларнинг қаерда эканликларини ўйлаб топа олмай гаранг эди. Бироқ улар аллақачон узун, пастак баракнинг эшигидан кириб кетиб бўлгандилар.

Бу иш тугади деган гап эди.

Нис Стоундан сал олдинроқ баракка отилиб кирди-ю, кўзи ерда ётган икки аскарга тушди. Баракнинг саҳнига тош ётқизилган, поғона-поғона бўлиб, у қонга бўялган эди. Ҳожи Михали, Берк ва бошқа эшикдан югуриб кирган литтосликлар кўлоблаб ётган қон ҳалқобчаларини босиб олмасликка уриниб, икки томондаги камералар эшигидаги ёғоч тамбаю тиргакларни суришга тушиб кетгандилар. Бу камералардан худди бояги тўрт кишига ўхшаган маҳбуслар — литтослик балиқчилар ва денгиз булути овчилари чиқа бошладилар. Улар ўн саккиз киши эканлар. Ташқаридан яна тўрт киши — Нис билан Стоун қутқазган маҳбуслар кириб келдилар. Улар торгина хонада Ҳожи Михали билан Беркни қуршаб олдилар. Берк ҳануз солотеринни қўлтиқлаб олган, чеҳрасида ҳамон жиддий, асабий ифода акс этиб турарди.

Шунда Ҳожи Михали бундай деди:

— Антрос билан Политисни ҳам келтиришсин.

Бир неча литтослик баракдан чиқиб, дарвоза томонга кетишди. Тезда улар икки кишини аранг кўтариб, гандираклаб кириб келишди. Бу икковидан бири ўн беш ёшлардаги, ҳали мурти ниш урмаган сип-силлиқ юзли, узун бўйли йигитча эди. Иккинчиси — жиккаккина, ажин босган, ёши бир жойга бориб қолган киши эди. Бу Нис биринчи келган кунлари Талосни сўраган ўша балиқчи эди. Унинг ўнг қулоғи ўрни ўпқондай ўпирилиб ётарди. Аллақандай юмалоқ учли суяги чиқиб турибди. Антроснинг баданида жароҳат кўринмасди.

— Жонлари узилибдими?

— Билмадим, аҳтимол ҳали жонлари узилмагандир,— деди литтосликлардан бири.

— Иккаласи ҳам тамом бўлган,— деди бошқаси.— Болакайнинг қорнига теккан ўқ.

Нис боланинг кўкрагига қулоғини тутди. Бироқ қулоқ

тутиб ўтиришга ҳожат қолмаганди. Ҳали бадани совимаган, аммо териси сарғайиб, совуқ ажал тери тепчиган эди.

— Оламдан ўтибди,— деди Нис қаддини ростлаб.

— Политис бўлса аллақачон кўз юмган,— деди бошқа бир литтослик бамайлихотир.— Бошидаги ўпирилиб кетган жойини қаранглар.

Дарҳақиқат, бошидаги жароҳатга қараганда балиқчи Политиснинг омон қолишини ақл бовар қилмасди.

— Олиб боринглар уларни,— деди Ҳожи Михали.

Шундан сўнг ҳаммалари олдинма-кейин тизилишиб лагерь ҳовлисини кесиб ўтиб, дара томон йўлга тушишди. Ҳожи Михали халос этилганлар билан суҳбатлашиб, Сарандаки ҳақида, бу ердан қандай қилиб кетажаклари тўғрисида сўзлаб борарди. Энг қийини — шундай шамол, шундай ёмғиру денгиз шундай қутуриб турган пайтда қўлтиқдан чиқиб кетиш эканини айтди.

Улар йигирма икки киши эдилар.

Улар гоҳ югуришар, гоҳ Ҳожи Михали билан келган литтосликлар ва булут овчилари атрофида ғуж бўлиб тўдалашиб олишарди. Стоун билан Берк яқингинадаги югуришдан сўнг ҳануз нафасларини ростлаб ололмагандилар. Улар Нис тушунмайдиган австралияча лаҳжада гурунглашиб келардилар. У икковлари ўртасида, шерикларнинг қалб ҳароратини ҳис этиб одимларди. Улар ҳам мамнуният, ҳам ғурурланиш, ҳам хотиржамлик — хулласи калом учовларини ҳаяжонга солган барча муштарак ҳамда турли ҳис-туйғуларни баҳам кўриб борардилар. Улар уч киши. Паҳлавон Стоун ва метаксасчиларни солотерндан қийратган қўрс Берк. Кейин унинг ўзи — Нис. Бу ғалати зот, жиккаккина чайир одам — унинг ўзи, ҳозиргина кўргани мудҳиш лагердаги мунг ҳамда даҳшатни ҳис этиб боряпти. Захкаш, нам деворлар. Ҳувиллаган, ҳайҳотдай ҳовли. Совуқ, қаёққа қараманг ҳамма ёқ бир хилда. Тош бараклар. Уларни қўриқлаётган молтабиат, ифлос соқчилар. Бу ерга гўё у, унинг ўзи ҳибс этилгандай эди. Бу жонсиз-тилсиз совуқ, ёмғир пардасига чулганган дилга ғашлик солгувчи мунг унинг ўзини эзиб-янчиб тургандай эди. Шунда иттифоқо унинг бу ердан иложи борича тезроқ чиқиб кетгиси, ҳозир даҳшатли бир фалокат юз бериб, худди Лариссадагидек, бу ерда ҳам уч йил қолиб кетадигандек туюлганди. Бу туйғудан қутулиш мушкул эди. Бироқ Стоун билан Беркнинг ёнида экани, бунинг устига Ҳожи Михалининг аҳдида қатъийлиги унинг бу ҳиссини

жиловлаб турарди. Бу ўз навбатида унинг учун қалқон хизматини ўтаётган эди. Уларнинг қудрати, литтосликларнинг қалб ҳарорати уни ўз паноҳига олганди. Айниқса Сарандаки хотираси.

Девқомат Стоун деворга чиқишга ёрдамлашиш учун унга қўлини узатганида ҳам худди шундай туйғуни ҳис этганди. Стоун, Сарандаки. Сарандаки, Стоун. Девқомат жин қия дарадан сирғана-сирғана тушаётганида ҳам, кейин бешта қайиқ қумлоқда ёнма-ён тизилиб турган соҳилга кетаётганида ҳам хаёлидан жилмади. Шунча одамни балиқчиларнинг бештагина лиқилдоқ қайиқчасида, бунинг устига денгизнинг шундай жазаваси қўзиб турган пайтда олиб кетиш осон бўлмас.

Ҳожи Михали икки литтосликка Антрос билан Политиснинг жасадини метаксасчилар қўлига тушиб, таҳқир этмасликлари учун даранинг ичкарисига элтиб кўмишни буюрди. Нис ерда жонсиз, ўлиб ётган болага тикилди. У бола жасадига тикилганча ўйга толди.

Улар йигирма икки кишини халос этдилар.

Бу ишни адо этганлар эса ўн икки киши эди. Икки киши ҳалок бўлди. Уттиз икки киши. Сарандаки ўттиз учинчиси бўлиши мумкин эди.

Девқомат жиннинг қиёфаси Ниснинг кўз ўнгидан Хавро Спати қўлтиғи осмонида порлаган яшил ва сарғиш оловли соққачалар фаввораси қучоғида намоён бўларди. Темир каллалар панжасига тушиши эҳтимол бўлган йигирма икки маҳбусни қутқариш эвазига берилган қурбонлар — Сарандаки, капрал шотланд Макферсон, чуваккина лондонлик, бир кўзли балиқчи, сув ости қоясига урилиб яксон бўлган қайиқдаги литтосликлар, ўсмир Антрос билан балиқчи Политис. Сарандаки ҳам. Сарандаки — сарғиш ва яшил чўғлар фавворасига қўшилиб кетган Сарандаки. Хуллас, шу билан иш битди.

Энди бешта чоққина-чоққина балиқчилар қайиқчаларида бу ердан эсон-омон қутулиб кетишлари керак.

28 боб

Улар тепасидаги ҳайбатли қоя хавfli эди; у дақиқа сайин истеҳкомларнинг ўт очиб қолишлари мумкинлигини ёдга солиб турарди. Ёхуд соғ қолган соқчилар лагерь то-

мондан қўққисдан ўққа тутиб қолишлари мумкин. Хавотирланиб дам-бадам тепага қараб-қараб қўяётган ёлғиз Нисгина эмасди. Токи ким қайси қайиққа чиқишини аниқлаб, бўлиниб бўлгунарлича Стоун билан Берк ҳам бот-бот бошларини буриб, ўша ёққа кўз ташлаб қўярдилар.

— Австралосларга айт, менинг қайиғимга чиқишсин,— деди Михали Нисга.

Барчалари тўдалашиб, қайиқларни қуршаб туришарди. Литтосликларни суриштириб ўтирмай, шунчаки санаб-санаб ўтқазаверишди қайиққа. Қайиқлардан бири етти кишини олиб, йўлга ҳам тушди. Юки оғирлигидан сувга ботиб кетаёзган эди. Тўлқинларни тилишлаб-ёриб боришга интиларкан, у оғир-оғир чайқалиб-силкиниб кетар, тўлқинлар эса ҳар гал ёнламасига буриб қўярди, охири қайиқ қирғоққа қайтди. Яна бир бор уриниб кўриш ниятида бошқатдан жойлашдилар унга.

Ҳожи Михали тўсатдан орқага, сим тўсиқлар томонга югуриб қолди. Нис унга қичқириб, нима гаплигини сўради.

— Миномёт,— деди Ҳожи Михали.— Эсимиздан чиқиб қолибди-ку.

У Стоун миномётни ташлаб кетган жойга етиб бориб, милидан ушлаганча қумдан судрашга тушди. Буни кўрган Берк Нисдан сўради:

— Нимага керак бўлиб қолибди унга?

— Олиб кетмоқчи,— деди Нис.

— Қайиқни чўктириб юборади. Айтинг, бундай қилмасин.

— Қайиқ уники, миномёт ҳам.

— Бош эса бизники,— деди Берк тагин одатича киноя билан.

— Австралос миномётни қайиққа олмасин деяпти,— деди Нис Ҳожи Михалига.

— Нега энди? Сабаб? Бунинг қанақанги ажойиб қурол эканини ўзлари кўришди-ку, ахир. Ўз кўзлари билан кўришди-ку!

— Тўғри. Лекин тагин қайиқни чўктириб юбормасин деб чўцияпти.

— Чўчидиган жойи йўқ,— деди Ҳожи Михали.— Бу посонги хизматини ўтайди. Шундай ажойиб қуролни ташлаб кетишга кўз қиймайди. Кейин, миналарини оливол.

Ҳожи Михали солотерн билан пистолет-пулемётни бўлса алазамоноқ қайиққа жойлаб қўйган эди.

— Мина қолгани йўқ,— деди Нис. У таваккалига гапираётган эди, чунки миномётдан у беҳуш ётганидаёқ отмай қўйишганди.

— Шундаям миномёт бари бир кунимизга яраб қолади,— Ҳожи Михали қайиққа солмоқчи бўлиб, уни кўтаришга уринди. Стоун итоаткорлик билан миномётни кўтариб, энг охирги, кичкинагина қайиққа ортишда Ҳожи Михалига ёрдамлашди. Ҳожи Михали оғзи қулоғига етгудек жилмайиб қўйди Стоунга ва унинг алпона елкасига қоқди.

— Қани, бўла қолинглар, бўла қолинглар,— шоширарди Берк.

Шошилиш лозимлигини Нис ҳам фаҳмлаб турарди. Озод қилинган икки литтослик билан биргалашиб, қайиқни сув томон сура бошлади. Улар қайиқни қумлоқдан жилдириб, мавж етиб келиб турган жойга туширдилар. У сувда чайқала бошлагач, Нис ёндоридан тутиб, ичига тушиб олди. У дарҳол тумшуқдаги йиғноқ турган елканчаларни тушуриб, арқонларини бўш қилиб боғлаб қўйди. У мачтани ушлаган кўйи турар, бошқалар эса қайиқни сув ости қоялари тизмаси оралигидаги бўш йўлак сари ҳайдашарди. Қолган литтосликлар билан булут овчилари ҳам ўз қайиқларини сувга туширдилар. Қайиқлардан иккитаси бу орада, барча елканларини ёйиб, тўлқинлар тўшини тилимлаганча, гоҳ баландга сапчиб, гоҳ қуйига шўнғиб жадал сузиб борарди.

Ниснинг ҳамроҳлари ўтиришди. Улар шундай бесўнақайлик билан ўтиришдики, оз бўлмаса қайиқ тўнкарилиб кетаёзди. Тўлқин уларнинг қайиғини шу аснода қирғоқдан сираям узоқлашмай, сувни шалоплатиб турган бошқа қайиққа деярли тақаб қўйди. Эндиликда ёмғир бўшашган, салгина селпиб турарди, холос.

Стоун энг охир чиқди. У тумшуқ томонга ўтди, шундан сўнг Ҳожи Михали қайиқ тумшуғини тўлқинга тўғрилаб, ўзи ҳам сакраб чиқиб олди. Ҳожи Михали руль ёнига ўтиши биланоқ, Нис тагтўсинни тахминан ярмигача олға чиқарди. Кейин у тумшуқдаги елканчалар арқонини таранг тортган эди, уларни ўша ондаёқ шамол қаппайтирди. Бу юмушлар мобайнида биров чурқ этиб овоз чиқармади. Ҳамма ўз ишини билиб қилаётган эди.

Шамол елканчаларни қаппайтирди-ю, қайиқ олға суза кетди. Стоун олд томонда ўтиргани туфайли чоққина қайиқнинг тумшуғи хийла сувга ботиб борарди. Тўлқинлар

қайиққа рўпарадан сапчир, ичига қуйиларди, шу боисдан Нис Стоунга, қуйруққа ўтиб ўтир, деб қичқирди.

Ҳожи Михали қайиқни тўғри денгизга қараб солган, оқибатда тумшукдаги елканчалар олд томонга пуфакча янглиғ шишиб чиққан эди. Нис тагтўсинни батамом олға чиқариб, асосий елкан лангарчўпини кўтаришга тутинди. Қайиқ ичи ғилқ-ғилқ сув эди. Литтосликлар уни ҳовучлаб сепишарди. Қайиқнинг юки шунчалик оғир эдики, шамол запитдан деярли оғмай, тўғри сузиб борарди.

Асосий елкан кўтарилгач, сув ости қояларини оралаб илон изи ҳосил қилиб антиқа сузиш бошланди. Ниҳоят қайиқ бодраб ётган сув ости қояларининг дастлабки тизмаси чеккасига бориб қолди. Нис, гарчи ҳалок бўлганларини аниқ билса-да, беихтиёр Сарандаки ёки шотланд капралдан бирон нишона кўриниб қолмасмикин деб атрофга аланглади. Девкелбат жиннинг тил тортмай ҳалок бўлгани аниқ эди.

Нисни сув ости қоялари ташвишлантирмасди. Ҳожи Михали, худди ўзи сингари, бу ёққа келишда йўл топган, ҳозир ҳам бунини эплаши турган гап эди. Олдинда икки қатор бўлиб саф тортган қоялар орасидан икки қайиқ йўл топиб илгарилаб боряпти. Бошқалари орқада келишяпти, лекин улар ҳам қирғоқдан анча узоқлашиб қолишганди.

Қисқаси, иш битган эди.

Нис Ҳожи Михалининг ёнида ўтирган Беркка қаради. Сийрак соч тутамлари бошида гўё гулбарглардай тангачатангача қатлар ҳосил қилганди. Манглайи, ёноқларидан оқиб тушаётган сув, думалоқ бурун катаклари ёқалаб, қаттиқ қимтилган лаби бурчларидан пастга қараб сизяпти. Жикқа бўкканидан яшил ранги қора тусга кирган кўйлаги у ер-бу ерида баданига ёпишиб турибди. Кўзлари эса бошқаларникига ўхшаб шўр сувдан қизариб кетибди. Еноқлари ҳам қизариб, юзи бундан олти-етти йил бурунги тусига қайтгандай эди.

Кейин малла соч, шўр сувда туздан қиров боғлаган малла соқол Стоунга кўз ташлади. Унинг икки бети доимо қипқизил, лекин бу туз таъсири эмас, очик чеҳрасида совуқ ҳамда бўлиб ўтган воқеалар муҳри акс этиб турибди. Оқ кўнгил, саховатли паҳлавон. Лекин ҳозир, Хавро Спати ҳодисасидан сўнг ана шу оқ кўнгиллик, саховатлилик устига яна қандайдир бир нарса қўшилганди. Бу паҳлавон ўзини ўққа тутган ёки нима биландир халал берган пайтларида қутуриб, жававаси қўзиб кетаркан.

Улар бўлса ўз навбатида шу жиккаккина, кўзининг қорачиғи катта-катта, қора соч Нисни кўриб туришарди, уни энди яқиндан танишган эди. Ҳа, мана шу Нис соҳилдаги истеҳкомларни яксон қилмоқ учун тап тортмай ясси туб қайиқни қумлоқ қирғоққа олиб келиб урди. Миномётни отиб бўладиган жойга олиб ўтиш учун қилди бу ишни. У шундай қарорга келганди. Уша қарорини амалга ошира олди ҳам. Ўтли нигоҳи диққат-ла, наштардай боқади. Бу шерикларини унга эргашишга, хатарли ишга қўл уришга, адо этишга мажбур қилган, ўзининг эса ўқ ёмғирдан тап тортмаслигида мадаккор бўлган беқиёс бир қудрат эди. Ҳа, унга шунчалар сабот ҳамда ғайрат бахш этган ана шу ички қудрат эди.

Қайиқда яна улар халос этган, ранг-рўйларининг мурдадан фарқи қолмаган маҳбуслар ўтиришибди. Маъюс, ўлим билан бетма-бет олишган одамлар булар.

Ана, Ҳожи Михали. Ҳаммаларига бош-қош бўлган одам бу. Мулойимлик-ла, зўравонликсиз бошқарди ҳаммаларини. Бу ишлар шунинг режаси эди. Таваккалига, ярим-ёрти пишитилган ва фақат ярмигина амалга ошган режа. Ҳа, бу Ҳожи Михали чизган режа эди. Ҳаммалари ана шу режани рўёбга чиқаришга ёрдамлашадилар. Бироқ бу режани рўёбга чиқиш имконини яратиб берган нарса Ҳожи Михалининг тиниқ, порлоқ нигоҳида акс этиб турибди.

Ҳожи Михалига келсак, у шу аснода фақат Сарандакани ўйларди. Унинг учун Хавро Спати, Сарандаки, Гавдос — жами бир нарса эди. Буларнинг бари жам бўлиб, унинг вужудидаги ўзларига зулм ўтказган, сиқиб сувларини ичган, қамоққа тиққан, бунинг оқибатида эса шундай кўргиликларга олиб келган метаксасчиларга қарши ғазаб ва нафратини оширадди.

Ўз ақли ёхуд туйғуси билан илгарироқ шундай хулосага келганди, аммо ҳозир бу хулоса-ишончи ҳар қачонгидан кўра мустаҳкамроқ эди. Ҳаммасига мана шу метаксасчилар айбдор. Улар ва уларнинг оғалари — темир калалар.

Шу пайт Беркнинг ёдига иттифоқо учинчи миномёт тушиб қолди.

— Улар қай гўрга ғойиб бўлдийкин-а, ҳар қалай? — сўради у. — Анави калибри беш сантиметрлик миномётни оливолганлар.

— Денгизнинг Сирон ерида адашиб-улоқиб юришгандир,— деди Нис.

— Энди бари бир эмасми бу,— деб қўйди Стоун ҳорғинлик билан.

Шу тахлит улар очиқ денгизга чиқиб олдилар. Ҳожи Михали оёқларини калибри 8,1 сантиметрлик миномётга тираган қўйи рулни бошқариб ўтирарди. (Темир калалардан бўлак ҳеч ким бу ўндан бир улуш ҳақида эсламасди.) Ҳожи Михали бирор марта бўлсин орқасига қайрилиб қарамади. Дарвоқе, ҳеч қайсилари қайрилиб қарамадилар.

Уйланган иш битганди.

Шунда Ниснинг хаёлидан: «Борди-ю, темир калалар аллақачон Литтосга етиб борган бўлишса нима бўлади?»— деган фикр кечди.

29 боб

Критга яқинлашган сайин ҳаво илиб борарди, чунки шамол ер томондан илиқ ҳавони олиб келарди. Одамлар қунушган, эгик қадларини ростладилар. Ҳожи Михали ҳеч ёққа қарамай, ҳеч нимани ўйламай, тўпа-тўғри Литтос қўлтиғига қараб ҳайдаб борарди. У қўлтиқдан икки милча берида оролга яқинлашиб, кейин соҳил ёқалаб кета бошлади. Бир-бировига мингашиб кетган юксак тоғ тизмалари этагидаги қишлоқ кўзга ташланиб турибди. Бу ердан қишлоқ бор-йўғи денгиз бўйидаги бир неча кулбалардангина иборатга ўхшаб кўринарди.

Қирғоққа қанчалик яқинлашсалар, Сарандаки ва бошқаларсиз қайтаётганлари шунчалик оғир туюла бошлади. Ҳожи Михали Гавдосдан чиққанларидан бери Сарандаки тўғрисида бирон марта оғиз очмади. Қутқарилган булуғ овчилари ҳадеб у ҳақда сўраб-суриштиришарди. У бўлса қисқа, бир хилда жавоб қайтарарди. Улар Сарандаки қандай қилиб чўкиб кетганини Нисдан сўрашди. Нис ҳаммасини гапириб берди. Лекин Ҳожи Михали чурқ этмасди.

Литтосга яқинлаб қолганларида у кутилмаганда одатдагидай хотиржамлик билан бундай деди:

— Сарандаки учун бу адолатсизлик бўлди.

Ҳеч ким индамади.

— У Гавдос тутқунларини озод қилиш йўлида шаҳид бўлди. Бу катта гап, албатта. Локин асосий ишни бажараётганида — бевосита метаксасчилар билан темир каллаларни тугатиш жангида ҳалок бўлганида яхшироқ эди. Локин буям ўшанга боғлиқку-я, ҳа, менимча шундоқ.

Шундан сўнг бу ҳақда қайтиб оғиз очмади.

— Биз қашшоқ одамлармиз,— деди у кейин Нисга.— Локин австралосларга айт, қайиқ энди сизларники, сен билан уларники. Унда хоҳлаган томонларингга сузиб кетаверишларинг мумкин.

— Хўп, айтаман,— жавоб берди Нис.— Хўш, ўзинг бу ёғига нима қилмоқчисан?

— Иш кўп. Энди темир каллаларга қарши кураш бошлаш керак,— деб қўшиб қўйди Ҳожи Михали бир оз сукутдан сўнг.

Нис буларнинг барини аллақачон бошқатдан ўйлаб, ўз фикри ғалвиридан ўтказиб қўйган. Бу ерда қолганидан нима фойда? Темир каллаларни йўғон гарданига игна санчигандай гап бу ерда қолиб курашиш, бошқа нима ҳам келади қўлларидан. Ҳеч нима. Ҳа, ҳа. Бошқа ҳеч нима. Аммо-лекин Нис бу гапни атайин, ўзининг Мисрга ёхуд умуман темир каллаларга узил-кесил зарба беришга ҳозирлик кўрилаётган бирон бошқа жойга кетаман деб пишитиб қўйган аҳдини асослаш ниятида жўрттага таъкидлаётганини жуда яхши билиб турарди. У бу ердаги игна санчиш жангида эмас, балки асосий зарбани беришда қатнашади. Ҳожи Михали учун бунақанги игна санчиш ҳам иш, негаки унинг юраги кенг, сабр-тоқати бисёр. Аммо Нис учун кураш эмас бу. У ниҳоятда сабр-тоқатсиз, темир каллалар билан метаксасчиларнинг бўйнига тўғридан-тўғри чанг сололмагач, ўзини ночору нотавон ҳис этади, тоқат қилолмайди бунга. Ҳа, ўша оға-иниларнинг бўғзига ошкора чанг сололмайди.

— Ҳар қалай, инглизлар билан алоқа боғлаш сенга, хусусан, нимага керак бўлиб қолганини тушунолмадим,— деди у Ҳожи Михалига ўз ўйлари ришталарини чуватишни давом эттириб.

— Бошқалардан айрича, ўз ҳолича ҳаракат қилмаслик учун. Акс ҳолда темир каллаларнинг сочларини юқиллаб тортишдан нарига ўтолмаймиз.

— Хўш, кейин-чи?

— Кейин нима қилишни инглизлар маслаҳат беради. Уларга ҳарбий мадад керак бўлади.

— Жуда катта ёрдам кўрсатасизлар-да бу ерда,— деди Нис.

Айни чоқда қайиқ бир миляча берида Литтосга қараб қиргоқ ёқалаб енгилгина сузиб борарди.

— Ҳаммадан кўра кўпроқ ёрдам кўрсатишимиз мумкин.

— Нима билан, қандай қилиб?

— Худди мана шунақанги қаршилик кўрсатиш йўли билан,— деди Ҳожи Михали.— Фақат бизларгина темир каллаларга чинакам қаршилик кўрсата оламиз. Биз метаксасчиларга зарба бериш тадорикини кўриб, ҳаммасини тасх қилиб қўйгандик. Эндиликда барини темир каллаларга қаратамиз, вассалом.

— Сизларни гиппа бўғиб ташлашади.

— Ҳаммани бўғиб ташлашолмайди. Биз бўлмасак, бошқалар топилади. Литтосликлар бор. Ласитида кучли одамлар бор, сфакияликлар орасида ҳам бундайлар оз эмас. Хўш, сенингча, Дикте ёки ҳатто шаҳардагилар жим туришаверадими? Йўқ. Асло. Локин метаксасчиларга қарши курашмоққа уюшқоқлик билан ҳозирлик кўрганларгина чинакамига ҳаракат қила оладилар. Бошқаларнинг эса ҳозирча бунга қудрати етмайди. Фақат инқилобчиларгина бир йўла ва дарҳол қўзғала оладилар.

— Чакки эмас,— деди Нис.— Асло ёмон эмас. Инглизларнинг бундан хабари борми?

— Эксани худди ана шунинг учун юбордим-да. Локин, ўйлайманки, улар шундоқ ҳам хабардор. Ҳа, ҳамини хабардор бўлиб келганлар бундан.

— Бохабар бўлган чоғларидаям бу билан унчалик ҳисоблашмаган кўринишади, йўқса улар Метаксасни қўлламаган бўлишарди.

— Ҳа, бу тўғри,— деди Ҳожи Михали, инглизларнинг аввалги гуноҳларини кечираётгандай бир оҳангда.— Локин илгарироқ шундай бўлган, улар балки кескин ўзгаришлар рўй беришидан чўчишгандир ўша пайтларда. Тушунарлими? Ҳозир аҳвол бошқача. Буни тушунмаслик — телбалик бўлади.

— Улар учун телбалик жойи йўқдир балки.

— Нимага?

— Уларга балки биздан кўра метаксасчилар маъқул келар.

— Йўғ-э, шунчалик калтафаҳм эмасдир улар. Ҳозир уларнинг бирдан-бир мақсади — темир каллаларни тор-

мор келтириш. Бу масалада уларга ёрдам берадиган бирдан-бир куч метаксасчилар эмас, балки бизмиз. Ҳозирги кунда улар учун энг муҳими ана шунда.

Нис тан олди. У Ҳожи Михали билан, яқингинада ўзи Стоун билан тортишишганидек, баҳслашаётган эди. Нис учун ҳамиша унинг ўзини ҳам кимдир ишонтириб туриши варур эди. Ҳожи Михалининг ишга худди унинг кўзи билан қараётганини фаҳмлаб, суюниб кетди. Ҳатто Стоундек одамнинг бу масалани қанчалик андишасизлик билан қўдирмоқчи бўлгани ёдидан кўтарилганича йўқ эди ҳали. Бироқ ҳозир гап инглизларнинг Греция ички сиёсатига қизиқиши устида бормаётган эди. Гап шунда эдики, улар бу ерда темир каллаларга қарши курашда ўзларига мададчиларни топишлари мумкин эди. Бутун Греция темир каллаларга қарши бош кўтаради. Метаксасчилардан ташқари бутун Греция. Ҳа, шундай.

Суҳбат бу орада умумий тус олган, қайиқда ўтирган литтосликлару булут овчилари ҳам унга қўшилиб кетган, бутун гап, ҳамма жиҳатлари муфассал ҳисобга олинган ҳолда, қайта бошдан такрорланаётган эди. Суҳбат Ниснинг қулоғига чалиниб турарди. У шу топда яқинлашиб келаётган қишлоққа тикилганича: у ерга темир каллалар етиб келган бўлсалар нима бўлади, деб ўй сурарди.

— Эҳтимол у ерда бизни кутиб ўтиришгандир,— деди Берк. У Ниснинг хаёлидан кечаётган ўйни пайқагани.

— Билмадим,— деди Стоун.— Мен ҳозир фақат битта нарсани, уйқим келаётганини биламан.

— Уйқуга тўясан ҳам ҳали,— деди Берк.— Шунча одам сени мириқиб ухласин, эрталаб туриб бутун немис қўшини билан танишиб чиқсин деб уриниб ётибмизда ўзиям.

— Жуда чарчадим,— деди Стоун.

— Ана, айтмадимми. Айниқса гарданинг қотиб кетгандир.

Нис уларга қайиқ энди ихтиёрларида эканини айтди:

— Бари бир инглиз майорни кутишга тўғри келади,— деди Стоун.

— Анави Талос билан кетганими?— сўради Нис.— Улар Хавро Спатига етиб боролмаганларидан афсусланмай, қайтага худога шукур қилишаётгандир.

— Уша шайтонвачча билан тирик қолмасдилар-да ўзиям,— деди Берк.

— Мен Макферсон билан анави инглизга ачинаман,— деди Нис.

— Бари бир эмасми, бу ерда бўлмаса бошқа жойда тугарди,— деди Стоун.

— Эсимда, Макферсон, бу ёққа немисларга қарши урушгани келиб, энди аллақанақанги грекларга қарши курашарканмиз, дегандай гап қилганди. У гап нимадалигини тушунган эди.

Стоун билан Берк Макферсон ишнинг моҳиятини тушунганига ишонишмасди. Аммо иккови ҳам индашмади. Гапириб ўтиришга вақт қаёқда эди дейсиз, чунки қайиқ ўша дамда қўлтиқни денгиздан ажратиб турган қумлоқ тилни айланиб ўтаётган эди. Гавдосдан халос этилган маҳбуслар ўзаро чуғурлашиб, олдинги қайиқларда келганлар кўринмаяптими деб қирғоққа тикилишарди ҳадеб.

— Лоп этиб темир каллалар келиб қолишган бўлса-я бу ерга?— деди Нис инглизчалаб.

— Мен ҳам шуни ўйлаб турибман-да,— деди Берк.

Шу тахлит улар соҳилни ўзларидан ажратиб турган сўнгги эллик ярдча масофани сузиб ўтиш учун қайиқни атрофи қуршалган ёпиқ қўлтиққа бурдилар.

30 боб

Темир каллалар эса йўқ эди. Бутун литтосликлар, хотин-халажу бола-бақрагача қирғоққа кўчиб чиққанди. Улар яқинлаб келаётган қайиқларни олис-олисданоқ кўришган, ҳозир эса қайиқлар сафарга жўнаган нишаб соҳилда кутиб туришган эди. Улар тўда-тўда бўлиб, шовқинсиз, сас-садо чиқармай кутишарди. Бироқ қайиқ қўлтиққа кириши билан булут овчиларининг шир яланғоч болалари ўзларини сувга ота солиб, истиқболлари сари сузиб келаверишди. Ҳожи Михали:

— Ҳой, булутваччалар, тагтўсинга ёпишиб олмаларинг!— деб қичқирарди уларга қараб.

Болақайлар эса катталар ўргатганидай чуқур ва узоқ вақт шўнгиб, сув устида эмас, остида сузганча қайиқни қувиб келишарди.

— Сарандаки қани?— чуғурлашишарди улар.

— Бошланди,— деб қўйди Ҳожи Михали.

У қайиқни буриб, тўғри қирғоққа қараб солди. Кейин сувга сакради, бошқалар ҳам унга эргашишди. Бирдан

муздек сувга тушганидан Ниснинг ичак-човоғи тортишиб кетгандай бўлди, шунда у қанчалик бўшашиб, нечоғлик тинкаси қуриганини ҳис этди. Лекин у сув ичра дадил одимлаб, қайиқни одамлар ёрдамга ошиқаётган қирғоққа қараб итараверди.

Энди тўрт тарафдан қичқириғу савол ёғила кетди: бошқалар қани? Уйлаганларининг ҳаммаси битдими? Сарандаки қаёқда қолди? Гавдос маҳбусларининг қолганлари қани? У ерда темир каллалар бор эканми?..— ҳоказо ва ҳоказо.

Халос бўлган, улар билан бирга келган икки литтослик кимларнидир отини атаб чақирарди. Чор атрофдан Сарандакени сурништиришни қўймасдилар.

— Спарити,— дея қайта-қайта такрорлади маҳбуслардан бири.— Мен Спаритиман. Спаритилардан бирортаси борми бу ерда?

Ҳеч зоғ жавоб бермади унга. Афтидан, бу одамларни таниш амри маҳол эди. Нис эса, ҳозир нимадир содир бўлади, деб кутарди. Охири қора соч, оппоқ юзли, кўри-нишидан деҳқон бир аёл олдинга ўтиб:

— Мен қариндошинг бўламан,— деди оддийгина қилиб.

Икковлари бир-бирларига тикилиб туриб қолишди. Нима қилишларини билмай, икковлари ҳам ноқулай бир аҳволда туришаверди. Иккови ҳам ғиқ этмасди.

Иккинчи маҳбусга эса қора кўйлакли, балиқчи аёлларга ўхшаб шолрўмол ўраб, оёғига тумшуғи тепага қараган критча бошмоқ кийган муштдаккина бир кампир ёпишиб йиғларди. У жуда-жуда қариб кетганди. Уларнинг ҳам гаплари қовушмаётганди.

— Жудаям қариб қолибсан,— деди кампир унга ташвишли термилиб.

— Унчалик қариб қолганим йўқ, она,— эҳтиром-ла эътироз билдирди у.

— Илоё жаҳаннамга тушсин яшшамагурлар,— деди кампир метаксасчиларни қарғаб.

— Қизингиз Аксея — хотиним қаёқда?

— Уйда, сени омон қайтганлар орасида йўқ бўлса-я, деб ўтакаси ёрилиб ўтирибди.

— Юринг кетдик, она,— деди у.

Улар бу суҳбатнинг тугашини кутиб, одоб сақлаб жимгина тевааракларини қуршаб турган каттаю кичиклар тўпини оралаб ўтиб, йўлга тушдилар. Бироқ маҳбус билан кампир қишлоққа олиб борадиган сўқмоқдан кўтарила

бошлаганларида кўпчилик улар орқасидан югурди. Гавдос, Сарандаки ва бошқалар ҳақидаги саволларга кўмиб ташладилар. Аёллар Гавдосга борганлар тўғрисида суриштириб кетишди, у бўлса улардан ҳар қайсиси ҳақида билганича бирон нима дер, фақат Сарандаки ҳақида миқ этмасди.

Аёллар кўз ёши қилишмас, тўсатдан бирортаси худога шукур дегандай уҳ тортиб қоларди. Уни ҳамон савол кетидан саволга тутишни қўйишмасди. Бошқалар қачон келишади деб такрор-такрор сўрашарди. Кейин чопганча орқага қайтиб, Ҳожи Михалини ўраб олишди.

Нис билан Ҳожи Михалига ҳам худди шу саволларни ёғдиришди.

— Сарандаки қани?

— Менианднинг ўғли Лактос қаёқда?

— Ахир мен ҳеч қайсиларининг отини билмайман-ку, Ҳожи Михалидан сўранглар,— дерди Нис нуқул.

— Спатис... виночи Спатисни кўрмадингми у ёқда?

— Ҳожи Михалидан сўранг.

Хуллас Нисни тинч қўйишди, шундан кейин у австралияликларга эргашиб сўқмоқдан тепага қараб йўл олди. У энди нима қилишни ўйлаб борарди. Нима қилишсин? Талоснинг қайиғида кетганларни кутишсинми? Ё инглиз майорини ташлаб кетаверишсинми? Мисрга тезроқ етиб олишсинми? Албатта-да. Бу ерга темир каллалар етиб келмасларидан бурун. Шунча вақтгача Литтос уларнинг эътиборидан четда қолиб келганининг ўзиям катта гап.

Ўйи худди шу ерга етганда Ҳожи Михалининг овози қулоғига чалинди. У, литтосликларнинг ҳаммаси тўр қуритиладиган майдончага тўпланишсин, ўша ерда бор гапни айтаман, деяётган эди.

Шундан сўнг ҳаммалари Ҳожи Михалининг сўзини эшитгани олдинма-кейин майдончага қараб юришди.

У катта-кичик тўпларга бўлинган оломоннинг ўртасида турарди. Булут овчилари — улар ўн ёки ўн икки нафар эдилар — чеккароқда туришарди.

Бутун майдон саҳнини литтосликлар, аксарият хотинхалаж тутиб кетганди. Нис Ҳожи Михалининг орқа томонидаги харсангга ўтирди. Стоун билан Берк ҳам чўкди.

Ҳожи Михали бор гапни жўнгина қилиб сўзлаб берди. У бир бошдан, грек тили имкон берганича, оддий сўзлар билан ҳикоя қиларди. Сарандакининг ҳалокатига келган-

да ҳам у соддагина, жўшмай-қизишмай шартта айтди-ю, дарҳол ҳикоясини Ниснинг қирғоққа қандай етиб борганига буриб юборди. Сўнгра у, қисқагина тин олгач, ҳикоясини тугатди. Кўпчилик аёллар энди ошкора ув тортиб йиғлашга тушдилар, ҳатто Ҳожи Михали яна гапга тушганида ҳам йигини қўймадилар.

— Афсуски, бу ерда метаксасчиларга қарши кўриб қўйган чора-тадбирларимизни барини бошқа жойда ишлатдик,— деди у.— Лекин шундай қилишимиз зарур эди. Буни ўзларинг ҳам яхши тушунасизлар. Гавдосга темир каллалар келишади бари бир, балки етиб ҳам келишгандир. Улар бу ёққа ҳам келишади. Қўлларига тушганларида антиметаксасчиларни ўша заҳотиёқ осишлари аниқ эди. Чунки метаксизм уларнинг тартибот-тузумларини ўзгинаси, фарқи йўқ.

У сўзини давом эттираркан, гоҳо-гоҳо ўз-ўзи билан гаплашаётгандай туюларди.

— Бизда энди, метаксасчиларни енгсак бўларкан, деган умид туғилганди. Локин худди шу пайт дард устига чипқон деганларидек, одамзодга қарши бу даҳшатли урушни бошлаб қолдилар. Мана энди бор кучимизни асосан темир каллаларга қарши қаратишимиз зарур. Метаксасчиларни ҳали-ҳозирча думини тукканимизча йўқ. Локин темир каллалар уларнинг катта оғалари. Темир каллалар метаксасчиларни бамисоли ютиб юбордилар, ана шунинг учун ҳам аввало ўшаларга зарба бериш керак. Илло темир каллаларга узил-кесил зарба бериш учун эса қудратли қўшин керак, шу туфайли биз инглизлар билан биргалашиб ҳаракат қилишимиз даркор. Нафақат улар билангина, балки кимки темир каллаларга қарши бўлса, ҳаммалари билан баҳамжиҳат иш кўришимиз лозим. Ҳозирги пайтда эса уларга қарши курашаётганлар инглизлар — демак, биз инглизлар билан бўлишимиз шарт. Тезда Экса қайтиб қолади, инглизларга қандай ҳарбий ёрдам зарурлигини билиб келади у.

У бир нафас жим қолди, лекин ҳеч ким ҳеч нима демагач, яна нотиклигида давом этди.

— Башарти Сарандаки ва бошқалар тўғрисида гапирадиган бўлсак, биз ҳеч қачон уларнинг хунини тўлата олмаймиз. Сарандакининг хуни бунақанги майда ишлардан лак-лак бора қимматроқ. Локин ҳамма катта ишларнинг ҳам замирида ана шунақанги кичик-кичик ишлар ётади. Ақлли-ҳушли одам борки, у метаксасчиларни ақалли бир

нафасга ҳам унутмаслик зарурлигини билади. Биз метаксасчилару темир каллалар билан келишолмаганимиздек, инглизлар ҳам темир каллалар билан асло келишолмайдилар.

У нутқини ниҳоясига етказмоқда эди. Бу гапларни ўзи учун айтиб, ўзича пухталаб олаётгандай эди.

— Биз токи темир каллалар етиб келгунларича ҳозирлик кўриб қўямиз. Улар эртага, индинга, исталган куни етиб келишлари мумкин. Ҳозир биз учун энг муҳими — инглизларнинг жавобини олиш. Ана унда нима қилишимиз лозимлигини аниқ биламиз. Гапнинг индаллоси, биз ўзгаларнинг катта кучи-мададига муҳтожу маҳталмиз, бусиз темир каллаларни енгиб бўлмайди. Шунга қарамай биз ўз ишимизни қилаверишимиз зарур, чунки ўзимиз учун керак бу. Худди илгаригидек. Илгари Метаксасга қарши курашган эдик. Эндиликда иккала оға-инига қарши курашмоғимиз лозим. Ана шунда биз Сарандаки ва бошқаларнинг ўчини оламиз. Гавдосга қилган юришимизга ўхшаган кичик-кичик ишлар билан.

— Биз учта қайиқдан ажрадик. Сирнослик Талоснинг қаерда эканини билмайман. У Хавро Спати қўлтиғига бормади, нима бўлганидан хабарим йўқ. Биз иккита катта яси туб қайиқ ва Мениаднинг ўғли Лактоснинг қайиғини йўқотдик. Ўзимнинг қайиғимни бўлса бизга кўрсатган ёрдамлари эвазига австралосларга беришимиз керак. Анавиниси, малла сочлиси, истеҳкомларнинг уини ўчирди, Галланоснинг ўғли Нис қайиқни қирғоққа олиб ўтишга муваффақ бўлди, негаки миномётни денгизда туриб отиб бўлмас экан. Мен ваъда қилгандим, сўзимнинг устидан чиқаман ҳам. Қайиғим уларнинг измида. Улар Эксанинг қайтишини кута олмайдилар. Ҳадемай бу ёққа темир каллалар келиб қоладилар.

— Эксанинг ўрнига бошқалар келишди,— деди кимдир оломон орасидан.

Бу гап нотикликка нуқта қўйди. Барчалари жой-жойларидан қўзғалиб, гўё дарс тугаб, энди суҳбат бошқа нарсалар тўғрисида борадигандек Ҳожи Михалини қуршаб олдилар.

— Мисрдан тўрт киши келди,— деди бир аёл.— Улар денгиз булутлари сақланадиган кулбада ўтиришибди.

— Экса бўлса келмади,— деди бир бола.

— Улар Экса тўғрисида ҳеч нима дейишмадимиз?— Ҳожи Михалининг бирдан ҳуши жойига келиб қолгандай.

бўлди. У оломон қуршовини ёриб йўлга тушди, афтидан ҳозироқ кулбага бормоққа аҳд қилганди.

— Улар ҳеч нима дейишмаяпти. Улар сени кутишяпти.

— Уларни инглизлар юборишибди.

— Улар ёлғиз сенга айтишмоқчи,— деди бояги аёл.—

Қуроллари бор, иккиси афиналиқ экан. Улар мундоқ гапиришмайдиам, нуқул овқат сўрашади — сен келгунча нақ тоғ-тоғ овқатни еб ташлашди.

Ҳожи Михали тўхтамай борарди. У ёнларидан ўтиб бораётган одамлар ўзаро шанғиллашиб гаплашишар, у ер-бу ерда хотинлар йиғларди. Ун беш чоғли булут овловчи бир чеккада, ҳеч кимга қўшилмай, қимир этмай, тўдалашиб туришарди.

Ҳожи Михали ана ўшаларга яқинлашди.

— Ғоятда афсусланаман,— деди у.— Чин юракдан ғамларингга шерикман. Самимий биродарлик туйғумни қабул этгайсизлар.

— Қабул этаман, Ҳожи Михали,— деди бир хотин.

Бу эркаклар сингари қорачадан келган, юзи-сочлари офтобда куйган аёл эди. Унинг бўлиқ кўкраклари юпқа ип кўйлагини дўппайтириб турарди. Тоғолчага ўхшаш кўзлари ифодасиз, қуруққина боқарди. Бу Сарандакининг хотини эди.

— Шундай одамдан жудо бўлганда ҳатто унинг хотини кўнглини юпатадиган сўз ҳам топилмай қоларкан,— деди Ҳожи Михали.

— Қанчалик эзилаётганингни кўриб, тушуниб турибман,— деди аёл.

Бошқалар чеккароқда кутиб туришарди. Улар гарчи унчалик қари бўлмасалар-да, соч-соқоли қордай оплоқ (денгиз булуту овчилари қарилликка етолмайдилар) икки эркак, чакка суяклари туртиб чиққан бир хотин билан офтобда куйган қоп-қора бир тўда бола эди. Барчаларининг кўзлари катта-катта, чақчайган.

— Энди сизлар Литтосда қоласизлар,— деди Ҳожи Михали уларга.

Ҳеч ким чурқ этиб оғиз очмади. Сарандакининг хотини, иложим қанча, деган маънода елкасини учириб қўйди, холос.

— Дардингга шерикман, ҳамиша хизматингга тайёрман,— деди Ҳожи Михали такрор.

— Раҳмат сенга,— деди аёл.
Шундан сўнг Ҳожи Михали денгиз булутлари омбор-
хонаси томон йўлга тушди.

Нис Стоун билан Беркка Мисрдан тўрт киши келган-
нини айтди, нима гаплигини билмоқ учун улар ҳам Ҳожи
Михалига эргашишди.

31 боб

Кулбада тўрт грек ўтиришарди. Гавдосга бормаган кек-
са аскар ҳам улар билан бирга эди. Нис Ҳожи Михали
ва австралослар билан кулбага кириб борганида греклар-
дан бири қария билан инглизчалаб гаплашаётган экан.
Кулбага нотаниш кимсаларнинг кириб келаётганларини
кўриб ҳаммалари ўринларидан туришди. Бир қарашдаёқ
улар Ниснинг дидига ўтирмади, аллақандай бетайин одам-
лар кўринди. Улардан бирининг ўзини катта олиши яққол
кўзга ташланиб турарди. Сочи қоп-қора, калта соқоли ҳам
тўсдай, бахмал кўзли. Келишган афиналиклар намоянда-
си. Инглизча гаплашаётган шу эди.

Қолган учови ҳамма грекларга ўхшаган оддий греклар
эди. Бири хўппа семиз, калондимоғ ва олифта, сочлари
ҳатто шу топда ҳам силлиқ қилиб, фарқ очиб таралганди.

Қолган иккиси ёшроқ кўринарди. Бирининг кўзга таш-
ланиб турадиган алоҳида белгиси йўқ. Иккинчиси эса
сиёқидан нимжон ва камқон кўринарди.

Улар Нис ва шериклари билан одатдагидай калимера
деб саломлашишди-да, Ҳожи Михалига жиддий тикилиб
қолишди.

Кекса аскар австралияликларга, булар Мисрдан кели-
шибди, деб тушунтирди.

— Ҳожи Михали сенмисан?— сўради ниҳоят келган-
лардан бири.

Ҳозирги вазиятда «сен»сираб гапириши ғоятда анди-
шасизлик эди. Нис, худди Ҳожи Михали каби, дарҳол
сергак тортди.

— Ҳа, мен,— жавоб берди Ҳожи Михали қисқагина,
лекин хушмуомалалик билан.

— Биз Мисрдан келдик.

— Инглизлар ҳузуриданми?

Тўртовлоннинг ҳеч биридан садо чиқмади. Ҳамма
гап ана шундан сўнг бошланди.

— Биз сен ҳақингда эшитгандик,— деди бири, ошкора андишасизлик билан.

— Мен Мисрга, Экса исмли йигитни жўнатган эдим, сизлар уни кўрмадингларми?

— Йўқ, бундан хабаримиз йўқ,— деди чиройлиси.

— Бўлмаса мени қаердан топишни қаёқдан билдинглар?

— Бизни шу ёққа юборишди. Бошқа ҳеч нарсани билмаймиз.— Бу гал нимжон гап қотди.

Ҳожи Михали ҳеч нима демади. Уларнинг сурбетларча муомала қилаётганлари дилида адоват ҳиссини уйғотганди. Дарвоқе, гап ҳатто андишасизлик билан сўзлашаридагина эмас, балки бу тўрт келгиндининг ўзларини қандай тутаётганларида эди. Улар ўзларини ниҳоятда такаббурона, сурбетларча тутмоқда эдилар. Нис уларнинг ўзлари ҳақида батафсилроқ гапириб беришларини кутарди, аммо улар бу тўғрида лом-мим демай туришарди. Вазият тобора ноқулай тус ола борарди. Ахири Ҳожи Михали агар бирси нима борасида гаплари бўлса кетга чўзишнинг ҳожати йўқ эканини айтди.

— Биз сенинг бу ерда темир каллаларга қарши курашишга қандай ҳозирлик кўраётганингни билишни истаймиз,— деб жавоб қилишди унга. Бу гапни яна чиройлиси айтди, унинг сўз оҳангидан менсимаётгани яққол сезилиб турарди.

— Ўзларинг кимсизлар?—сўради Ҳожи Михали.— Мен сизларни мутлақо танимайман.

— Биз Мисрдан келдик,— деди хўппа семиз.

— Бунинг ўзи камлик қилади,— ўша заҳотиёқ оғзига урди Ҳожи Михали.

— Биз бу ёққа ҳукумат вакили бўлиб келганмиз.

— Қайси ҳукуматнинг?

Эндиликда Ҳожи Михали билан тобора сурбетлашиб бораётган чиройли афиналик орасида яккама-якка олишув бошланганди.

— Эллинлар ҳукумати.

— Хўш, эллинларнинг қайси ҳукумати?

— Мисрдагиси.

— Тушунмаяпман,— деди Ҳожи Михали.— Мисрдаги грек ҳукумати қайси ҳукумат бўлди ўзи? Қай гўрдан пайдо бўлиб қолди у? Кимлар киради унга?

— Доимги ҳукумат-да. Озроқ ўзгаришлар бор. Бу қонуний ҳукумат.

— Демак, метаксасчилар ҳукумати экан-да?— сўради Ҳожи Михали.

— Қандай хоҳласанг, шундай атайвер,— деди нимжон.

— Бу қонуний ҳукумат,— деди хўппа семиз.

— Ким тайинлаган уни? Ким? Мабодо улар Метаксас вақтидаги ўша одамлар бўлса, унда бутун Грециянинг кўрарга кўзи йўқ уларни. Ким тайинлаган ўша ҳукуматни?

— Хўш, илгари ким тайинларди?— истехзо-ла сўради нимжон.

— Иоанн Метаксас, билдингми. Улар пулемёту автоматлар билан ўзларини ўзлари тайинлаганлар.

— Бу қонуний ҳукумат,— деб қўйди яна хўппа семиз.

Ниснинг бу тортишувда Ҳожи Михалини қувватлагиси келаётганди-ю, лекин жимгина қулоқ солиб туришга мажбур эди.

— Кимлар экан ўзи булар? Нима керак экан уларга?— деб суриштирарди Стоун ундан.

Нис қисқагина қилиб, булар метаксасчилар, деб жавоб берди-да, мунозара оқибатини кута бошлади. Мунозара эса давом этарди.

— Мен бунақанги ҳукуматни қувватламайман,— деди Ҳожи Михали.

— Сенинг қувватлашингнинг ҳеч кимга кераги ҳам йўқ,— деди чиройли афиналик.

Ҳожи Михали нафратомуз кулиб қўйди.

— Унда менга мурожаат қилишни нима кераги бор?

— Шу ерда, Грецияда туриб ишга кўмак бериш керак.

Ҳожи Михали ўша ондаёқ сўз оҳангини ўзгартирди.

— Ундай бўлса; қулогим сизларда,— деди у.

— Сенинг илгариги ҳукуматга қарши фаолиятинг бизга маълум,— деди хўппа семиз.— Лекин биз, агар ҳозирги кунда ёрдам берадиган бўлсаларинг, сен ва сенинг кўмакчиларингга афв ваъда қиламиз.

Ҳожи Михали унинг бу гапларига эътибор ҳам бермай:

— Ёрдам берсак? Лекин қандай ва кимга? Бу жуда мужмал гап бўлди-ку?— деб сўради, холос.

— Бутун Греция бўйлаб ҳукуматни қўллайдиган гуруҳларни ташкил этиш керак.

— Сизларга айтгандим, мен бунақанги ҳукуматни тан олмайман.— Ҳожи Михали ўзини тута олмай, деярли қичқириб юбораёзди.

— Гап тан олиш ёки тан олмаслик устида бораётгани йўқ,— деди хўппа семиз, у ниҳоятда айёр эди, бу дарҳол

сезилди. Ҳа, ёшроғи, чиройлироғига қараганда хийла устомонроқ чиқиб қолди.— Гап ёрдам бериш ҳақда кетяпти. Греция ва ороллардаги ҳукуматга ёрдам берувчи гуруҳларни мустаҳкамлаш, кучайтириш зарур.

— Шундоқ денг. Нима мақсадда? Нима мақсадда деб сўраяпман сиздан? Сизларнинг оғаларингга ёрдам бериш учунми? Сизларнинг валинеъмату пуштипаноҳларинг темир каллаларга мадад бериш учунми?

— Инглизларга мадад бериш учун.

— Наҳотки сиз метаксасчиларни инглизлар юборишган бўлса бу ёққа?

— Йўқ,— деди хўппа семиз, бошқалар жавоб бермасидан бурунроқ.

— Хўш, уларга қандай ёрдам бермоқчисизлар?

— Греция ҳамда оролларда ҳукумат тарафдорлари ташкилотлари тузиш билан.

— Хўш, ўша тарафдорлар нима иш қилишади? Шунчаки тарафдор ҳисобланиб юришаверадимиз?

— Йўқ. Қуролланилади.

— Темир каллаларга қаршими?

— Ҳа. Зарурат тугилиб қолса.

— Зарурат тугилиб қолса деганинг нимаси? Ахир энг муҳими шунда-ку. Ё ҳукумат тарафдорларига алоқаси йўқми? Ҳукумат тарафдорларимиш. Очиғини айтаверинг — метаксасчилар ташкилоти деб.

— Метаксас ўлган.

— Метаксас ҳаёт. Мана ҳозир тўрт Метаксас гаплашиб турибди мен билан. Улар борди-ю инглизлар урушда ютиб чиққудек бўлсалар, метаксасчиларнинг дарҳол қайтиб, ишни Иоанн Метаксас етказиб қўйган жойдан давом эттиришларига ёрдам беришимни сўраб туришибди қаршимда.

— Биз биргина нарсани— яхлит Греция давлатини сақлаб қолишни истаймиз.

— Ҳа, ҳа. Парчалаб юбормасликларига йўл қўймасликни,— деди чиройлиси.

— Унга эътибор берма,— деди хўппа семиз.— Сенинг ҳукуматга қарши илгариги фаолиятингдан хабардормиз, мана ҳозир ўша эски гуноҳларингни ювишингга имконият яратиб беряпмиз. Сен ҳукуматни бекорга метаксасчилар ҳукумати деяпсан. Иоанн Метаксас ўлиб кетган.

— Уша ҳукуматга кимлар кирганини айт. Исми-шарифларини. Улар Метаксас вақтидаги одамларми?

— Баъзилари — ҳа, лекин ҳаммаси эмас,— деди хўппа семиз.

— Масалан, кимлар?

Хўппа семиз бир неча кишининг номини айтди.

— Булар Метаксаснинг ҳамтовоқлари. Буни ҳамма ҳам билади.—Ҳожи Михалининг тоқати тоқ бўлди. У тамоман ўзини йўқотиб қўйди. Уч-тўртта номни такрорлади-да, сўнг деди:—Метаксас билан бирга ишлаган ҳар қандай одам метаксасчи. Мен бунақанги ҳукуматга ёрдам беролмайман. Ҳа, шундай кунда ҳам бари бир ёрдам бермайман. Бутун мамлакатда гуруҳлар тузилармиш-а. Нима мақсаддалиги тушунарли. Э-ҳа, темир каллалар билан курашгани-я. Йўқ, аввало метаксасчиларнинг мустаҳкам замин яратиб олишлари учун бу. Бизларнинг ҳозир қаердан келаётганимиздан хабарларинг борми ўзи? Хабарларинг борми ёки йўқ?

— Гавдос оролидан,—нафрат-ла деди чиройлиси. У бу ҳақда кекса аскардан эшитганди.

— Ҳа. Гавдосдан келдик.—Ҳожи Михали жангга ҳозирланган даканг хўроздай қаддини ростлаб, кўкрагини керди.—Биз у ёққа сиёсатига қарши чиққани учун Метаксас қамоққа ташлаган булут овчилари билан литтослик балиқчиларни қутқаргани боргандик. Сизлар бўлса ана шундай бир пайтда етиб келиб, Грецияда метаксасчиларнинг таъсирини мустаҳкамлашда ёрдам беришимизни талаб қиляпсизлар. Бундай қилишдан бурун кекирдагингни узиб ташларман.

— Бу темир каллаларни тор-мор этиш учун зарур, ахир,— деб қўйди хўппа семиз маккорлик билан.

— Агар бундан бирон иш чиққанида мен ҳатто метаксасчиларга ёрдам беришга ҳам тайёр эдим. Локин гап бунда эмас. Сизларнинг ўз ўй-режаларинг бор. Сизлар метаксизмни, яъни фашизмни ёймоқчи, ўтказмоқчисизлар. Темир каллалар билан сизларнинг хоҳиш-истакларинг бир.

— Унда бизлар нима учун бу ерда, ўшалар билан қоладик?— гапга аралашди тўртовлон орасида энг ёши.

— Чунки оғаларинг сизларни ютиб юборишини билардиларинг, бу эса ҳисобларингда йўқ эди. Бу ерда темир каллалар билан қолишни истамадиларинг. Кейин, темир каллаларнинг Грецияда хўжайинчилик қилишларини хоҳламайсизлар. Локин бу ишни заррача ўзгартолмайди. Сизларнинг метаксизмларинг фашизмнинг ўзгинаси. Темир

каллалар билан урушда инглизларга ёрдамлашиш истакларинг бўлгани туфайли метаксизм яхшиланиб, ўзгариб қолмайди. Сизлар инглизларни шунинг учун ҳам танлагансизларки, улар сизларнинг Грециядаги ички ишларингга аралашмайдилар. Темир каллалар бўлса аралашилари тайин эди. Айтмоқчи, ораларингда темир каллаларни маъқул кўрадиганлар ҳам бордир.

— Бизлар инглизлар тарафдори, темир каллалар душманимиз,—деди нимжон.— Шунинг ўзи етарлидир. Сен учун шунинг ўзи кифоя бўлса керак.

— Йўқ, бунинг ўзи кифоя эмас.

— У ҳолда биз сени ҳануз ҳукуматга қарши иш тутяпти деб ҳисоблаймиз,—деди нимжон.— Қонуний ҳукуматга, бунинг устига инглизларга ҳам қарши деб ҳисоблаймиз.

— Инглизлар номидан сўзлашга сизларнинг ҳақларинг йўқ. Мен темир каллаларга қаршиман, метаксасчиларга ҳам, кимки бизни эзмоқчи, зулм қилмоқчи бўлса, барчасига қаршиман.

— Ҳукуматга қарши де,— хотиржамлик билан такрорлади хўппа семиз.

— Қайси ҳукуматга?— Ҳожи Михали ғазаби қайнаб қалт-қалт титрар, бироқ ўзини тийиб турарди.— Эллада ва оролларни ўз ҳолига ташлаб қочган бир ҳовуч қаллобларни ҳукумат деб эълон қиласизлару бизни бунга лаққа ишониб, дарров тан олади деб ўйлайсизларми? Грек ҳукумати фақат Грецияда бўлиши мумкин. Сизларни эса, метаксасчилар, тугатганмиз. Инглизлар урушда ютиб чиқди дейиши билан тайёр ошга баковул бўлиб келамиз-у, буларга: «Мана, бизлар ҳукуматмиз», деймиз, деб чучварани хом санаб юрибсизлар. Сизларни ким тайинлади? Қай гўрдан пайдо бўлдиларинг ўзларинг? Уқ ва снарядлар билан қарши оламиз сизларни. Метаксизм ҳалқумимизга келган. Ҳукуматларинг бошларингда қолсин. Бутун Грецияни қурол билан даҳшатга солиб турдиларинг, ўзларингга адоват-ла қараганларни турмаларда чиритдиларинг. Хўш, буларни унутди деб ўйлайсизларми бизни? Эй метаксасчилар, туёқларингни шиқиллатиб қолларинг бу ердан. Тушундиларингми? Жўнаб қолларинг бу ердан!

Ҳожи Михали вазминлик билан сўзларди-ю, аммо ғазаби тошиб кетай-тошиб кетай деб турарди. Оғзидан чиқаётган сўзларга жо бўлган залвору қудрат бу жиккаккина одамни ҳамманинг кўзи олдида тоғдай юксалтира борарди.

Нис унинг вужудида жўш ураётган шиддат ва ғазабни, уларни Ғавдосга етаклаб борган беқийёс қудратни сезиб турарди. Унинг, Ниснинг танида ҳам худди ана шу қудрат бор эди. Наъзида бу сўзларни унинг ўзи айтаётгандай эди. Уларнинг ҳаёт ришталари бир-бировига тўр мисоли чирмашиб кетганди гўё. Кеча ҳам, бугун ҳам шундай, келажакда ҳам шундай бўлиб қолади.

— Ҳеч қаяққа кетмаймиз!—жаҳл билан деди хўппа семиз.

Шу пайтгача семизнинг жаҳли чиқмаётган эди. Бироқ Ҳожи Михали унинг қитиқ патига текканди.

— Шу ерда қоламиз ва кўп баҳслашамиз сизлар билан,— деди у.— Гапимга қулоқ беринг. Урушда инглизлар ютиб чиқади. Бу дарров битадиган иш эмас, лекин эртами-кечми улар бари бир устун келадилар. Ана ўшанда биз бари бир келамиз Грецияга. Сизлар эса халал беролмайсизлар бунга.

— Олисдан сизларга шундай туюлади. Грециянинг ўзида бўлса манзара мутлақо бошқача кўринади. Бутун Греция сизларга қарши бош кўтаради. Сизларнинг башараларингни яхши таниб олганмиз. Эндиликда бемалол думларингни тугиш келади қўлимиздан.

— Бу ёққа олиб келадиган куч-қудратимизни йўқ қилишга чоғларинг келмайди!— Ушқирди семиз.— Бутун бошли армия, қуроли куч билан келамиз. Ана ўшанда бизга қарши тура оласанми, Ҳожи Михали? Хўш?

— Ушандаям — бари бир бу грек ери, грек техникаси... Барчаси сизларга қарши туради. Грецияда қўлларингдан ҳеч иш келмайди. Башартики грек аскарлари хорижий ўлкаларда жанг қилаётган эканлар, улар темир каллаларга зарба бериш учун урушяптилар, сизларнинг манфаатларингни кўзлаб эмас.

— Улар танлаб ўтирмайдилар,— такаббуруна деди нимжон.

— Янглишасизлар,— деди Ҳожи Михали вазминлик билан.— Уларни мажбур қилолмайсизлар. Баъзиларни ҳисобга олмаганда, албатта. Мисрда нималар бўлаётганидан хабарим йўғ-у, лекин имоним комилки, у ерда метаксасчиларга ортиқ хизмат қилишни истамайдиган греклар етарлича топилади.

— Бу ҳеч нимани ўзгартолмайди,— деди семиз.— Биз сенга имконият яратиб бергандик, Михали, сен бўлсанг бундан фойдаланмадинг. Сен давлат коинисан.

— Жўналаринг бу ердан, метаксасчилар. Юборган корчалонларингнинг олдига бориб, Грецияда Метаксас замони тугабди, у ёқда ҳеч кимни ҳеч қанақанги ташкилотга тортолмайсанлар, деб айтларинг. Э ўша ҳукумат тарафдорлари бўлган сенлардан ўргилдим!— тўсатдан бақриб берди у бўғилиб.— Йўқолларинг, қораларингни ортиқ кўрмай бу ерда!

— Биз шу ерда қоламиз,— деди ораларида энг ёши.— Биз мэрияга қамаб қўйилганларни озод қилишларинггни талаб этамиз.

Ҳожи Михали индамади. У тўртовиға бир-бир назар ташлади, нигоҳи ҳеч қайсиларида тўхтамади, ҳеч нима деб жавоб ҳам бермади. Ҳа, бир оғиз ҳам гапирмади. Кейин у шартта бурилди-да, чиқиб кетди. Унда ҳатто нафратдан асар ҳам кўринмади. Шунчаки булар унинг учун оламда йўқдай эди. У буларга жўнаб қолишни буюрди. Улар кетишади. Шу билан машмаша тугайди, вассалом.

Бироқ иш у ўйлаганчалик жўнгина эмасди.

32 боб

Нис семизга диққат билан тикилди.

— Сизларни бу ёққа юборганларига ишонмайман,— деди у.

— Ишонмасанг, ишонма,— деди семиз.

— Бу ёққа қандай келдинглар?

— Бу бизнинг ишимиз,— деди чиройли афиналик.

— Хўш, бўлмаса, қандай келган бўлсаларинг, ўшандай жўнанглар.

— Бу ҳам бизнинг ишимиз,— деди семиз.

— Кўрамиз,— босиқлик билан деди Нис.

— То мэриядагиларни бўшатмагунларича кута турамиз,— деди нимжон.

— Бўлмаса Ида ўсиб бориб осмонга етгунича қутаркансизлар. Борди-ю, бу ерда шунчалик узоқ қоладиган бўлсанглар шартта дорга осамиз-қўямиз. Қани, бир жўнаб қолинглар-чи!

— Ия, ҳали сен пандавоқи билан анави бузуқи чол бизга буйруқ қиладиган бўлиб қолдиларингми?— Қутуриб кетганидан чиройли афиналикнинг ҳатто тили айланмай қолди.

— Шундай,— жўнгина жавоб берди Нис.

— Вой исқирт ялангоёқлар-эй. Ҳаммаларингни бир-бировингга урган одамнинг ҳақи кетмас экан.

Нис хатосини тузатиб ўтирмади. Балиқчи, деҳқон, тўқувчи, денгиз булути овчилари — улар учун бир хилда қора халқ. Бир-биридан фарқи йўқ авом. Нис уларнинг жўнашини кутиб жойидан жилмай тураверди. Қаёққа жўнашлари лозимлигини унинг ўзи ҳам билмасди. Ишқилиб кетишлари керак.

— Биз мэрияга қамаб қўйилганларни ҳозироқ озод этишларини талаб қиламиз.

Нис аста бош чайқаб қўйди.

— Унда ўзимиз озод қиламиз,— деди чиройли афиналик.

Нис ўзини босиб, бир зум индамай турди, бироқ қуйидаги сўзлар ўз-ўзидан отилиб чиқди оғзидан.

— Қани, уриниб кўринглар-чи, аини муддао бўлади-да,— деди у.— Бировга тегмай, жимгина турган одамни ўлдириш қийин. Лекин у сенга қарши қўл кўтарадиган ёки бирон ёмонликни раво кўрадиган бўлса бундан осон иш йўқ. Тушундиларингми, метаксасчилар?

— Ўлдириш — бу қўлларингдан келади,— деди ораларида энг ёши.

— Минг карра афсуски, кечикиброқ ўргандик-да,— хотиржамгина деди Нис унга.

Шундай қилиб улар кулбадан чиқа бошладилар. Биринчи бўлиб нимжон ташқарига йўл олди. Жаҳл ва ғазабдан у қалтирарди. Қолганлари ҳам унга эргашдилар. Ораларида энг ёши ҳаяжондан қизариб-бўғриқиб кетган эди. Унинг орқасидан кўзларида ғазаб учқунлари чақнаган чиройли йигит одимлади. Семиз эса шошилмай, бир маромда қадам ташлаганча, ҳаммадан кейин ташқарига юрди.

— Бари бир биздан ожизсизлар,— деди семиз остонага етганда.— Ҳукуматга қарши қўлларингдан ҳеч иш келмайди.

— Қанақанги ҳукумат?— сўради Нис.— Гавдосдагими, сенларнинг жойларинг ана ўша ер.

Аммо бу пайтда улар гойиб бўлгандилар.

— Нима гап ўзи?— ўша ондаёқ сўради Стоун. Шу пайтгача Берк икковлари бирон марта бўлсин сабрсизлик аломатини намоён қилмай тургандилар. Улар ўлгудек чар-

чаганларига қарамай, боя Ҳожи Михалининг Гавдосдаги воқеа ҳақидаги ҳикоясини бошдан-оёқ итоатгўйлик билан тинглаган эдилар. Бу ерда, кулбада ҳам чидам билан бу мунозаранинг тугадини кутдилар. Улар нима гап бўлаётганини тушунмадилар-у, лекин кекса инглиз билан бир чеккада, тортишувга шоҳид бўлиб, дарғазаблик, адоват ҳамда ўлим дағдағасини сезиб-фаҳмлаб турдилар.

— Булар метаксасчилар, Мисрдан келишибди,— деди Нис.

— Бу ёққа қандай келишибди?— сўради Энгес Берк.

— Айтишни исташмади.

— Жин урсин. Балки қайтишларида бизниям ола кетишар?

— Менга анави қораси Кипрдан қайиқда келишганини айтди,— деди кекса аскар.— Қирғоққа икки кун аввал туришган экан.

— Бу одамлар сизларга ҳамроҳлик қилмайди. Уларнинг хизматидан воз кечардим мен.

— Бу ёққа нимага келишибди ўзи?— сўради Стоун.

— Метаксасчиларнинг таъсир-мавқеини мустаҳкамлагани. Уларнинг айтишларича Мисрда грек ҳукумати тузилганмиш. Худди Метаксас вақтидагидақа. Ҳаммалари метаксасчилар экан. Аммо мен бунга ишонмайман. Уларни бу ерга метаксасчилар юборгани балки тўғридир. Лекин инглизлар бунақанги ҳукумат тузилишига йўл қўймаслар.

— Сабаб?— сўради Стоун.

— Улар фақат бир нарсани — бу ерда то уруш тугагунча метаксасчилар ташкилотларини сақлаб қолишнинггина ташвишини қиляптилар. Улар, бизни ҳукумат юборди, биз билан ҳамкорлик қилинг, дейишди Ҳожи Михалига. Уша ҳукуматнинг борлиги наҳотки рост бўлса?

— Кўриниб турибдики, бор экан,— деди Берк қуруққина.

— Башарти улар инглизлар урушда ютиб чиқишлари билан ҳокимиятни қўлга олиш учун бу ерда метаксасчилар ташкилотини тузмоқчи эканлар — демак, булар ҳам худди темир каллаларга ўхшаган душманамиз экан.— Нис қизишгандан-қизишиб борарди.

— Қандай бўлгандаям, аввало темир каллалардан қутулишинлар керак,— деди Энгес Берк.— Шундоқ экан, уруш бир ёқлик бўлгунча бу гапларни йиғиштириб қўя туриш керак.

— Йўқ, унда кеч бўлади,— деди Нис.— Бу ерда, Грецияда олдиндан шайланиб туришимиз зарур.

— Э, ёлгон гапиряпти улар,— деди Стоун.— У ёқда, Мисрда метаксасчилар ҳам, антиметаксасчилар ҳам тўлиб ётган бўлса кераг-ов.

— Эҳтимол. Лекин у ерда метаксасчилар ҳукумати тузилган бўлса, бояги одамнинг айтгани тўғри чиқади. Улар инглизларнинг қўллашидан фойдаланиб, яна елкамизга чиқиб олишади. Ихтиёрларида қўшинлари ҳам бўлади, бу тўғри гап.

Берк шу топда, Ниссиз Мисрга етиб олишимиз қийин, деган ўй билан банд эди. Стоун эса бундан ташвишланмасди. Стоун метаксасчилар билан антиметаксасчилар орасидаги кураш ҳикоясига қулоқ соларкан, суҳбатга батамом берилиб кетганди.

— Уларни нимага қўлдан чиқариб юбордингиз?— сўради Стоун.

— Билмадим,— деди Нис.— Мен Ҳожи Михалидан ибрат олиб шундай қилдим, уларга бу ердан жўнаб қолишни ўша буюрганди-да, ахир.

— Бизни ҳукумат юборди, дейишдими?— яна қайтариб сўради Стоун.

— Ҳа. Лекин уларнинг ҳаммаси метаксасчилар экан-да.

— Хўш, нима қипти шундай бўлса?

— Гап шундаки, Мисрда тузилган ҳукумат — метаксасчилар ҳукумати бўлиб чиқади. Борди-ю метаксасчиларники бўлмаса-чи, унда ўша ҳукумат бу ерга метаксасчилар ўз одамларини юбораётганидан хабардорми, йўқми?

— Нақ парламентда ҳал қилаётганда-я,— деди Берк ва совуқдина қўшиб қўйди:— Афсус, буни ҳукуматнинг ўзидан сўролмайсиз-да.

— Афсуски шундай,— жиддий деди Нис.

— Бунинг ишга ёрдами тегарди-да,— кулди Стоун.

— Ҳа, жавобини эшитсак зарар қилмасди,— деди Нис.

— Менга фақат битта нарса: бу ердан қандай қутулиб кетиш фикри тинчлик бермаяпти,— деди Берк.— Қани энди анави архар оёқ шайтонвачча инглизлар билан келиб қолса, шу бугуноқ йўлга чиқардик-да.

— Агар фрицлар тоғдан ёпирилиб тушган тақдирдаям, ҳозироқ ухлайман бориб,— деди Стоун, метаксасчилар ҳақидаги гапларга чек қўйиб.— Қорнимни тўйгазаману ётаман, бошқа ҳеч нарсанинг кераги йўқ менга.

Нис жимгина қулоқ соларди-ю, лекин асло тинчлана олмасди. Ҳаммаси кулгили, тақдирнинг майнавозчилигига ўхшайди-я. Булар метаксасчилар Гавдосда қамаб қўйган одамларни қутқаришса. Қайтганларида эса уларни Мисрдан келган метаксасчилар қарши олиб, ўзлари билан ҳамкорлик қилишни таклиф этиб ўтиришса.

— Қайиқ қалай, жойидами?— сўради Берк Нисдан.

— Ҳа,— паришонхотир жавоб берди Нис.

— Йўлга овқатни, чучук сувни қаёқдан оламиз?

— Литтосликлар ҳаммасини тўғрилаб беришади.

— Ниҳоят сафарга чиқадиган бўлдик-да,— деди Стоун.

— Ошиқма ҳали, ҳолва деган билан оғиз чучимади,— деди Берк.

Стоун аранг чўкди ерга. Намгарчиликда аъзойи бада ни карахт бўлиб қолганди. Кекса аскар тўсатдан:

— Макферсон билан бошқаларга нима бўлди?— деб сўраганида у ўтирган эди.

Назарларида бу воқеалар аллақачонлар бўлиб ўтган-у, ёдларидан кўтарилиб кетгандай эди.

— Тамом бўлди,— бир оздан сўнг жавоб берди Берк. У бу қўпол, чапани гапни атайин ишлатганди.

— Мак ҳалок бўлдими?— чўчиб, баланд товуш билан деди қария.

— Шундоқ. Шеригиям. Офицерларнинг қаёқдалигини эса билмайман.— Шарт-шурт деди Берк.

— Ё худовандо. Қандай қилиб?

— Пулемёт.— Кейин сал мулойимроқ қилиб, қўшиб қўйди:— Уша ердаёқ чўкиб кетишди.

— Ё худо.

— Дардингга шерикман,— деди Нис ҳорғинлик билан.

Қария ҳеч нима демади. У ҳуши учиб ўтирарди. Немислар ўлдирса, бу тушунарли. Лекин греклар-чи? Нима учун? Қандай бемаънилиг-а.

— Ё худовандо,— тагин такрорлади у.— Мак.

— У ҳаммасини тўғри тушунарди,— деди Нис.— Ҳа. У тушунарди.

— Нимани тушунарди?— сўради қария.

— Ҳеч нимани,— деди Берк, Нис жавоб бериб улгурмасидан илгарироқ.— Ҳеч нимани. Ўзи одатда шунақа бўлади — тамом-вассалом. Биз эртага жўнаймиз бу ердан. Бунақасиям бўлади.

Нис индамади. У, Берк инглизга жўрттага шундай деди, деб ўйлади. У эътироз билдириб ўтирмай, чўзилди ва то кулбани қаттиқ хурраги тутиб кетгунича анави тўрт метакасачи ҳақида ўй суриб, ғазабдан титраб ётди.

33 боб

У Талос билан икки инглиз кириб келганида уйғонди. Шовқиндан уйғониб кетди. Юпқагина тахтавон эшик қоронғида ғашга тегиб қаттиқ гийқиллаб очилганди.

— Шу ердасизлар? — Бу ёш Талоснинг овози эди.

— Шу ердасиз, — жавоб берди Нис уйқу аралаш. —

Шу маҳалгача қаёқларда қолиб кетдинг?

— Бизлармиз бу. Мен билан инглизлар, — деди Талос.

— Биляпман. Биляпман. Қарда эдинглар?

— Кетларингдан бораётгандик.

Иккала австралос ҳам уйғониб кетишди. Берк инглиз лейтенантдан нима гап бўлганини суриштиришга тушди.

— Касофат босиб улоқиб юргандик, — жавоб берди лейтенант.

Нис бир йўла ҳам грекча, ҳам инглизчага қулоқ соламан деб охири чалқашиб кетди. Шундан сўнг у фақат лаби-лабига тегмай бидирлаётган Талоснинг сўзларинигина тинглай бошлади. Нис унинг гапини бўлди:

— Хавро Спатиға нимага бормадинглар?

— Катта елканимиз узилиб тушди. Орқаларингдан учиб бораётгандик-да ўзиям. Нима, бизларни кўрмадингларми?

— Қай пайт?

— Биринчи куни, кечки пайт. Наҳотки бизларни кўрмаган бўлсанглар! Сизларга етай-етай деб қолгандик. Шунда бирдан пўртана бостириб келиб, катта елканни узиб юборди. Тўнкарилиб кетишимизга сал қолди. Инглизлар менга ёрдам беришолмади, нега деганингизда, уларга нима деб тушунтиришни билмадим, анави новчаси бўлса ҳадеб кулади.

— Тушунарли, — деди Нис. Унинг аъзойи бадани чарчоқдан шалвилаб бораётганди.

— Мен тумшуқ елканлари ёрдамида сузмоқчи бўлдим, бундан ҳеч иш чиқмади. Қирғоққа чиқиб елканни тузатмаса ёки янгисига алмаштирмаса бўлмасди.

— Бу ёққа қандай етиб келдинг?

— Тумшукдаги елканлар билан. Менга қара, Нис, сенга айтадиган гапим бор. Бу ёққа келаётганимизда бутун бошли моторли қайиқлар флотилиясини учратдик. Темир каллалар эди улар. Уларни Эргасда, бу ердан йигирма километрча нарида кўрдик. Улар қўлтиқда туришган экан.

— У ерда нима керак экан уларга?— суриштиришда давом этди Нис.

— Бирон нарса керак бўлиб қолгандир-да. Мен қўлтиққа кириб ўтирмадим, Хавро Спатига эса тумшукдаги елканчалар билан етиб бориб бўлмасди. Йўлда қайиқда юрган бир эргаслик балиқчини учратдик. Уша, бутун соҳил бўйини моторли қайиқ тутиб кетди, деди. Биз томонлардаям шунақамиш. Улар эртага Литтосга етиб келишлари мумкин. Шунинг учун бу ёққа қараб келавердик. Эрталаб сизларни кўргандик. Соҳил ёқалаб келаётгандик, лекин елканчалар билан қувиб етиб бўлармиди.

— Демак, моторли қайиқлар соҳилда тўхтаб турган эди де?— Нис туриб ўтирди.

— Ҳа. Ниманидир кутишаётганди. Бу ёққаям келишади ҳали.

— Шундай. Албатта келишади.

— Хавро Спатида нималар бўлди?— сўради бола.

Нис қисқагина қилиб гапириб берди, Сарандаки ҳақида ҳам. Талос қошларини чимириб тинглади, болаларча қувноқлиги ўша ондаёқ барҳам топди, бироқ у чурқ этиб оғиз очмади. Ҳаммага ўхшаб индамади. Ниснинг эса моторли қайиқлар хаёлидан нари кетмай қолганди.

Кейин инглизча сўзларга қулоқ солди. Бу пайт лейтенант:

— Энди қайиқ беришар, ахир?— деяётган эди.

— Ҳа,— деди Стоун.

— Худога шукур. Қачон йўлга чиқсак бўларкан?

— Ҳозироқ,— деди Энгес Берк.

— Эрталаб,— деди Стоун.— Олдин ухлаб олиш керак.

— Соат неча бўлди экан ҳозир?— сўради Берк.

— Қоқ ярим кеча,— заҳаромуз жавоб берди майор. Нисга унинг овози ғалати эшитилди. Майор эса сўзини давом эттирди:— Бу ердан қанча тез жўнасақ, шунча яхши. Моторли қайиқлар соҳил бўйлаб бекораки сайр қилиб юргани йўқ.

— Бу шайтонвачча моторли қайиқлар тўғрисида гапирдимиз сизга?— сўради Берк Нисдан.

— Ҳа.

— Бўлмаса дарҳол жўнаш керак,— деди Берк.
— Эрталабгача кутса бўлади,— деди Стоун.
— Сиз нима деб ўйлайсиз?— Энгес Берк Нисдан сўради.

Нис ушбу сониянинг қанчалик масъулиятли эканини ҳис этиб турарди. У айни шу дақиқада, ҳал қилувчи дамда тагин иккиланажагини ҳам сезиб турарди. Унинг ҳар қачонгидан кўра ҳозиргичалик Ҳожи Михали билан қолгиси келган эмасди. Анали тўрт метаксасчи уни Мисрда кетаётган катта урушда қанчалик иш қила олиши устида бош қотиришга мажбур этганди. Лекин бу ерда қила олиши мумкин бўлгани эса, наздида, ниҳоятда арзимас ишдай туюларди. Ана шу фикрлар бошини ғовлатиб юборганди. Лекин ҳозир бир қарорга келиши керак. Дарҳол, ҳозироқ. Хуллас у, яна айниб қолишга имкон бермаслик мақсадида, шартта бир қарорга келди.

— Ҳозир жўнаган маъқул,— деди у.

— Тагин йўлга отланарканмизда,— эътироз билдирди Стоун.— Менинг уйқум келяпти.

— Бу ерда тутилиб қоладиган бўлсак, унда немисларнинг «Stalag»ида ухлайсан мириқиб,— деди лейтенант.

— Бари бир йўлга озиқ-овқат, сув керак, шу маҳалда бировларни уйғотиш яхши эмас-ку, ахир,— деди Стоун.

— Одамлар тура бошлашди аллақачон,— деди Нис.— Кетга чўзмаганимиз маъқул.

— Бўпти, бўпти,— деди Стоун ва кулиб туриб ўтирди. Нис қоронғида бу кулгини эшитаркан, мала ҳурпайма соч, қинғир-қийшиқ тизилган тиш, кулиб турган юмалоқ кўзларни кўргандай бўлди.

Стоун ўрнидан туриб:

— Қани, кетдик бўлмаса,— деди.

— Егулик масаласида Ҳожи Михали билан гаплашишим керак,— деди Нис.— Ораларингдан бир одам мен билан биргалишиб борса бўларди.

— Модомики гап егулик масаласида экан, каминалари борадилар-да,— деди Стоун.

— Сиз бу орада қирғоққа тушиб, қайиқдаги сувни тўкиб турсангиз,— деди Нис Беркка.— Қайси қайиқлигини биласиз-а? Бу ёққа келганимиз, Ҳожи Михалининг қайиғи.

— Шундай қилиб, ҳозироқ жўнаймизми?— сўради лейтенант.

— Сал кейинроқ, тонгга яқин. Тайёргарлик кўришга икки-уч соат кетади.— Нис то Стоун бошмоғининг чирий бошлаган ипларини боғлаб бўлгунича кутиб турди.

Талос грекчалаб сўради:

— Нима бўлди?

— Биз кетяпмиз,— деди Нис.

— Ҳозир-а?

— Ҳа. Аввал Ҳожи Михали билан гаплашиб оламан.

— У сизлардан кейин етиб келган литтосликлар билан бирга. Қирғоқда ўшаларни кутиб турган экан. Биз етиб келганимизда улар ўша ерда экан. Нимага кетяпсизлар? Моторли қайиқлар келаётгани учунми?

— Шундай,— жавоб берди Нис бафуржа.— Ўша айтаётган жойинг қаерда?

— Ўзим бошлаб бораман,— деди Талос.

— Иш битгач, яна шу ерга келинглар,— деди Нис Энгес Берк ва бошқаларга.

— Нега энди ўзингиз қирғоққа туша қолмайсиз? Бу ерга тагин келиб нима қиламиз?

— Бунчалик шошилаётганимизни Ҳожи Михали кўрмай қўя қолсин. Уни ранжитмоқчи эмасман. У сизлар билан хайрлашгани келади.

Берк қоронғида хўрсиниб қўйди ва шундай деди:

— Хўп.

Нис билан Стоун кулбадан чиқиб, Талосга эргашиб, Ҳожи Михалини излаб кетишди.

34 боб

Ҳожи Михали ва бўлак литтосликларни Талос бошлаб борган пастаккина уйнинг остонасида учратишди. Ҳожи Михали кичкина, беш сантиметрлик миномётни кўтариб келаётган экан. Орқасидан келаётган оёқ яланг балиқчи солотерн, пистолет-пулемёт ва люгерни қўлтиқлаб олганди.

— Тайёрмисизлар?— кўзи тушар-тушмас сўради Ҳожи Михали Нисдан.

— Биз яна сенинг ёрдамингга муҳтожмиз. Йўлга чучук сув билан бир оз егулик керак,— деди Нис.

— Ҳозир манави қурооларни мэрияга элтиб ташлайман-у, кейин ҳаммасини тўғрилаб бераман.

Стоун қоронғида эгилиб, Ҳожи Михалининг қўлидан миномётни олди-да, ўзи кўтариб кетаверди. Жиккаккина Ҳожи Михали учун бу паҳлавонлар кўтарадиган оғир юкдай, паҳлавон Стоун учун эса ўйинчоқдай гап эди.

— Сарандакига ўхшайдиган одамни биринчи марта учратишим,— деди Ҳожи Михали меҳри товланиб, ҳаммалари йўлга тушганларида.

— Агар сен эътироз билдирмасанг, биз ҳозироқ йўлга тушсак,— деди Нис.

— Сирнослик ёш Талос моторли қайиқларни кўрганини сенга гапириб бердимиз?

— Ҳа. Мисрга қараб қанчалик тезроқ йўлга чиқсак, шунчалик яхши.

— Малла соч паҳлавон менга манави қуролни қандай отишни ўргатиб қўйса бўларди,— деди Ҳожи Михали миномётнинг тиргагидан ушлаб бораркан, хушмуомалалик билан, аynи чоғда ёрдам беришга тайёр эканини англатувчи бир оҳангда.

— У миномётдан қандай отишни кўрсатиб қўйишингизни илтимос қилапти,— деди Нис Стоунга.

— Жуда осон бу,— деди Стоун.— Бўпти, кўрсатаман.

— Кўрсатиб қўярмиш. Лекин миномётни мэрияга олиб бориб нима қиласан?

— Барини ўша ерга жамлаб қўймоқчиман, чунки бизлар ҳам Литтосдан чиқиб кетишни хаёл қилиб турибмиз. Темир каллалар моторли қайиқларда қирғоқ ёқалаб келишяпти, исталган кун бу ерга ҳам етиб келишлари мумкин. Лоақал қуролларни ўзимиз билан тоққа олиб чиқиб кетайлик деяпмиз.

— Сен билан ажралишаётганимдан жуда афсусланаман, Ҳожи Михали.

— Илтифотинг учун раҳмат. Сени яхши билиб олдим, Нис Галланос. Мисрга етиб боргач Эксага нима бўлганини билишга ҳаракат қил. Кейин, инглизлар билан алоқа боғлашимга ёрдамлаш, уларга биз тўғримизда, Дикте ҳамда Сфакиядан қандай мадад олишлари мумкинлиги ҳақида сўзлаб бер. Локин энг муҳими — Эксага нима бўлганини бил.

Бу аснода улар мэрия эшигига яқинлашиб қолгандилар. Бу Литтосдаги яккаю ягона икки қаватли бино эди. Бундан ташқари, энг янги ҳамда энг мустақкам бино ҳам шу эди. Литтосликлар қамаб қўйган метаксасчилар билан солиқ йиғувчилар ана шу бинонинг хоналаридан бирида

ўтиришганди, зотан Литтос қишлоғида турманинг ўзи йўқ эди.

Ҳожи Михали дастлабки, кимсасиз хонада пайпаслаб, донаси узун-узун италянча гугуртни топди, фонус ёнди.

— Инглизлар билан нималар тўғрисида гаплашишингни батафсил тушунтираман сенга.

— Сенинг фикрингча, ҳар қалай Эксага нима бўлган нийкин?— сўради Нис.

— Ўзим ҳам билмай қолдим.

— Балки Мисрга етиб боролмагандир,— деди Талос оҳистагина.

— Бундай бўлиши мумкин эмас. Унинг инглизлар билан ёки ўзи билмагани ҳолда метаксасчилар билан гаплашгани тайин. Бор гапни у кимгадир айтиб берган. Анави тўртови Литтос тўғрисида, мен тўғримда, шу ерга, мэрияга қамаб қўйилган метаксасчилар тўғрисида билишаркан-ку. Буни улар фақат Эксадан билиб олишлари мумкин. Экса бўлса метаксасчиларга ўлақолса айтмасди бу гапларни. Кейин, нега қайтиб келмади у? Экса — содиқ ва абжир йигит.

— Қаёққа қўйй буни?— сўради Стоун миномётга ишора қилиб.

Нис хоҳлаган жойингга қўйвер дегандай имо қилди.

— Эксага қандай ҳаракат қил деб тайинлагандинг?— сўради Нис Ҳожи Михалидан.

— Буни шароитга қараб ўзи ҳал қилиши керак эди. Инглизларга йўлиқиб, бу ерда биз қандай ҳарбий ёрдам кўрсатишимиз мумкинлигини сўзлаб бериши лозим эди. Темир каллаларга зарба бериш қўлимиздан келишини, чунки метаксасчиларга қарши курашиш мақсадида илгарироқдан тайёргарлик кўриб қўйганимизни, худди ана шунинг учун ҳам улар айтган ишни биз, айнан биз бажара олишимизни айтиши керак эди.

— Эҳтимол, уни инглизларнинг ўзлари метаксасчиларга рўпара қилишгандир?

— Билмадим,— деди Ҳожи Михали.— Локин менга анави метаксасчиларнинг барча ишимиздан бунчалик бохабарлиги ёқмаяпти. Буни ёлғиз Эксагина айтиши мумкин эди, локин у буларнинг метаксасчилар эканини билганида асло оғзидан гулламасди.

— Дикте ва сфакияликлар билан қандай алоқанг борлигини сўзлаб беришинг керак ҳали менга. Эҳтимол бу менга асқатиб қолар.

— Яхши,— деди Ҳожи Михали ва ошиқмай қўшиб қўйди:— Елғиз сенгагина айтаман. Ҳатто инглизларнинг ҳам буни билишларини ҳожати йўқ. Локин кейинроқ батафсил гапириб берарман, ҳозир бўлса малла паҳлавонга айт, миномётни тушунтирсин.

— Миномётни қандай ишлатишни кўрсатинг унга,— деди Нис Стоунга.

— Бунисининг тузилишиям худди катталарига ўхшаган. Уни ўзингиз ҳам билиб олдингиз-ку, ахир.

— Ҳар қолда менга яна бир марта кўрсатиб, гапириб беринг, кейин ўзим тушунтираман унга,— деди Нис.

Шундай қилиб Стоун ёнламасига ҳаракатга келтирадиган, пасту баландга кўтариб-туширадиган механизмнинг мурвати қандай ишлашини кўрсата бошлади. Тагин у нишондан фойдаланиб бўлмаслигини, бунинг учун эса ундаги ҳисоб-китоб, немисча ўлчовларни билиш зарурлигини айтди. Сўнгра у катта миномётникига қараганда калтароқ ва йўғонроқ минани олиб, портлатгични қандай жойлашни кўрсатди. Миномётни отиш учун билиш зарур бўлгани ана шугина эди, холос. Кейин учовлари миномёт устига энгашишди, Нис ҳозир эшитганларини грекчалаб Ҳожи Михалига тушунтира бошлади. Талос ва улар билан бирга келган литтослик орқароқда, тикка турганича қулоқ солишарди.

Кўзқисдан анави Мисрдан келган тўртовлон кириб келишди. Улар ҳаво иссиқ бўлишига қарамай, калта деҳқонча курткалари устидан елкаларига чакмон ташлаб олишган эди.

Ҳеч бирлари ҳеч нима дейишмади.

— Бу ерга қамаб қўйган одамларинг қайси хонада?— дея жангари қиёфада олға чиқди чиройли афиналик.

— Ишончли жойда,— деди Ҳожи Михали.— Ишончли жойда, қулфлоглиқ.

— Биз уларни қутқаргани келдик,— деди чиройли афиналик.

— Метаксаснинг арвоҳини қутқаришни истамайдиларми ўзлари?

— Уларни бизга топширишни талаб қиламиз.

— Улар метаксасчилар. Улар йиллаб Литтоснинг сиқиб сувини ичган одамлар. Нимани талаб қилаётганингни ўзинг ҳам билмаяпсан. Бу ердан жўна демабмидим сенга. Ҳаммаларинг жўналаринг!

— Битишиб, келишиб ўтиришнинг фурсати ўтди, Ҳожи Михали,— деди семиз.— Яхшиликча таклиф қилсак, сен рад этдинг. Буни ҳозир ҳамма эшитиб қўйсин деб айтяман.

— Ўз ахлатимни еб, ўз пешобимни ичсам-ичаманки, локин бунга рози бўлмайман!

Улар қилт этмай — семиз билан чиройли олдинроқда, Ҳожи Михали ва Нисга бетма-бет, Стоун миномёт олдида якка тиззалаганча, Талос билан литтослик унинг орқа томонида туришарди. Уларнинг бу туриши ҳаракат асносида тек қотганга ўхшарди.

— Бўшатларинг уларни!— ўшқирди чиройли афиналик.

— Сен аввал ўзингни бўшат. Жиловингни Иоанн Метаксаснинг чангалидан бўшатиб ол олдин.

— Бўл деяпман!— деди чиройли афиналик дағдага қилиб, унинг энгсиз чакмони қати остидан қўл пулемёти кўринди.— Бўл!— тагин ўшқирди у.— Бўласанми, йўқми?!

— Сабр қил,— деди унга семиз.

— Сабр қиладиган жойи йўқ,— деди чиройли афиналик. Кейин яна Ҳожи Михалига ўшқирди:— Хўш?!

Стоунни пулемёт пайдо бўлиб қолгани таажжубга солди. У кўзини узмай, пастдан тикиларди унга. Сап-сариқ мойи артиб ҳам ташланмабди, фонус шуъласида йилтиллаб турибди. Бу греклар уни қандай артишни ҳам билишмайди шекилли? Пулемёт пайдо бўлиб қолгани Стоунни ҳаддан зиёд ҳайратга солганди. У чиройли грекнинг афтида довдираш ҳамда қўрқув зуҳр этиб турганини пайқамаетганди. Қилар ишни қилиб қўйиб, энди ўзи қўрқиб кетганди. Ҳожи Михалининг кўзларига қон қуйилганди, сармаст илонлар буралиб-буралиб рақс тушаётгандай эди бу кўзларда.

— Ҳой метаксасчи,— деди Ҳожи Михали чиройли грекка совуққина.— Ит эмган!

— Бўл тезроқ!— тагин ўдағайлади чиройли афиналик, лекин бу гал сал бўшашиброқ.

Ҳожи Михали унинг башарасига тик боқди. Дағдағаси Ҳожи Михалини чўчита олмаганини кўрган чиройли афиналик бу ёғига нима қиларини билмай қолганди. Нис унинг тайёр бўлганини, шерикларидан бирови орага тушишини кутаётганини кўриб турарди.

Стоун тўсатдан сакраб туриб, бамисоли шитоб билан ерга тушаётган парашютдай чиройли грекка ташланмаганида, эҳтимол ҳеч гап бўлмасмиди.

Ха, балки ҳеч гап бўлмасди.

Эҳтимол семиз ортиқча тортишиб ўтирмай, чиройли шеригини мэриядан олиб чиқиб кетармиди. Аммо Стоун буни Нисчалик яхши билмасди. Стоун чиройли грекнинг довдираб қолганидан беҳабар эди.

Тарки одат — амри маҳол, деганларидай, вужудидаги эски рефлекс — пулемётни кўриб, қичқиригу дағдагани эшитиши биланоқ кўкрагига қурол тақаб турган ганим устига ташланиш рефлекси тилга кирганди.

Стоун худди шундай қилди. Бироқ томпсон пулемётининг тепкиси бағоят енгил эди, устма-уст бир-бирини қувалашиб, калта-калта тариллаган овоз янгради. Яна ва яна тариллади. Овози ҳамду санодай жарангдор эди. Ўз ижодкори Томпсонга мадҳия ўқиётгандай янгради.

Ўқлар Стоуннинг қорни ва юрагининг чап қопчиғига қадалганди. Жуда яқиндан узилганидан ўқлар уни галвир қилиб тешиб ўтганди. Ўқлар ичак-чавоғини ағдариб, ўзини зарб билан мэрия саҳнига чалқанчасига кўтариб урди.

Фақат битта, биттагина ўқ Ҳожи Михалининг кўзига тегди. Нақ томпсон ўқи ўз ҳажмига тенг жойни тешиб кирди. Аммо учинч даврида қуввати зўрайиши оқибатида ташқари чиқаётиб бош суягини пачақлаб юборди. Жазира таъйиқи остида ер қобиғи ёруғлик тезлигида, дақиқанинг юздан бир улуши орасида шу тахлит торс ёрилади, бужмаяди, уваланади. Ҳожи Михали кетга силтаниб, тил тортмай, гурс этиб миномёт мили устига қулади. Бошидан биқирлаб бўтқасимон суюқлик қайнаб чиқиб, хона саҳнида ҳалқоб ҳосил қилди, тизиллаб қон отилди.

Икковлари шу аҳволда ётишибди. Ха, шу тариқа ётишибди.

35 боб

Литтослик балиқчи ўқ узилгани ҳаманоқ чиройли афиналик устига ташланди-ю, калласига тепиб юборди. Кейин ўша ондаёқ семизнинг грибонига чанг солиб, бўға кетди. Қолган иккитасининг қочишга юраги дов бермади. Нис билан Талос устларига ташланганларида ҳайрат-ла бақа бўлиб қолишганди. Бу боя Стоун бир зумгина бошдан кечирган ҳайрат эди. Ғайри ихтиёрий ўзни ҳимоя этиш туй-

гуси билангина устларига ёгилаётган зарбаларни қайтаришга уриниб турди улар — шунда ҳам ўлакساني итқитганларидай, то ўзларини бурчакка улоқтирмагунларича.

Йигитча Талос, сирнослик Талос бўлса пулемётни маҳкам чангаллаганича, ҳадеб тепкисини босарди. Лекин одатдаги ҳол содир бўлди, отилмади, чунки Талос уни ногўғри ишлатаётган эди.

Чиройли грек беҳуш ётар, қовоғи моматалоқ бўлиб кўзлари юмилиб қолган, балиқчи бўлса ҳануз пошнаси билан тепишни қўймасди. Семизнинг эса қўлидан ҳеч вақо келмасди, чунки бари бир уларга бас кела олмаслигига кўзи етиб турарди.

Нис Стоунни турғазинишга уринди. Нимага керак экан бу? Қаддини ростлашга, юришга мажбур этиш учун. Ичакчовоғи даҳшатли тарзда ағдарилиб ётган, қора қонига беланган малла паҳлавонни оёққа турғазмоқчи эди у. Малла сочлари фонус шуъласида қизарди, худди қон сингари қип-қизил бўлиб кўринарди. Ҳаммаси қип-қизил. Соқоли. Сочи. Қони. Паҳлавоннинг бутун жисми қип-қизил. Дастлабки лаҳзада чеҳрасига қалққан оғриқ изтиробни қотгану қолган. Кучук болагаям озор бермасди-я. Оғзидаги нотекис тишлари қон, қизил юзларидан қон оқяпти. Стоун. Эй, девқомат Стоун, ҳатто шу ётиши ҳам паҳлавонона. Сартарош курсисида ўтириб, диктелик раққос-дарвиш номини олган Стоун, шу бугун эрталаб мириқиб ухлашни қандай орзу қилган, самимий, оқ кўнгиладамлардай қандай кулганди-я. Мана, сочлари қип-қизил, бутун вужуди қип-қизил бўлиб ётибди. Ҳаттоки беўхшов, сўлақмондай, жиққа ҳўл бошмоқларигача, ғоятда калта чолворигача қип-қизил. Нис уни яна ерга қўйди...

Паҳлавон Стоуннинг куни битди.

Енида эса Ҳожи Михали. Литтос балиқчиларию барча антиметаксасчиларнинг отахони. Қизишиб туриб ўша заҳотиёқ ўзини босиб оладиган, дилдан чиқариб куладиган ва чин юракдан меҳр-оқибат кўрсатадиган, аммо газабу қаттиққўллик ҳам бегона бўлмаган, абадул-абад қариш нималигини билмаган инсон. Қалбида доимо метаксасчиларга қарши нафрату газаб жўш уриб турган инсон. Ана шунинг эвазига кўзига ўқ қадалиб, миясини яксон қилиб ўтирса-я.

Оппоқ сочлари ажин босган пешона узра кўзлари бурчига тушиб турибди. Бир кўзи эса оқиб тушган, энди кўзлари иккита эмас, ягона.

Боши бутунлай мажақланган.

Уч ярддан келиб текканди ўқ. У Ҳожи Михалини нимта-нимта қилиб юбориши мумкин эди. Лекин танасига зиён етмаганди. Фақат бошига текканди. Бироқ усиз ҳеч нима танасини ҳаракатга келтира олмайди.

У гужанак бўлиб, юз тубан, сассиз-садосиз, қимир этмай ётибди.

Энди девқомат Сарандакини ҳам ўйлаётгани йўқ юраги ачишиб.

Метаксасчиларга қарши нафрати ҳам жўш урмай қолган.

Эксадан ҳам хавотирланаётгани йўқ.

Инглизларга ёрдам бериш фикри ҳам барҳам топган.

Ҳа, бутун борлиги йўқликка юз тутиб, ҳиссиз-сезгисиз ётибди.

Ҳар қандай ишга қодир танасигина қолган, аммо уни ҳаракатга келтира олувчи қудрат йўқ, зеро бундай қудрат — боши мажақланган.

Бу машъум ишни томпсон ўқи, унинг қуввати қилди.

Ана шу куч панасига яширинган метаксасчиларнинг иши бу.

Босиқ, тиришқоқ ҳамда серғайрат Ҳожи Михалининг бир кўзи, ярим бурни, бир қовоғи ўрни ўпирилиб ётибди. Тутам-тутам сочлари қонга беланган, худди Стоуннинг сочлари каби қип-қизил. Қизил ранг, қоннинг ранги, ҳаётнинг ранги. Эндиликда у ёшини билиб бўлмайдиган одам эмас. У мурда. У ўлган.

Стоун, вҳ, малла паҳлавон.

Литтослик балиқчилар отахони Ҳожи Михали. Булут овчиларининг оғаси, метаксасчиларнинг ашаддий рақиби.

Икковлари ётишибди. Жисмларидан бетиним қон оқяпти. Таналарини ҳаёт тарк этди, ҳа, азал-абадга тарк этди.

36 боб

Талос Беркни чақиргани қирғоққа кетди. Литтослик эса тўртала метаксасчини яна бир мартадан кетига тепиб, қутқармоқчи бўлиб келган одамлари ўтирган қулф-лоғлиқ хонага итариб киритди. У бу газандаларни гумдон қилмоқчи эди, лекин Нис Ҳожи Михалининг ўлими метаксасчилардан оддийгина жаводан кўра ортиқроқ нарса-ни талаб этишини ҳис этиб, бунга йўл қўймади.

У литтосликка буларни илгариги бандилар ёнига киритиб, устларидан қулаб қўйиш ва Ҳожи Михалининг қариндошларига хабар беришни буюрди. Ўзи борай деса, улардан ҳеч бирини танимаслигини айтди. Литтослик, унинг ҳеч кими йўқ, фақат акасининг хотини, ёлғиз кампиргина бор, уй-рўзгорига қараб туради, деди. Шунда Нис бориб, ўша кампирни олиб келишни тайинлади.

Кейин фонус билан томпсон қўл пулемётини олиб, йўлакка чиқди. Ҳожи Михали билан Стоунни ётган жойларида қолдирди. Ташқарига чиққач, эшикни ёпди. Бўм-бўш йўлакда ёлғиз ўзи, қўлидаги қуролга тикилганча Стоунни ўйлай кетди. Эндиликда жонсиз жасадга айланиб, руҳи Ҳожи Михали руҳи билан бирга парвозга отланган Стоунни ўйларди у. Бироқ у Ниснинг кўз ўнгиде Кандияда биринчи бор учратган қиёфасида, соябони кенг австралияча шляпа кийиб олган, бошқаларнинг барида сезилган на саросима, на ётсираш ошно бўлмаган қувноқ чеҳраси кулиб турган қиёфасида гавдаланди. Кейин, парашютчилар ўша атрофни кезиб, ўққа тутта бошлаганларида қандай биргалашиб қочганларини эслади. Ушанда орқада қолиб кетганида Стоун уни кутиб турган ва инглизчалаб: «Юр, юрақол, нўхат полвон», деганди кулиб, бу гапни шунчаки, нимадир дейиши лозим бўлгани учун айтганди. Ниснинг инглизчалаб: «Ҳозир, кетяпман», деб жавоб берганини эшитганида қанчалик ҳайрон қолганини асти қўяверасиз. Инглизча гапирганини эшитиб серрайиб туриб қолганди, кейин Оқ тоғнинг яқинроқдаги ён бағрига чиқиб олганларида борлиқни ларзага келтиргундай қаҳ-қаҳ урганини айтмайсизми. Нис худди ана ўша пайтда бу паҳлавон билан бирга бўлса дол қолмаслигини англаган, шунга аҳд қилганди, чунки унга саросимага тушиш, ўзни йўқотиб қўйиш бегона эди. Унинг хотиржам, беозор матонатию тиришқоқлиги, нотекис тишларини қоплаб турган лабларини қимтиши-чи! Бутун борлиғи билан чинакам инсон эди. Бу тўс-тўполонда, жаҳаннамий алғов-далғовда шундай инсонга йўлиқишнинг ўзи бир бахт — омади чопгани эди.

Хаёл иллари шу ерга етганда мэрияга Энгес Берк кириб келди. У унча-мунча гапдан хабар топганди. Талос унга сўзлаб бера олмаганди-ю, лекин ҳадеб бир сўзни такрорлаб, қўллари билан имо-ишоралар қилиб тушун-

тиришга тиришган эди. Берк қандайдир фалокат юз берганини пайқагани. Нис индамай унга фонусни тутқазди-да, эшикни очди. Энгес Берк ичкарига бирров кўз ташлаб, орқага чекинди-ю, эшикни беркитди. Унинг туси ҳам худди Стоунга ўхшаб сарғайиб кетганди.

— Ҳа жин урсин!— деди у.— Кимнинг иши бу?

— Уларда пулемёт бор экан,— деди Нис.

— Кимда?— Берк ногаҳон ўзини ожиз, ҳимоясиздай ҳис этди. Ҳеч қанақанги ниқоб бу туйғусини яшира олмамай қолди. У қуюқ туманда қолгандай, ич-эти эзилиб, оғзи ярим очилиб, кўзлари ҳеч нимани кўрмай бақрайиб турарди.

— Анави Мисрдан келган тўрт киши, уларни кўргандингиз-ку. Қўлларида пулемёт бор эди.

Энгес Берк беихтиёр бош ирғаб қўйди.

— Улар қамоқдаги метаксасчиларни бўшатишни талаб қилишди. Биттасининг қўлида пулемёт бор экан, Стоун ўшани оламан деб унга ташланди.

— Лаънатилар,— деди Берк, бундан кўра ўткирроқ қақорат эсига келмай.

Энгес Беркнинг ич-эти бўм-бўшдай эди. Ҳамиша кулиб турадиган лаблари қуруқшаб кетганди. Ноқулай аҳволда қолганини сезишдан бўлак ҳеч қандай туйғунинг ўзи йўқ эди қалбида. Икковлари нима қилишларини билмай остонада қаққайиб туришарди. Берк вужудини забт этган карахтлигу меровликни яширишга уринарди.

— Уларни қўлга олдингизми?— сўради у ниҳоят, лаблари ғалати бир тарзда аранг қимирлаб, овози ҳам заиф чиқди.

Нис ён томондаги қулфлоглиқ эшикка ишора қилиб деди:

— У ерда, бошқалар билан бирга. Улар ўшаларни қутқармоқчи эдилар.

Энгес Берк Ниснинг қўлидан пулемётни олди.

— Отмайди,— деди Нис шунчаки айтиб қўяётгандек, бепарво оҳангда.

Энгес Берк затворни бўшатган эди, милидан ўқлар шарақлаб тўкилди.

— Уларни ўлдирмаслик керак,— деди Нис ҳафсала-сизлик билан.— Улардан билиб олиш варур бўлган кўп гаплар бор.

— Падарига лаънат.

— Уларни ўлдирмаслик керак,— такрорлади Нис.

— Уша билиб оладиган гапларингиздан ўргилдим. Энди нима фойдаси бор буни?

— Фойдаси бор.

— Бу разиллар Ҳожи Михалиларинг билан Стоунни ўлдирибди-ку, ахир.

— Кўп нарсани билиб олишимиз зарур.

— Бу аблақларни ҳозир ўз қўлим билан отиб ташлайман.

— Йўқ,— хотиржамлик билан деди Нис ва унинг қўлидан пулемётни олди.

— Бўлмаса тезроқ билиб олинг. Чўзишни нима ҳожати бор. Нимага бундай қилганларини айтишсин? Нимага-лигини сиз ўзингиз биласиз-ку, ахир.

— Биламан, лекин ҳаммасини эмас. Метаксасчиларнинг ўзлариям қўрқиб кетганларини Стоун ҳам кўрганида, эҳтимол ҳеч гап бўлмасди. Улар бундай қиламиз деб ўйлашмаганди. Лекин, шунда ҳам бари бир аниқлаш керак.

— Аниқланг унда. Кейин улар билан ўзим ҳисоблашиб қўяман.

— Яхши,— деди Нис боягидек бепарволик билан.

Ҳожи Михалининг кутилмаган ўлими Ниснинг кўзини очган, энди унинг учун ҳамма нарса ойдинлашган эди. Бу ҳатто Лариссада ётган, Гавдосни кўрган Нисдай одамнинг ҳам кўзини очадиган бир далолат — уларга қарши ишлатиладиган бирдан-бир қурол қон эканини эслатиб қўйишнинг далолати эди. Метаксасчилар осонликча жон бермасликлари, улар Мисрда қўл қовуштириб кутиб ўтирмай, балки темир каллалар эгаллаган Грецияда ўз таъсирларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилажакларини ёдига солиб қўйгувчи белги эди.

— Стоунни нима қиламиз? — Беркнинг овози қулоғига чалинди. — Нима қилмоқчисиз уни? Шу ерда қолиб кетаверадими? Ё худо, бу кўргуликни қаранг-а. Шундай пайтда-я. — Берк ҳамон оғзига келганини сўзларди.

Нис Беркнинг кўнглида нималар содир бўлаётганини пайқаб турарди. Ҳимоя ниқоби ғойиб бўлгач, тўсатдан қалб ҳарорати, меҳри ошкор бўлди-қўйди. Сўз оҳангидаги адоват нишонлари ҳам йўқолганди. Бу адоват ҳали ҳам мавжуд эди, лекин эндиликда у бошқа ёққа, энг асосий, энг муҳим нарсага қаратилганди. Бу ҳол ўз навбатида уни Стоун билан боғлаб турган туйғуларни яшириб, тўсиб турмаётганди шу топда. Бу туйғулар эндиликда, Стоун олам-

дан ўтгач, юзага қалқиб чиққан эди. Ҳа, Стоун оламдан кўз юмди, шунақа гаплар.

— Мен литтосликларни кутаман. Улар шу ерга йиғилишади.

— Лекин уни бу ерда қолдириб бўлмайди-ку, ахир.

— Тўғри. Биз уни ҳамқишлоқлари Ҳожи Михалини кўмган ерга қўямиз.

Берк бунга ҳеч нима деб жавоб қайтармади. У деворга суяниб, Нис кутаётган нарсани кута бошлади.

37 боб

Субҳидам чоғи, ҳали қуёш чиқмасидан бурун мэрия одамларга тўлди. Деярли барча қишлоқ аҳли жам бўлганди. Улар ҳам, худди Беркка ўхшаб метаксасчиларни шу заҳотиёқ бир ёқлиқ қилмоқчи бўлдилар. Нис бу гал ҳам йўл бермади. Лекин у иккала жасадни барчалари кўрсин учун фонусни хонага киритиб қўйди.

Тонг ёришгач, тўр ёйиладиган майдончага йўл олдилар. Майдонча ўртасидаги тошларни кўчириб ташлаб, критча икки ёқлама чўкич билан остидаги юмшоқ жинсни чуқур қилиб ковлаб, кута бошладилар.

Кейин Стоун билан Ҳожи Михалини мэриядан олиб келишди. Хонада қай ҳолатда ётган бўлсалар ўша ҳолатда қотиб қолган, томирларидаги қон тўхтаб, туслари сап-саргайиб кетганди. Ниснинг амрига биноан анави тўрт метаксасчини ҳам майдонга ҳайдаб келдилар. Уларга ҳеч ким теғмади, ҳатто қўлларини ҳам боғламадилар. Балиқчилар, аёллар, булут овчилари оломони уларни четлаб ўтарди.

Ҳамма Гавдосда бўлган тўрт эркакнинг Стоун билан Ҳожи Михалини аранг, қийналиб чуқурга тушираётганларини миқ этмай кузатиб турди. Сўнгра кўплашиб чуқурни тупроғу кесак, тош бўлаклари билан тўлдиришга киришдилар. Ниҳоят Ҳожи Михалининг уйда турадиган кампир (акасининг хотини, қариб мўнқиллаб қолганди у) ишни ниҳоясига етказмоқ ниятида зил-замбил палахса тошни суришга уринди инқиллаб. Одамлар унга ёрдамлаша бошладилар, шунда кампир четга ўтиб турди. Литтослик балиқчилар, боғдорлару булут овчилари юмшоқ ерни топтаб шиббалаб, палахса-палахса тошларни яна жой-жойига суриб қўйдилар. Атрофда сочилиб ётган зигирдаккина қизил тупроқ ва бу ернинг сал дўмбайиб қолганини ҳисобга олма-

ганда, зумда ҳеч нима кўрмагандек теп-текис бўлди-қўйди.

Литтос аҳли тарқалмай кутиб туришарди, чунки Нис тўрт метаксасчини олиб келишни бекорга буюрмаганди.

Нис эса шу аснода инглизларнинг суҳбатига паришонлик билан қулоқ солаётган эди. Лейтенант ва майор Берк билан моторли қайиқлар ҳақида сўзлашаётгандилар. Иккалалари, уларга қўшилиб кекса аскар ҳам, Берк билан кетмакет мэрияга боришган ва ўша ерда Стоуннинг ўлганини билишган эди. Содир бўлган ишни эшитиб, инглизлар таажжубга тушгандилар. Лекин улар беҳуда, бемаъни гапларни айтишганди.

— Илгарироқ жўнаб қолишимиз керак эди бу ердан,— деганди майор.

— Ҳалиям кеч бўлгани йўқ,— жавоб берган эди лейтенант.

Мана ҳозир ҳам улар шу гапларини айтишяпти Беркка. Учовлари Нисдан орқароқда, булут овчилари тўдаси орасида туришарди. Уларнинг сўзлари элас-элас чалинарди Ниснинг қулоғига.

— Кетдик, юринг,— дерди майор.— Жўнаш керак. Бу ер хавfli бўлиб боряпти.

— Сизлар қайиқ ёнига бораверинглар,— деди Берк.— Мен бу ерда яна озроқ кута тураман.

— Нимани кутасиз?— сўради лейтенант.— Стоунни десангиз, шўрлик қаро ерга кириб бўлди.

— Анали тўрт муттаҳамнинг жазосини беришларини кўрмоқчиман.

— Бунинг сизга нима даҳли бор?

— Боравермайсизларми қирғоққа. Мен охиригача қолмоқчиман.

— Қулоқ солинг,— деди майор. У эндиликда гапдон бўлиб қолганди, чунки гапирадиган мавзу бор — ўз жонидан чўчиётган эди-да.— Немисларнинг моторли қайиқлари бугун бўлмаса эртага етиб келади. Уларнинг соҳил бўйлаб, қишлоқма-қишлоқ изғиб юрганларини эшитдим манави греклардан. Бу қишлоққа ҳам навбат келиб қолди. Шошилишимиз керак.

— Бари бир Ниссиз кетолмаймиз-ку, ахир,— деди Берк тутатиб.— Бирпас кутсаларинг осмон узилиб ерга

тушмас. Аनावи тўрталовининг насибасини олишини кўрмоқчиман, вассалом.

— Хотиржам бўл,— деди қария.— Сиртмоқдан қочиб қутулолмайди улар.

— Мен ўз кўзим билан кўрмоқчиман,— деди Берк зарда билан.

Бирдан ҳамма ёқ сув қуйгандай жимиб қолди.

Шунда Нис ҳакамликни бошлади. У тўрт метаксасчиға мурожаат этди. Улар майдоннинг ўртасида, литосликлар билан Гавдосдан халос этилган маҳбуслар эса орқада қисилишиб, девор ҳосил қилишиб туришарди. Тўртовининг кўзлари чор атрофга ожизона аланглайди, қўллари ноқулай аҳволда шалвираб осилиб турибди, вужудларини содир бўлажак интиқом ваҳимаси босган.

— Қулоқ беринглар менга,— деди Нис уларга.— Тўртовларинг пулемёт кўтариб мэрияга бостириб кириб, малла паҳлавон австралос билан Ҳожи Михалини ўлдирдиларинг. Қасддан ўлдирдиларингми ё тасодифанми, бу фақат шу ишни қилган одамнинг ўзигагина аён,— Нис шундай дея чиройли афиналикни кўрсатди.— У эса буни айтмайди, албатта. Илло мен фалокат устида эдим, тасодифан содир бўлганини тан олишга тайёрман. Малла паҳлавон шошилмаганида балки ҳеч гап бўлмасди. Лекин ўзига пулемёт ўқталиб турганларини кўрганида ҳар қандай одамнинг ҳам шундай қилиши табиий. Биз бу метаксасчини олдин ўйлаб қилинган қотилликда айблаёлмаймиз. Аммо уни қурол ўқталиб ўлдираман деб таҳдид қилишда айблаймиз. Гарчи у ҳукумат вакилию биз жинояткорлар бўлган чоғимиздаям, қамоқдагиларни озод этишни қурол ўқталиб талаб қилишга ҳаққи йўқ эди. Гапига қараганда уни бу ёққа Мисрдаги эллинлар ҳукумати юборган эмиш. Бироқ мен бунга ишонмайман. Уни метаксасчилар юборган. У — метаксасчи. Модомики уни ҳукумат юборган экан, демак, бу метаксасчилар ҳукумати. Биз унақанги ҳукуматни тан олмаймиз. Бундан шундай хулоса чиқадики, қурол ўқталиб ўлдираман деб таҳдид қилишга унинг ҳеч қандай ҳадди-ҳуқуқи йўқ эди. У метаксасчиларнинг ғайри қонуний ҳукумати номидан иш кўрган. Биз учун бундай ҳукумат йўқ, бўлмайди ҳам. Шу боисдан у қонунга хилоф тарзда иш тутди, бошқалари эса у билан маслакдош шериклари бўлганлари сабабли айбдордирлар.

— Ахир бу Ҳожи Михалини ўлдирган-ку,— деди лит-тосликлардан бири.— Бунинг учун айбдордир, ахир?

— Ҳа, унинг ўлимида айбдор,— деди Нис,— лекин ўлдиришда эмас. Бу икки гапнинг фарқини ёддан чиқармаслик керак. Биз учун энг муҳими — бу ёққа уларни ким юборганини аниқламоқ.

— Аччиқ ичакдай чўзишнинг нима кераги бор. Шуларнинг юзига қараб ўтираммизми? Ахир ўзинг тепасида бўлгансан-ку,— дейишди оломон орасидан.

— Ўзлари бўлса бунақа чўзиб ўтиришмасди.

— У дунёга жўнатиш керак — вассалом. Сен ноҳақсан навқирон шунқор,— дейишди унга.

Нис тўрт метаксасчидан кўзини узмай, бир зум индамай тикилиб қолди. Унинг нигоҳида ўктамона шиддату ғайрат учқунлари йилт этди.

— Мен бир нарсада ҳақман,— деди Нис барчага мурожаат қилиб.— Ҳожи Михали билан малла австралос паҳлавон қандай ҳалок бўлган бўлмасинлар, уларнинг ўлими оддий тасодиф эмас.

— Сарик чақага арзимайдиган, жуда зўр тасодиф эканда унда!

— Тасодифми, йўқми, муҳими бунда эмас. Бошқа муҳим жойи бор. Буларнинг тўртови ҳам метаксасчилар. Улар Ҳожи Михалининг ҳузурига ўзларига, яъни метаксасчиларга Греция ва оролларда метаксасчиларнинг мавқе-таъсирларини мустаҳкамлашда ёрдам беришини сўраб келганлар. Бас, шундай экан, уларни бу ёққа ким юборганини билишимиз зарур. Бу Ҳожи Михалининг ўлимига арзигулик гапдир балки.

— Тўғри, тўғри, гапингга қўшиламан.— Кутилмаганда содир бўлаётган воқеаларнинг теран, ҳаётий муҳим, сиёсий чуқур моҳиятини фаҳмлаб қолган Сарандакининг хотини айтгани бу гапни.

— Улар Мисрдаги эллилар ҳукуматини рўкач қияптилар,— нутқини давом эттирди Нис.— Ҳукумат сайланиши керак. Бизда эса Венизелосдан кейин ҳукумат сайлангани йўқ. Ушандан бери кўрган-кечирганимиз метаксасчиларнинг диктатураси бўлди, вассалом. Лекин бу одамлар бўлса, бизни ҳукумат юборди, дейишяпти. Қани, ўша ҳукуматлари тўғрисида улардан бир суриштириб кўрайлик-чи.

Литтосликлар сассиз кутиб туришди. Семиз метаксасчи гап бошлади.

— Бизни ҳукумат юборди. У зиммамизга темир каллаларга қарши курашиш учун сизларни уюштиришни юклаган.

— Бор гап шугина холосми? Фақат темир каллаларга қарши курашиш учунгинами?

— Йўқ,— деди тўсатдан ораларида энг ёши. Қўрқувдан у тамоман ўзини йўқотган ва наздида лозим бўлган гапни айтаётгандай туюлди.— Мен сизларга ҳаммасини гапириб бераман. Бизлар бутун мамлакат бўйлаб ҳукумат тарафдорлари ташкилотини тузишимиз керак эди. Темир каллаларга қарши курашмоқ учун зарур бу. Яна урушдан кейин бошбошдоқлик бўлмаслиги учун ҳам шундай қилиш зарур.

— Урушдан кейин,— унинг сўзларини такрорлади Нис.— Хўш, бундай ҳуқуқни ким берди сизларга? Уша ҳукуматни ким тузган?

Семизнинг ҳаёт-мамот ўртасида, эҳтимолки бундан ҳам муҳимроқ нарса устида мубораза бораётганига ақли етиб турарди. У, шерикларим чалкаштириб ишни расво қилиб қўймасалар эди, деб чўчиб, ўша заҳотиёқ яна гапга аралашди.

— Ахир хорижда ҳам кимдир ҳаракат қилиши керак-ку,— деди у.— Ушанақанги хориждаги ташкилот Греция учун ҳозирги кунда ҳавадай зарур. Сайлов ўтказишнинг эса имқонияти йўқ, негаки Греция темир каллалар панжасида. Ана шунинг учун ҳам ҳукуматни тайинлашга тўғри келди.

— Демак, бу яна-тагин метаксасчиларнинг ҳукумати бўлиб чиқибди-да.

— Бутунлай эмас. Ҳукумат аъзоларидан кўпчилиги Иоанн Метаксаснинг фикрига қўшилмайди.

— Башартики ўз таъсирларини мустаҳкамлагани сизга ўхшаганларни жўнатган эканлар, демак, метаксасчиларнинг у ерда қўли анчагина баланд экан-да?

— Ахир Метаксас ўлиб кетган-ку,— деди нимжон асабий.

— Метаксас ўлган, метаксизм эмас. Метаксизмни эса темир каллаларнинг сиёсатидан фарқи йўқ. Иккаласи ҳам бир гўр. Одам ўлади-ю, лекин унинг сиёсати қолаверади.

— Греция манфаатлари барчасидан юқори туриши керак. Ахир биз ҳам исёнчи Ҳожи Михали билан ҳамкорлик қилиш ниятида келгандик-ку бу ёққа.— «Исёнчи» сўзи тасодифан чиқиб кетганди, шу туфайли семиз чўчигани-

дан дудуқланиб қолди, ammo Нис тошдан-тошга урилиб оқаётган муздек шалоладай, бир маромда сўзларди.

— Сизлар бутун Греция метаксизмга қарши эканини яхши биласизлар, ана шунинг учун Ҳожи Михали билан ҳамкорлик қилишни истагандинглар,— деди Нис.— Метаксасчиларга зарба беришга қодир ташкилот борлигидан хабар топгансизлар. Боз устига, бизнинг метаксасчилар ҳукуматини тан олмаслигимизни ҳам билгансизлар. Сиртдан зўрлаб ўтказмоқчи бўлинган ҳар қандай ҳукуматни асло тан олмаймиз. Ҳозирми ёки темир каллалар урушда ютқизганларидан кейинми, бари бир.

— Лекин урушда инглизлар ютиб чиқишса-чи,— деди ёш метаксасчи,— унда нима қилсалар ҳақлари бор.

— Ие, ҳали метаксасчи ҳукуматларингни инглизлар тасдиқлаганми? Хўш, шундайми, метаксасчилар?

Улардан садо чиқмади.

— Наҳотки улар сизларга ишонишса? Яримларинг бу ерда, темир каллаларга ёрдам бергани қолганларингни, яримларинг оғаларингдан қўрқиб жуфтакни ростлаганларингни кўра-била туриб-а? Шундаям ишонишарканми сизларга? Темир каллаларнинг ашаддий душманлари-я?

— Ҳа,— деди нимжон.— Ишонишади. Сизлар ҳам ишонишларинг керак.

— Ёлгон!— кескин қичқирди Нис.— Мен ишонмайман бунга! Мисрдаги ҳеч қанақанги ҳукуматларинггаям ишонмайман. Чунки инглизлар метаксасчиларнинг эркиликда бундай ялло қилиб юришига ҳеч қачон йўл қўймайди. Сизлар — худди темир каллаларга ўхшаган фашистларсиз.

— Жамики грекларнинг чинакам грек бўладиган пайти етмадимикин,— деб қўйди семиз.

— Бу Метаксаснинг сўзлари. Шундай деб туриб у грекларни грек бўлгани учун таъқиб этганди. Эндиликда асло бундай бўлмайди, билиб қўй бунини, метаксасчи. Ундан кўра менга Ҳожи Михали ҳақида, кейин, Литтос мэриясига қамаб қўйилганлар тўғрисида кимдан эшитганларингни айт.

— Бизни бу ёққа юборганлар айтишди.

— Хўш, сизларни ким юборди ўзи?

— Бизга расмий ваколат берилган.

— Ким берган, исмини айт.

— Полковник Спатис.

— Ҳожи Михали тўғрисида ўша айтдимми?

— Ҳа.
— У Экса деган номни айтмадимиди мабодо?
— Йўқ.
— Уша полковник Спатиснинг ўзи ким?
— У армияда полкка қўмондонлик қилади.
— Метаксас вақтидаям полкка қўмондонлик қилганми?
— Ҳа.
— Сизларни бу ёққа жўнатишни ким топширган экан унга?

— Билмайман. У полковник, ҳарбий одам, билганим шу.
— У шунчаки битта метаксасчи бўлса керак-да.
— Бари бир эмасми бу?— деди чиройли грек, оғриқдан изтироб чекаётгандек, афтини бужмайтириб. Шу топгача у сукут сақлаб турганди. Мушт тушган кўзи шишиб кетган эди. Юзида қон қотиб қолибди, чаккасидан эса ҳануз қон сирқиб турибди.

— Наҳотки шу кунларда Мисрда грек қўшини бўлса?— сўради Нис.

— Янгитдан тузилапти,— дарҳол жавоб берди семиз.
— Офицерлари кимлар? Илгаригиларми?
— Аксарияти илгаригилар. Бу ердан инглизлар билан бирга борганлар.

— Метаксасчи офицерларми?

Семиз индамади. У деярли деворга тақаб қўйилган, ҳатто ўз-ўзидан ҳам чўчиб қолганди. Нис атайин қийнапти, деган хаёлда эди. У бу гаплар — тўртовлари устидан чиқарилажак ҳукмнома эканини фаҳмлаб турарди.

Қуёш аллақачон жамол кўрсатган, у Ида чўққисига миhib олганди. Ҳавода Критнинг қизғиш тўзони сузиб юрар, оқибатда кўк бети шитоб-ла қирмизи тусга кириб борарди.

Инглизлар билан Берк бир чеккада туришарди. Улар мунозарага қулоқ солишаётган эди. Инглиз майор ўзи илғаёлганини таржима қилиб бераётганди уларга. Аммо кўп нарсани билиб олаётганди у, чунки савол-жавоб бафуржа, вазмин давом этаётган эди. Шунга қарамай Берк дам-бадам ким нима деганини қайта-қайта сўрарди.

— Уша ҳукумат тўғрисида гапириб бер,— семизни қисти-бастига олишни қўймасди Нис.

— Нимани гапириб бераман?

— Ҳар ким унга тарафдор ёки қарши эканини бемалол, ошқора айта оладими?

— Бунақанги сўз эркинлиги ҳатто инглизлардаям йўқ,— деди семиз.— Уруш пайтида бунинг имкони йўқ.

— Тўғри. Иоани Метаксас даврида ҳатто тинчлик пайтидаям йўқ эди.

— Менга қаранг,— ўзининг сабр-тоқатли эканини, ҳаммасини тушуниб турганини, муборазани ҳалоллик билан ниҳоясига етказишга тайёрлигини таъкидлаш учун семиз ҳатто тиржайиб қўйди.— Ахир биз осмондан тушган эмасмиз-ку, темир каллалар эгаллаган барча мамлакатларнинг ўз ҳукуматлари бор-ку.

— Эски ҳукуматларими?

— Ҳа.

— Нимаям дердим, демак уларнинг аҳволиям бизни-кидан фарқ қилмас экан.

Семиз бунга жавоб бермади, зеро баҳс чегарадан ўтиб, хийла чуқурлашиб кетган, бу ўткир кўзли грек шунчалик ишонч билан сўзлаётган эдики, унинг ҳар бир сўзи семизнинг ғазаб косасига чўп солиб чайқатаётгандай бўларди. Аммо бу ғазаб жонларига қасд қилиб турган муқаррар ўлим таҳликаси олдида ғоятда ожиз эди. Қолган уч шериги ҳам шунч қис этаётгандилар.

Шунга қарамай у намойишкорона мулоимлик билан:

— Грецияга хорижда бирорта ташкилот зарур-ку, ахир,— деб қўйди ҳар қалай.

— Менга қара, метаксасчи,— Нис бевосита унга қараб мурожаат этди — агар ўшанақанги ташкилот зарур экан, уни темир каллалар билан бир тоифадаги одамларнинг бошқаришига йўл қўйиб бўлмайди, ҳа, бир тоифадагигина эмас, ҳозирги кунда тиллариям, қилмишлариям бир хилда. Эҳтимол бошқа мамлакатларда ҳам ўшандай ташкилотлар бордир, лекин ўша ўлкаларнинг халқлари бари бир тан олмайди уларни. Барча халқлар, худди биз сингари, ҳамиша ва ҳамма ерда жон-жаҳди билан темир каллаларга қарши чиқаверади. Эшитяпсанми? Темир каллалар билан оғиз-бурун ўпишиб юрганларини била туриб ўша одамларга қучоқ очадилар ёки тавба қилиб, ўзгариб қолганмиз, дея лақиллатсалар ишонади булар, деб ўйлаяпсанми? Бунақаларга тоқат қилади дейсанми бизни? Асло, билиб қўй, метаксасчи, мабодо бу ёққа келсалар, ҳозир темир каллалар билан қандай курашаётган бўлсак, улар билан ҳам худди шундай жанг қиламаз.

— Куч-қудрат улар томонда,— деди нимжон, бу эса аҳмоқона ҳамда қалтис сўзлар эди.

— Уларнинг куч-қудрати қанчалик зўр бўлмасин, жон-жаҳдимиз билан олишамиз,— еру само Ниснинг сўзлари-

ни жон-қулоғини бериб тинглаётгандек эди.— Худди темир каллаларга қарши курашганимиздек тиг билан кутиб оламиз уларни. Модомики сизларни ўша одамлар юборган экан, бу билан ўзларингни-ўзларинг адолатли жазога маҳкум этдиларинг. Бизни Мисрдаги грек ҳукумати юборди, деяпсизлар. Мен бунга ишонмайман. Шундай бир пайтда Грецияга мамлакат ичкарасидаги қаршилик кўрсатиш кучларини пароканда қилмоқ учун одам юборибди, деб ҳеч қанақанги ҳукуматни айбламоқчи эмасман. Бу борада мен фақат барча метаксасчиларни, шулар қатори Мисрдагиларини ҳам қоралайман. Уларнинг қудрати зўрми ё заифми, мен учун бунинг аҳамияти йўқ. Башарти сизларнинг ҳукуматларинг ўз сафларидаги метаксасчиларга тоқат қилиб, ҳаммага отнинг қашқасидай маълум ва машҳур метаксасчиларни рағбатлантириб келаётган экан, демак у ҳам айбдор. Сен метаксасчисан — демак, сен ўлимга мустаҳиқсан. Буларнинг ҳам насибаси шу!

— Бунинг учун ўлдирмайдилар одамни!— қичқирди ораларида энг ёши.

— Буни Метаксасдан сўраларинг. У бундан кичикроқ айб учун ҳам одамлар ёстиғини қуритган.

— Ҳожи Михалиларингни мен ўлдирганим йўқ,— деди семиз.— Мен ҳатто бунга халал бермоқчи бўлдим.

— Аблаҳ!— қичқирди чиройли афиналик. Ғазаб ва аламдан афти буришиб кетганди унинг.

— Ўзинг аблаҳсан,— деди семиз.— Ҳаммасига сенинг бир ўзинг айбдорсан!

— Ҳаммаларинг айбдорсанлар,— деди Нис ҳорғин, аммо ғазаб билан.

Энди тўрт метаксасчи бараварига, бир-бировини босиб қичқиришарди. Литтосликлар билан денгиз булути овчилари бу машмаша қачон тугаркин ёки Нис унга қачон барҳам бераркин, деб қош-қовоқларини уйиб кутиб туришарди.

— Сизларни темир каллаларга қолдириб кетишимиз ҳам мумкин эди,— совуққина деди Нис,— лекин кўп нарсадан хабардорсизлар. Билганларингни дарҳол уларга етказасизлар.

— Агар уларга етказиш кўнглимизда бўлса, аллақачон қилардик буни!— жаҳл билан ўкирди семиз.

— Тўғри, кимни оға қилиб танлаш имкони борида сизлар инглизларни танлагансизлар. Лекин ҳар бир метаксасчи темир каллалар қўлига тушиб қолса, сира иккилан-

май ўз оғасининг ётидан шартта бир парчасини узиб олиб ейишга тайёр.

— Нотўғри,— қичқирди нимжон, шундан сўнг тўртовлари тагин бараварига ғазаб, даҳшат ва ўлим туйғуси қоришиқ овозда чуғурлаша кетдилар.

— Яна билмадим,— деди Нис охири, уларга эмас оломонга қараб.— Литтосликлар билан бошқалар ҳал қилишин. Австралос ҳам.

Шунда тўрт тарафдан шовқин кўтарилди:

— Нимасини ҳал қилади тагин.

— Тугатиш керак буларни, гап тамом.

Нис ҳеч кимга қарамай, аста елкасини учириб қўйиб, Энгес Беркка юзланди.

— Уларнинг ўлимини талаб қилишяпти,— деди у.— Тўртовлариниям. Сиз нима дейсиз? Улар ўзларини фош қилишди. Улар метаксасчилар. Шунинг ўзиям кифоя эди, лекин бу ерда улар кўп гапларни айтишди.

— Нима деганларини билиб турибман.

Энгес Берк боши билан инглиз майорига имо қилди. У бўлса шундай дётганди:

— Жин урсин, бақрайиб туриб, бекордан-бекорга одам ўлдириб бўлмайди-ку, ахир.

Урта бўй, юмалоқдан келган Берк эса унинг ёнида турибди. Ҳайратдан пешанаси тиришган, шўр сувда ивиган сийрак сочлари ҳанузгача манглайига ёпишиб ётибди. Кўзлари чақчайган, лаблари эса маҳкам қимтилган. У ўзигагина аён бўлган ички овозига... аини чоғда инглиз майорга, Нисга қулоқ солиб турибди.

Атрофга эса жимлик чўккан. Оломон Ниснинг унга, австралосга мурожаат этаётганини кўрган заҳотиёқ жим қолганди. Ҳаммалари чурқ этмай, одоб сақлаб, эҳтиром билан кутишяпти.

Берк бўлса ўзи тўғрисида, юзага келган вазият ҳақида ўй суряпти. Мана, у австралиялик, бу ерда бегона одам, шунга қарамай сиёсий кураш ва Стоуннинг ҳалокати учун ўлим ҳукми чиқариш ё чиқармасликни ҳал қилиши керак, негаки бу ерда ҳаммаси қоришиб кетган. Гавдос ҳам, бошқаси ҳам. Лекин бари бир барчасининг замирида сиёсий кураш ётибди, буни тушуниб турибди у. Фақат бир нарсага — буларнинг метаксасчилар эканига асосланиб ҳал этиш лозим. Нис худди ана шу асосда ҳал қилди масалани. Буларга Стоуннинг ҳалокати қўшиляпти. Шўрлик Стоун, ажойиб малла паҳлавон.

Шунда Беркнинг кўз олдига лоп этиб ичак-човоғи ағдарилган, юзи сап-сарғайиб кетган Стоун келди. Стоун тўр ёйиб қуритиладиган майдон қаърида ётибди. Литтосликлар унга зўр эҳтиром кўрсатишди. Қандай қулаган бўлса, ўшандайича гужанак бўлиб қолган Ҳожи Михалининг ёнида, қизил тупроқда, Литтос ери бағрида ётибди. Уша жойда, ер қучоғида чирийди, унга қўшилиб кетади...

Иккиланишдан заррача асар қолмаганди унда. Ўз-ўзидан ҳайратланаётганди, холос.

— Жаҳаннамга даф бўлсин булар,— деди у аранг.

Нис унинг бу сўзларини такрорлагач, атрофда яна га-ла-говур кўтарилди.

Елғиз Нисгина бу тўс-тўполон ичра, ақлан ҳамма нарсани қамраб олишга тайёр бўлиб, жим турарди. Теварагидаги жўш ураётган ғазаб ва дард-аламни ҳам, ер бағрига қўйилган, оёқлари остида ётган Стоун билан Ҳожи Михалини ҳам, бунинг эвазига ўлиши лозим бўлган метаксасчиларни ҳам, бутун воқелигу борлиққа соя ташлаб тобора яқинлаб келаётган темир каллаларни ҳам — бари-барини бир йўла тафаккури кўзгусида мужассам этишга уринаётганди у.

38 боб

Сўнгра оломон нафасини ичга ютиб, орқага чекинди-ю, метаксасчилар майдон ўртасида шўппайиб қолдилар. Адо-йи тамом бўлганларини тўртовлари ҳам фаҳмлаб, дод солганларича, пулемёт йўқмикин деб орқаларига аланглай-аланглай, литтосликлар сари отилдилар. Гўё шарқираган оқимга тушиб қолган хасдай, шитоб билан олға ташланишар, оломон эса кичик-кичик тўдаларга бўлиниб кетар ва улар тагин танҳо қолардилар. Шунда бир нарса аён бўлди — кимдир уларни ушлаб туриши керак, акс ҳолда ҳеч иш чиқмайди бундан.

Кимдир, бу ерда, Ҳожи Михали билан австралоснинг тепасида отиш яхши эмас, деди. Қолганлар, худди шунинг учун ҳам бу ишни айнан шу ерда адо этиш керак, деб тортишишга тушиб кетишди. Кейин рангларига мурда туси уриб кетган, Гавдосдан қутқарилган тўрт собиқ маҳбус билан яна бир неча литтосликлар жон аччиғида юлқинаётган метаксасчиларни маҳкам ушлаб, сургаб кетдилар.

— Қаёққа олиб кетяпсизлар буларни? — оломон орасидан сўрадилар.

— Оҳак тошли қоялар тепасига,— деб жавоб берди бир балиқчи.

— Уларни қурол билан тинчитиш керак-ку,— деди яна аллаким.

— Эшитяпсизларми, кекирдакларини чўзишларини?— деди бошқа балиқчи. Метаксасчилар энди болохонадор қилиб сўкишга тушгандилар, чиройлиси ҳаммадан баландроқ дод соларди.

— Бунақанги қўрқадиган бўлсаларинг, бизга қарши чиқиб нима қилардиларинг!

Метаксасчиларни олиб кетишди. Улар билан бояги тўрт собиқ маҳбус ва бир неча балиқчи ҳам кетишди.

Нис уларни олиб кетаётганларида қарамади. У Талос билан гаплашаётганди. Берк эса унинг ёнида, гапини қачон тугатаркин деб кутиб турарди. Аммо Нис нималар ҳақидадир тез-тез, бетўхтов сўзларди.

Берк ҳануз ўз-ўзидан ҳайратланган кўйи, кўз қири билан кузатиб қолди метаксасчиларни, кейин тарқалмай турган оломонга назар ташлади.

— Оббо, Берк, юра қолсангизчи энди,— деди майор.

— Йўлга егулик ғамлаб олиш керак,— мужмал жавоб берди Берк.— Сизлар қирғоққа бора туринглар.

— Яна кеч қолманг-а, анави грекингизни ҳам ола бординг,— деди майор.

Берк майорга нима деб жавоб қилишга сўз тополмади, аслини олганда ҳатто буни истамасди. У шумчаки эътибор бермай қўя қолди. Лейтенант билан майор бурилиб, қуйига, қирғоққа қараб кетишди. Кекса аскар Беркни кутиб шу ерда қолди.

Кейин Талос ҳам қаёққадир жўнади. Шунда Берк:

— Егулик билан сув топдингизми?— деб сўради Нисдан.

— Йўқ. Ҳозир шуғулланаман бу иш билан,— деди Нис.

— Яхши бўларди, кеч қоляпмиз,— деди Берк ғалати бир бепарволик билан.

Нис атрофида турган литтосликларга грекчалаб мурожаат қилди.

— Австралослар ҳозир жўнаб кетишади бу ердан, нега десанглар, темир қаллаларнинг моторли қайиқлари яқинлашиб қолди. Уларга мешда сув билан бирон егулик керак. Улар Ҳожи Михали берган қайиқда кетишади.— Бу илтимосни эшитиб, бир неча литтослик ўша ондаёқ бурилишди-ю, уйларига қараб жўнашди. Шундан сўнг

Нис Беркка, сув билан егулик ҳозир тайёр бўлади, сиз бемалол қирғоққа бораверинг, деди.

— Сиз-чи?— сўради Берк.

— Мен ҳам бораман,— деди Нис.— Бир неча дақиқадан кейин.

Оломон тарқаб, зум ўтмай ҳувиллаган майдонда икки-уч кишигина қолди. Берк ҳам орқасига қарай-қарай йўлга тушди.

У қадамини тезлатиб, қайиқ томон шахдам юриб кетди; кекса аскар индамай, пилдираганича изидан борарди.

Қайиқ ёнида Нисни узоқ кутдилар, бироқ ундан эса ҳамон дарак йўқ. Литтосликлар келиб-кетиб туришарди. Улар ҳар хил егуликлар — тузланган балиқ, майиз, боғ-боғ саримсоқ ташишди, худди волинка босқонига ўхшаган, эчки терисидан ишланган иккита мешда сув ҳам келтиришди.

Ниҳоят Нис кўринди. Ёнида Талос, ҳадеб қўлларини силкитиб, турли имо-ишоралар қилиб, нималар ҳақидадир қизгин гаплашиб келишяпти. Икковлари нақ қайиққа тақалиб тўхташди. Литтосликлар эҳтиром-ла Нисга йўл беришди.

— Кетдик,— деди Энгес Берк. Кейин қайиқни сувга итариб туширмоқчи бўлиб ўгирилди.

— Мен бормайман,— деди Нис.

Берк қаддини ростлади.

— Сизларни Талос элтиб қўяди,— деди Нис унга. У бутини кериб турар, ўткир кўзлари мишжа қоқмай тик боқар, чигил сочлари ҳурпайиб кетган эди.

— Бу қанақанги қилиқ бўлди?— деди Берк.— Кетдик,— такрорлади у энди асабийлашиб.

Нис эса бошини сарак-сарак қилиб, қатъий оҳангда деди:

— Сизларни Талос элтиб қўяди.

Нис литтосликларга нимадир деганди, бир неча киши қайиққа ёпишиб, уни сувга тушира бошлашди. Майор ва бошқалар унга чиқиб олишди. Талос Нисни қучоқлаб ўпдида, кейин у ҳам қайиққа чиқди. Фақат Берккина жойидан жилмай тураверди.

— Тушунинг,— деди Нис унга.— Бизлар баримиз темир каллалар билан жанг қиламиз, метаксасчилардан ташқари ҳаммамиз. Негаки улар урушдан сўнг ҳокимиятни қўлга киритиш учун бизга қарши, бутун Грецияга қарши юриш қиладилар. Борди-ю темир каллалар ўрнига метаксасчилар

келадиган бўлса, фашистлар устидан қозонган ғалабамизнинг нархи неча пул бўлади? Оқ ит, қора ит — бари бир ит, деганларидай биз учун икковлариниям фарқи йўқ. Биз унисиниям, бунисиниям гумдон қилишимиз керак, бу ишни ўса фақат шу ерда, Грецияда турибгина бажаришимиз мумкин. Мен темир каллалар билан жанг қилишни истайман, лекин метаксасчиларнинг Грецияга қайтишлари учун эмас. Тўкилажак қонларимиз беҳуда кетмаслиги учун бир йўла метаксасчиларни ҳам абадул-абадга яксон этишимиз лозим. Гапим ўринли бўлса керак-а? Буни тушунмаяпсизми австралос? Наҳотки тушунмасангиз?

Берк лабларини қимтиб тураркан, ниҳоят деди:

— Хў-ўш, назаримда, тушунаётгандайман.

— Ана, баракалла. Энди адио. Хавро Спати учун катта раҳмат сизга.

— Хўп, бўпти,— деди Берк, унинг таслим бўлгани кўриниб турарди.

— Адио, австралос.

— Хайр,— деди Берк аста.

Улар шошилиб, беўхшов тарзда бир-бировларининг аларини қисиди, сўнгра Берк қайиққа чиқди.

Нис тўсатдан сувга кирди-ю, қайиқ ортидан бораверди.

— У ёққа борганингизда бу гапларни гапириб беринг,— деди у кутилмаган бир жўшқинлик билан.— Гапириб беринг, австралос. Талос ҳам сўзлаб беради. Сўз берасизми? Бу ерда бизларнинг темир каллалар билан жанг қилажағимизни гапириб беринг барчага. Фақат метаксасчиларга айтманг. У ёқдагилар ҳам курашаверсинлар. Темир каллаларни инглизлар билан барча иттифоқчилари тор-мор этишлари керак. Аммо метаксасчилар учун эмас. Яқингинада темир каллаларнинг ҳамтовоғи бўлганлар учун эмас. Уларга тушунтиринг: башарти метаксасчилар ҳозир темир каллалар билан курашишга тайёр бўлсалар-да, лекин бу уларга ишонилмади. Чунки уларнинг ўзлариям — фашистлар. Буни яхшилаб тушунтиринг у ёқдагиларга. Яна шуни айтингки, биз бунақанги ҳокимларни, уларни ким қўллаб-қувватлашидан қатъи назар, ҳеч қачон тан олмаймиз. Бу ерда ўз кўзингиз билан, ҳа, Стоун икковларинг ўз кўзларинг билан кўрганларнинг бари-барини гапириб беринг. Бизнинг ҳар қандай фашистларга, ҳа, ҳар қандайига қарши эканимизни айтинг. Тағин шуни айтингки, грек кукуматини фақат Грециядагина тувийш мумкин. Сўз берасизми, австралос? Бари, барини айтинг уларга.

Ниснинг нафаси тиқилиб қолаёзди. У қайиқдан орта қолиб кетмасликка тиришиб, ҳамон сув кечиб борарди. Бироқ қайиқ қўққисдан олға юлқинди — бу пайт Талос адио деб қичқирганча, катта елканни ишга солиб юборганди.

— Ҳаммасини айтинг уларга, — такрорлади Нис Энгес Беркнинг кўзларига тик боқиб.

Шунда баногоҳ Энгес Берк вужудини яна мэриядаги, Стоунни кўрган пайтидаги туйғу чулғаб олди. У сочлари ғазабнок ҳурпайган, кўзларида беқиёс шижоат ўти чақнаган бу ўзбилармон грекка тикилди. Грек Литтос қўлтиғида белигача сувга ботиб турибди. Чурқ этмай, жиддий қиёфада унинг жавобини кутяпти... Шу пайт Энгес Берк томонидан бўғиб турган ички сиққиқлик исканжаси бирдан қўйиб юборганини сизди-ю, дарҳол тилга кириб:

— Айтаман. Барини гапириб бераман уларга, — деди оҳистагина, деярли ўз-ўзича гўлдираётгандай.

— Самимий дўстлигингизни қабул этаман, австралос! — қичқирди Нис сувда туриб.

— Мен ҳам қабул этаман! — дея жавоб берди Берк.

Икковлари ҳам илжайишди. Нис очилиб, қувонч билан жилмаяр, Энгес Беркнинг табассумида эса Стоуннинг самимияти, Ниснинг теран ўйчанлиги акс этарди.

Нис шу кўйи то қайиқ кўрфаздан очиқ денгизга ўтиб, жануби-шарқ томон бурилгунича кузатиб турди. Кейин ўгирилиб, орқага, ўзини қирғоқда кутаётган литтосликлар томонга юрди. У шу аснода мэрияда ўтирган метаксасчиларни нима қилишни ўйларди. Темир каллалар етиб келгунига қадар бунинг бирон чорасини топиши лозим эди.